

Forord

Denne oppgaven har vært skrevet i tilknytning til prosjekt 2005 i forbindelse med 100 års jubileet for unionsoppløsningen. Prosjektet blir ledet av Øystein Sørensen, som også har vært min veileder. En spesiell takk til han både som seminarleder på Voksenåsen og for oppfølging og veiledning under arbeidet med oppgaven. Jeg vil gjerne også få takke Gro Hagemann for nyttig innspill og litteraturtips tidlig i prosessen. I tillegg har jeg hatt stor nytte av kollokviegruppen tilknyttet prosjektet til manuslesning og faglige diskusjoner. En takk også til alle medstudenter som har skapt et hyggelig miljø og bidratt med gode råd i slutfasen. Familie og venner har bidratt med uvurdelig støtte i løpet av denne perioden.

Forkortelser

Landskvindestemmeretsforeningen forkortes L.K.S.F.

Kvindestemmeretsforeningen forkortes K.S.F.

Norsk Kvindesagsforening forkortes N.K.F.

Norske Kvinders Nationalråd forkortes N.K.N.

Norske Kvinders Sanitetsforening forkortes N.K.S.

International Woman Suffrage Alliance forkortes I.W.S.A.

International Council of Women forkortes I.C.W.

INNHOLDSFORTEGNELSE

Kapittel 1. Innledning

Tema for oppgaven.....	5
Avgrensning.....	5
Problemstillinger	6
Teori og begrepsavklaring	7
Historiografi og kjønnsperspektiv	8
Innflytelsesrike aktører.....	9
Kildepresentasjon	10

Kapittel 2. Bakgrunn for kvinnesak og stemmerettsutvikling fra 1884-1898

Innledning	11
Kvinnesakens idemessige opphav	11
Internasjonale stemmerettsbevegelser.....	12
Medborgerrettighetene utvikles	13
Arenaer for diskusjon.....	14
Økonomiske årsaker.....	15
Kvinnesaksforeninger stiftes.....	15
Stemmerett og partipolitikk	16
Kjønn i stemmerettsdebatten.....	17
Debatt omkring stemmerettsforslagene.....	18
Uenighet i K.S.F. Landskvindestemmeretsforeningen dannes	20
Oppsummering	22

Kapittel 3. 1898-1901. Ideologisk uenighet?

Innledning	23
Alminnelig stemmerett for menn.....	23
Meglingsforsøk sommeren 1898	25
Det første landsomfattende kvinnesaksmøtet.....	25
Taktisk uenighet.....	27
Stemmerett for borgerskapet eller almuen?	28
Ideologiske skillelinjer	31
Skillelinjer i stemmerettsdebatten.....	32
Nye strategier	34
Den første seieren	35
Oppsummering	37

Kapittel 4. Opinionsarbeid og taktikk

Innledning	39
Kvinneopinion	39
Innflytelse i ulike foreninger	40
Formell og uformell innflytelse.....	42
"At holde sammen og arbeide for Formaålet".....	42

Taktikk og partipolitikk	45
Å fremstå samlet.....	46
Skandinavisk samarbeid.....	46
Nylændes rolle	47
Militante påvirkningsmetoder.....	48
Internasjonalt samarbeid	49
Oppsummering	53

Kapittel 5. Unionsoppløsningen og kvinnestemmeretten

Innledning	55
Underskriftsaksjonen	55
En "fædrelandsvens" bidrag	59
Svenske forbindelser	61
Ulike unionsperspektiver?	62
"Det norske folks anonymitet".....	64
Perspektiver på kvinnesak og unionsoppløsningen	66
Oppsummering	67

Kapittel 6. Mot allmenn statsborgerlig stemmerett. 1906-1913

Innledning	69
Politisk deltagelse	69
Mot gjennombrudd.....	71
Debatten i stortinget.....	72
Samfunnsendringer?	75
I takknemlighet.....	76
Mot alminnelig kommunal stemmerett.....	77
Internasjonalt stemmerettsarbeid	78
Stemmerettsforeningene etter 1907	78
Alminnelig statsborgerlig stemmerett for begge kjønn	80
En større kvinneandel.....	81

Avslutning

Utviklingstendenser	83
"Mandstemmer har vi saa evigt nok af fra før"	84
Den internasjonale påvirkningen	85
Medborgerskapets forandrede innhold.....	85
Nasjonsbygging og medborgerskapet.....	86

Kapittel 1

Innledning

Tema for oppgaven

Denne oppgaven behandler kampen for stemmerett for kvinner i perioden 1898 til 1913. Perioden var preget av en rekke utvidelser av demokratiske rettigheter for både menn og kvinner, hvor stemmerett ble vurdert som det viktigste middelet til omfordeling av makt. Ulike typer av argumenter ble anført av sakens motstandere og tilhengere i forhold til hva som burde være avgjørende i denne saken. Stemmerettsdebatten ble ført i aviser, fra Stortingets talerstol, i ulike foreninger og offentlige foredrag, og den berørte forhold omkring maktfordeling, demokrati og medborgerlige rettigheter. Det vil derfor være nyttig å se nærmere på relasjoner mellom innflytelsesrike menn og kvinner og hvordan de hadde mulighet til å forandre og påvirke stemmerettsspørsmålet.

Alminnelig statsborgerlig stemmerett for menn ble innført i 1898, mens kvinnene måtte vente til 1913. Norge var den første suverene stat som innførte alminnelig stemmerett for kvinner, og det finnes mange interessante aspekter forbundet med dette som angår forholdet mellom staten, borgerne og nasjonsbyggingen i denne perioden. Jeg ønsker å se om begrepet medborgerskap er et fruktbart begrep i denne sammenhengen. Det har ikke vært skrevet en helhetlig fremstilling av de to stemmerettsforeningenes arbeid og argumentasjon gjennom hele perioden. Temaet har vært knyttet til de ulike foreningene som arbeidet for kvinnesak i perioden, og ikke utelukkende til stemmerettsforeningene. Mitt bidrag i denne sammenhengen vil også belyse det internasjonale arbeidets betydning for stemmerettsutviklingen i Norge.

Avgrensning

Jeg har valgt å gjøre hovedavgrensningen i tid 1898 - 1907 fordi de prinsipielle avgjørelsene omkring stemmerett ble avgjort her. Flere foreninger engasjerte seg i kvinnestemmerettsspørsmålet, og jeg har valgt å ta utgangspunkt i de to foreningene som hadde stemmerett for kvinner som hovedsak. Dette var *Kvindestemmerettsforeningen* og *Landskvindestemmerettsforeningen*.¹ I disse foreningene var det særlig to innflytelsesrike aktører som var aktive innenfor flere deler av kvinnebevegelsen. Dette var Gina Krog og Fredrikke Marie Qvam. Innenfor K.S.F. oppstod det uenighet om taktikk og ideologi, og som følge av dette ble L.K.S.F. opprettet i 1898.

Mange av kvinnesakskvinnene hadde tilknytning til Venstre, og det var her stemmerettsspørsmålet ble krevd først. Venstre var først ute med kravet om stemmeretts-utvidelser og krav om stemmerett for kvinner, og flertallet av kvinnesakskvinnene tilhørte Venstre. Det fantes også kvinner som tilhørte konservative kretser som var medlemmer i begge foreningene. Etter hvert som foreningene vokste ble også enkelte kvinner fra arbeiderklassen medlemmer. Samtidig ble arbeiderklassekvinnene stadig mer organisert og dannet i 1901 Arbeiderpartiets Kvinneforbund.² Selv om arbeiderklassens kvinneforeninger også hadde stemmerett som mål, var rekrutteringen til foreningene klassebetenget.³ Jeg har valgt å ta med aktiviteten mellom L.K.S.F./K.S.F. og Arbeiderpartiets Kvinneforbund i enkelte tilfeller hvor de samarbeidet om felles aksjoner. Den største forskjellen mellom Arbeiderpartiets kvinneforeninger og de to stemmerettsforeningene var at de første samlet først og fremst kvinner fra arbeiderklassen, mens L.K.S.F./K.S.F. hadde som mål å få med kvinner fra alle samfunnsklasser. Dette er grunnen til at jeg har valgt å konsentrere oppgaven omkring to stemmerettsforeninger som begge i utgangspunktet kan plasseres på venstresiden. L.K.S.F. maktet å få til en

¹ Foreningene vil heretter bli forkortet K.S.F. og L.K.S.F.

² Hagemann, 1999: 222.

tverrpolitisk organisasjon for stemmerett som fikk støtte på landsbasis, og dette gjorde innflytelsen deres sterkere enn for eksempel Arbeiderpartiets Kvinneforbund.⁴ Både L.K.S.F. og K.S.F. henvendte seg til alle landets kvinner, og siden de to borgerlige foreningene til sammen samlet kvinner fra mange politiske miljøer, blir foreningene interessante i et bredere demokratisk perspektiv. Disse to foreningene var også åpne for alle som var interessert i kvinnesak og stemmerettsspørsmål, mens arbeiderforeningenes kvinneforeninger hadde klar tilhørighet til arbeiderbevegelsen.⁵

Når det gjelder stemmerettsspørsmålet i Stortinget vil oppgaven avgrenses til å gjelde debattene der det var utvidelser oppe til behandling.

Unionsspørsmålet dominerte store deler av den politiske agenda i perioden frem til 1905, og det vil være vesentlig å se i hvilken grad dette hadde betydning for kvinnebevegelsen i Norge. Et utslag av dette var underskriftsaksjonen i 1905 til støtte for unionsoppløsningen.

Det fantes flere tidsskrifter rettet mot kvinner i perioden. Nylænde skilte seg ut både fordi det var utgitt og redigert av en av de mest sentrale aktørene i stemmerettskampen, men også fordi det ble regnet som kvinnestemmerettens sentrale organ. Andre blader og tidsskrifter hadde større opplag, men Nylænde hadde den klareste politiske profilen. Nylænde ble presentert som et blad for kvinnesak, og en nærmere definisjon av hva kvinnesak omfattet kan trenge en forklaring. De sentrale stemmerettsforkjemperne definerte seg selv som kvinnesakskvinner, selv om det i løpet av perioden var uenighet om hva kvinnesak omfattet. Alle de sentrale aktørene innenfor stemmerettsbevegelsen definerte stemmerettskampen som det viktigste i kvinnesaksarbeidet. Siden stemmeretten er det sentrale temaet i denne oppgaven vil jeg begrense oppgaven til å handle om kvinnesakskvinnenes aktivitet omkring dette spørsmålet, selv om kvinner definerte seg som kvinnesakskvinner både når de arbeidet i stemmerettsforeninger og når de arbeidet for å opprette fagskoler for husstell.⁶ Jeg vil derfor bruke ordet kvinnesakskvinne og kvinnebevegelse i en vid betydning, men legge vekt på arbeidet omkring stemmeretten. Andre sider ved kvinnebevegelsens arbeid vil bli trukket inn kun når det hadde betydning for stemmerettsarbeidet.

Problemstillinger

Jeg har valgt å belyse innflytelsesrike aktørers handlinger i stemmerettskampen ved hjelp av begrepet medborgerskap. Det eksisterte lenge en forestilling om at bare menn hadde rett til å delta i den offentlige politiske debatten. Skillet i synet på menns og kvinners roller kom tydelig til uttrykk gjennom debatten om stemmerett. Ut fra dette vil jeg forsøke å belyse hva slags betydning kjønn hadde i debatten omkring medborgerskapet. Det politiske medborgerskapet var i begynnelsen av perioden forbeholdt menn, og sentrale politiske aktørers argumentasjon omkring kjønn, stemmerett og medborgerskap vil være det sentrale i oppgaven. På grunnlag av dette vil det være interessant å se hvordan forhandlingene omkring kvinners politiske rettigheter foregikk.

I denne sammenhengen vil det være interessant å se hvordan de sentrale aktørene innenfor kvinnestemmerettsforeningene argumenterte for stemmerett og i hvilken grad dette foregikk sammen med og/eller i opposisjon til menn. På hvilken måte brukte de forskjellige aktørene argumenter basert på et menneskerettighetssyn som grunnlag for medborgerskapet? Ut fra dette vil det også være interessant å belyse argumentasjonen fra stemmerettssakens motstandere.

³ Ertesvaag, 1977: 48.

⁴ Dette kan selvfølgelig diskuteres. Å måle innflytelse er svært vanskelig, men det er rimelig å si at de kontaktene og relasjonene mange i de borgerlige kvinneorganisasjonene hadde gjorde det mulig for dem å skape en stor opinion for kvinnestemmerett.

⁵ Ertesvaag, 1977: 48.

⁶ Dette gjaldt for eksempel Fredrikke Marie Qvam, som gjennom sitt formannsverv i Norsk Kvinnesaksforening i 1900 fikk opprettet en fagskole i husstell. Denne linjen var påbegynt allerede i Ragna Nielsens formannstid i N.K.F., og ble kalt *husmorlinjen*. Moksnes, 1984: 225.

De sentrale aktørene Fredrikke Qvam og Gina Krog arbeidet for stemmerett gjennom hele perioden, og et vesentlig poeng vil være å belyse deres opinionsskapende arbeid. Stemmerettskvinnenes internasjonale arbeid økte gjennom perioden, og i takt med foreningenes offisielle anerkjennelse økte også deres innflytelse. Det vil være interessant å se hvordan dette påvirket debatten og gjennomføringen av stemmerettsutvidelsene.

Det dominerende politiske spørsmålet i perioden frem til 1905 var unionen med Sverige, og stemmerett for kvinner hadde lav prioritet sammenlignet med unionsspørsmålet. Det nasjonale fellesskapssynet som var dominerende i 1905 påvirket arbeidet i stemmerettsforeningene, og resultatet av dette fikk igjen betydning for stemmerettsutviklingen. Unionsforholdet preget også relasjonene mellom norsk og svensk kvinnestemmerettsbevegelse, og en naturlig problemstilling i oppgaven vil være å se hvordan.

Teori og begrepsavklaring

Medborgerskap er et begrep som har vært gjenstand for mye diskusjon og forskning i de senere år. Jeg har valgt å bruke det svenske ordet, fordi begrepet i denne sammenhengen blir brukt i en noe videre betydning enn det norske begrepet *statsborgerrett*.⁷ Statsborgerretten er knyttet til den juridiske siden av forholdet mellom individ og stat.⁸ Jeg oppfatter medborgerskap som et overordnet begrep som omfatter en rekke relasjoner mellom individ og stat, inklusive medborgerskapets praksis. I denne oppgaven er det forhandlingen om medborgerskapets innhold mellom individ og stat, og mellom grupper av individer og staten, som vil være temaet.

Den svenske historieforskeren Gunella Björk henviser til historiesosiologen Charles Tilly som ser medborgerskapet som et historisk foranderlig bånd mellom staten og medlemmer av ulike sosialt konstruerte kategorier som kjønn, rase og nasjonalitet. Ut fra dette kan man si at det finnes ikke bare et universelt medborgerskap, men en rekke forskjellige typer medborgerskap som utformes og forandres gjennom kamp og forhandling mellom staten/samfunnet og medborgere, og mellom ulike grupper av medborgere.⁹

Medborgerskapet har en juridisk side som regulerer relasjonene mellom staten og individene, for eksempel gjennom statsborgerretten. Begrepet kan også brukes i en videre betydning, eksempelvis hvordan forholdet er mellom ulike grupper av individer og staten.¹⁰

"Denna relation (eller dessa relationer) kan tänkas innehålla både uttalade/formella och underförstådda/diskursiva innebörder om vilka individer eller grupper av individer som ska ha vilka rättigheter i utbyte mot vilka skyldigheter och samhällsnyttigheter."¹¹ I vår sammenheng er rettigheten eller privilegiet stemmerett, og plikten dreier seg om det å motta valg og å betale skatt. Frem til 1898 var stemmeretten begrenset både i forhold til kjønn og klasse. Fra 1898 lå hovedbegrensningen på kjønn.

[...] medborgarskap var ett redan från början manligt definierat tillstånd som bara män kunde uppnå och vars själva förutsättning var uteslutningen av kvinnor och barn. Det sociala, ekonomiska och juridiska oberoende som var medborgarskapets kärna uteslöt emellertid även många män. Medborgarskapet har alltid varit en fråga både om rättigheter och skyldigheter, om inneslutning och uteslutning, om klass och kön.¹²

⁷ Det finnes et nyere arbeid på dette området av Nordhaug, Steinar 2000. *Tilknytning og privilegier -en studie i fremveksten av norsk statsborgerrett*. Hovedfagsoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet.

⁸ Nordhaug, 2000: 14ff.

⁹ Björk, 1999: 14.

¹⁰ Björk, 1999: 14.

¹¹ Björk, 1999: 14.

¹² Björk, 1999: 15.

Som Björk har vist er dette begrepet blitt definert forskjellig i ulike sammenhenger. Jeg vil i oppgaven forsøke å se hvordan dette begrepet blir brukt i debatten omkring stemmerett, og hva de ulike aktørene legger i begrepet. Jeg oppfatter stemmerettskampen som en forhandling om medborgerskapet mellom de to kjønn i en politisk situasjon som var dominert av unionsspørsmålet og de etablerte politiske partienes utfordring i forhold til Arbeiderpartiets fremvekst.

Den klassiske studien om medborgerskap er T.H. Marshalls *Citizenship and Social Class* fra 1950.¹³ Marshall deler begrepet inn i tre ulike kategorier, sivile, politiske og sosiale rettigheter. Ideen om det sivile medborgerskapet ble etablert på 1700-tallet, og grunnlaget for dette var personlig frihet. Det politiske medborgerskapet kan tidfestes til 1800-tallet og omhandler retten til å delta i politiske avgjørelser. Den tredje og siste kategorien i medborgerskapets innhold var sosiale rettigheter som ble utviklet fra begynnelsen av 1900-tallet.¹⁴

Det er den første kampen for politiske rettigheter for kvinner som skal behandles her. Stemmeretten var middelet som skulle gjøre kvinner likeberettiget med menn og gjøre kvinner til aktive deltagere på den politiske arena og gjennom dette forandre samfunnet. Medborgerskapet som begrep hadde røtter tilbake til opplysningstiden og den franske revolusjon. Bak ideen om medborgerskap lå det også politisk vilje til å integrere innbyggerne i staten og oppfostre dem til medborgere. Sammen med fremveksten av institusjoner som skulle knytte medborgerne til hverandre og til staten var dette et ledd i en omfattende statsbyggingsprosess. "Den engelska samhällsvetaren Ruth Lister föreslår att medborgarskap begreppsliggörs dels som en *status* av rättigheter (civila, politiska, sociala), dvs något individen *är*, och dels som en *praktik*, dvs något individen *gör*. Denna praktik inkluderar både politiskt deltagande och medborgerliga skyldigheter att bidra till allmännyttan."¹⁵

Historiografi og kjønnsperspektiv

Det sentrale verket som behandler stemmerett og kvinnesak er Anna Caspari Agerholts bok *Den norske kvinnebevegelses historie* fra 1937. Senere har emnet vært behandlet i Aslaug Moksnes bok *Likestilling eller særstilling* fra 1984 om Norsk Kvinnesaksforening.

I den generelle politiske historien har innføringen av stemmerett for kvinner vært behandlet i flere verk, men har vært sett opp mot hele kvinnesaksbevegelsen, og stemmerettsforeningenes arbeid har ikke vært behandlet i sin helhet.

Det har vært gjort flere hovedoppgaver omkring Norske Kvinners Sanitetsforening, Norske Kvinners Nasjonalråd og arbeider om Norsk Kvinnesaksforening som jeg har benyttet meg av. I tillegg er det skrevet en hovedoppgave om Hagbard Berner og en om Nylænde som jeg har benyttet meg av. Jeg har også brukt en hovedoppgave om utviklingen av norsk statsborgerrett. Se ellers litteraturlisten for en fullstendig oversikt over dette.

Gjennom en rekke artikler og bøker skrevet av sentrale historikere som Ida Blom og Gro Hagemann har kvinnesak og kjønnshistorie vært behandlet. Vektleggingen har vært emner som arbeidets betydning og å synliggjøre kvinners rolle i politisk forstand gjennom å vise de ulike kvinneorganisasjonene og deres virksomhet.¹⁶

Synliggjøringsprosjektet var viktig for å få frem at kvinners politiske aktivitet antok andre former enn menns, både innenfor og utenfor det politiske system. Den norske kvinneforskningen var til å begynne med nært knyttet opp til sosialhistorien. Det har også vært hevdet at: "den norske kvinnehistorien var dominert av et empirisk-aktørorientert perspektiv i tradisjonen fra Ottar Dahl og Jens Arup Seip."¹⁷ Senere har kjønnshistorien beveget seg i en mer konstruktivistisk/strukturalistisk retning, hvor kjønn fikk status som en overgripende kategori med stor betydning for perspektivet i historieforskningen. Den svenske historikeren Yvonne Hirdmann lanserte i 1988 en teori om

¹³ Björk, 1999: 16 og for eksempel Nordhaug, 2000: 25.

¹⁴ Björk, 1999: 16.

¹⁵ Björk, 1999: 17.

¹⁶ Blom, 1994: 46ff.

¹⁷ Melby, 1996: 188.

genussystemet.¹⁸ I følge Hirdmann er relasjonen mellom mann og kvinne "[...]en styrende og avgjørende faktor i den historiske prosessen"¹⁹ Denne teorien er blitt møtt med en rekke kritiske innvendinger og moderert senere av både norske kjønns historikere og Hirdmann selv. Kritikken har vært basert på at teorien om et kjønns system i for liten grad tar hensyn til enkeltaktørers handlinger og deres muligheter til å overskride kjønn som kategori. Flere historikere har understreket faren ved å legge for stor vekt på hva som forener kvinner fordi viktige perspektiver omkring det som differensierer kvinner kan gå tapt.²⁰ Kvinnehistorikere i dag vektlegger at "[...]kjønn er mer enn hva som manifesterer seg som konkrete og faktiske forskjeller mellom kvinner og menn."²¹ I dette perspektivet kan det være nyttig å se kvinners kamp for stemmerett i lys av medborgerskapsbegrepet, fordi dette begrepet gir muligheter til å behandle både kvinners og menns forhandling om politiske rettigheter.

Innflytelsesrike aktører

Gina Krog ble født i 1847 og ble regnet for en av de mest innflytelsesrike kvinnene i kampen for kvinnelig stemmerett og kvinnesak i sin samtid. Hun hadde arbeidet som lærer, men ga opp dette for å arbeide for kvinnesak. Gjennom artikler i *Nyt Tidsskrift* og i *Dagbladet* hadde hun gjort seg bemerket i offentligheten. Sammen med Hagbard E. Berner²² tok hun initiativet til stiftelsen av *Norsk Kvindesagsforening* i 1884. Hennes politiske tilknytning var til Venstre, hvor hun stilte som kandidat i Uranienborg krets i 1909.²³ Som redaktør av *Nylænde* fra 1887-1916 hadde hun en unik posisjon og mulighet til å påvirke kvinner over hele landet, og gjennom sine mange verv i foreninger var hun en av de aller fremste foredragsholdere og ambassadører for kvinnesak i både inn- og utland.²⁴ Gina Krog var formann i *Kvindestemmeretsforeningen* fra 1885-1897. Da gikk hun ut av foreningen sammen med Fredrikke Qvam og stiftet *Landskvindestemmeretsforeningen*. I tillegg til å være aktiv i denne foreningen engasjerte Krog seg i flere andre foreninger, og i 1904 var hun med på stiftelsen av *Norske Kvinders Nasjonalråd*. Krog ble sittende som formann i denne foreningen til sin død i 1916.

Fredrikke Qvam ble født i 1843 i en rik familie som eide over 50 gårder. Hun giftet seg 22 år gammel med sin huslærer, Ole Anton Qvam.²⁵ Av hennes fire barn døde 3 i tuberkulose, noe som fikk betydning for hennes senere arbeid. Hun var medlem i *Kvindestemmeretsforeningen* og kom til å markere seg sterkt for kvinnesak og stemmerett gjennom en rekke foreninger. I 1896 stiftet hun *Norske Kvinders Sanitetsforening*. Hun var også med på å starte *Landskvindestemmeretsforeningen* i 1898, som hun ble formann i. En periode satt hun som formann i N.K.S., N.K.F. og L.K.S.F. samtidig. I 1900 grunnla hun Norges første fagskole i husholdsøkonomi og var aktiv i 1905 i kvinnesaksnavneinnsamling til støtte for unionsoppløsningen. Hun døde i 1938.²⁶ Det finnes selvfølgelig en rekke andre

¹⁸ Melby, 1996: 204.

¹⁹ Hirdmann, 1988 sitert etter Melby, 1996: 204.

²⁰ Melby, 1996: 208ff.

²¹ Melby, 1996: 210.

²² Hagbard E. Berner (1839-1920) var den første formannen i *Norsk Kvinnesaksforening* i 1884-1885. Berner hadde en sentral rolle i etableringen av Venstre som et landsomfattende parti. Jonassen, 1996 : 7.

²³ Biografisk leksikon, 1938.bd. 8.

²⁴ Fredrikke Mørck, Krogs mangeårige medarbeider i *Nylænde*, og aktiv i *Landkvindestemmeretsforeningen*, kalte Gina Krog for høvdingen i norsk kvinnesak fra 1884 og til sin død. "Ingen av hennes samtids kvinner eller dem hun arbeidet sammen med kunde, så vidt jeg kjenner til bevegelsen, ha inntatt den stilling, verken her hjemme eller like overfor utlandet, som hun" Mørck, 1929: 13.

²⁵ Hennes mann, Ole Anton Qvam, var en sterk tilhenger av allmenn stemmerett. Han var født i 1834, og utdannet jurist, han ble senere amtmann, stortingsmann og statsminister i Stockholm 1902-03. Han tilhørte den mest radikale delen av Venstre. Formann i skattekomiteen 1882, justiskomiteen 1880-88 jurykomiteen 1882, han ble med i Johannes Steens første regjering fra 1891-93, og ble justisminister i Steens 2. ministerium 1898-1903. Biografisk leksikon, 1952, bd. 11

²⁶ Biografisk leksikon, 1952, bd. 11.

innflytelsesrike aktører innenfor foreningene og på Stortinget som hadde stor påvirkningskraft i stemmerettsspørsmålet. Flere tilhengere og motstandere av denne saken vil bli omtalt utover i oppgaven.

Kildepresentasjon

En av mine hovedkilder har vært Fredrikke Marie og Ole Anton Qvams arkiv, herunder Landskvinnestemmerettsforeningens arkiv i Gunnerussamlingen i Trondheim. Qvams arkiv er svært omfattende og inneholder i tillegg til Landskvinnestemmerettsforeningens arkiv og deler av Sanitetsforeningens arkiv, også Fredrikke, Ole Anton og deres datter Louises korrespondanse. Mye av notatene er i en slik forfatning at det kan være vanskelig å tyde skriften, til tross for dette er Qvams arkiv svært interessant, ikke minst med hensyn til internasjonalt stemmerettsmateriale. Jeg har også gjennomgått deler av korrespondansen mellom Fredrikke Qvam og datteren Louise Qvam som var internasjonal korresponderende sekretær for L.K.S.F.

Den andre hovedkilden har vært *Nylænde* som var Kvinnesaksforeningens tidsskrift fra 1887 til 1893, men redigert av Gina Krog, og deretter utgitt av Gina Krog alene frem til hennes død i 1916. *Nylænde* finnes flere steder, i mer eller mindre komplett tilstand, men Nasjonalbiblioteket har tidsskriftet på mikrofilm. Tidsskriftet utkom to ganger i måneden gjennom hele perioden. *Nylænde* har vært en uvurderlig kilde både når det gjelder kommentarer om aktuelle politiske forhold og kvinnesak i perioden.

K.S.F.s forhandlingsprotokoll finnes på Håndskriftsamlingen på Nasjonalbiblioteket. Denne gir en oversikt over K.S.F.s arbeid fra starten og til foreningen ble oppløst. Protokollen er ikke like omfattende som L.K.S.F.s arkiv og gir korte referater av møter, og for enkelte år bare noen linjer. På Håndskriftsamlingen finnes også arkivet etter Norske Kvinners Nasjonalråd, og jeg har gjennomgått deler av dette som dekker perioden, dvs. fra 1904 da rådet ble stiftet og frem til 1907. I tillegg har jeg sett på noe av korrespondansen til *Nylænde*, men det meste av det jeg fant dreide seg om tiden etter 1913, det vil si etter min periode. Håndskriftsamlingens brevsamling inneholder også brever fra og til Gina Krog og Aasta Hansteen. Dette har jeg ikke gått systematisk igjennom, men sett på enkelte brev innenfor perioden 1898-1907. Jeg valgte å begrense dette kildearbeidet også ut fra at størstedelen av de brevene jeg fant omhandlet andre spørsmål enn stemmerett.

Avisartikler har vært en viktig kilde for reaksjoner både på foreningenes arbeid og på debatten omkring stemmerett for både menn og kvinner. Jeg har ikke gjennomgått avisene systematisk gjennom hele perioden, men tatt utgangspunkt i møter og i avgjørelser omkring stemmerett og lett meg frem rundt disse datoene. Jeg har gått gjennom spredte nummer av *Dagbladet*, *Aftenposten*, *Verdens Gang*, *Morgenbladet* og enkelte nummere av *Bergens Tidende*, og *Socialdemokraten* i perioden.

Kapittel 2

Bakgrunn for kvinnesak og stemmerettsutvikling fra 1884-1898

Innledning

Temaet i dette kapitlet vil være bakgrunnen for stemmerettskampen, og jeg vil forsøke å gi en oversikt over utviklingen fra 1884 til 1898. Det er naturlig å se dette i sammenheng med problemstillinger knyttet til borgerrettigheter og det idemessige grunnlaget for oppfatningen om at noen borgere skulle ha flere rettigheter og privilegier enn andre. Jeg vil forsøke å bruke begrepet *medborgerskap* og se om dette vil være fruktbart i debatten om stemmerett for kvinner i Norge. Den svenske historikeren Gunella Björk har i sin doktorgradsavhandling brukt dette begrepet i en fremstilling om svenske kvinners politiske arbeid lokalt i Örebro 1900-1950.²⁷

Det har vært vanlig å forbinde medborgerskap med forestillinger om et autonomt individ, fri til å fatte beslutninger og til å opptre på den offentlige arena. Denne borgeren var lenge en person av hankjønn. Medborgerskapet fikk mannen som overhodet i husholdningen, de andre medlemmene av husholdet var pr. definisjon ikke-medborgere som stod under mannens myndighet. Dette innebar at kvinner ble sett på som underordnede medlemmer i en familie heller enn som medborgere i samfunnet.

En rekke endringsprosesser på 1800-tallet forandret samfunnet slik at det ble mer behov for kvinners arbeidskraft utenfor hjemmet. Urbanisering og industrialisering og det befolkningsmessige kvinneoverskuddet som fantes gjorde at mange kvinner måtte ut av hjemmet.

Det var stor sympati for kvinners rett til eget erverv blant de fleste politikere. Dette førte til at lovgivningen ble forandret slik at kvinner fikk større muligheter til å ta arbeid utenfor hjemmet. Retten til utdanning kom ikke på menns initiativ, men gjennom enkeltpersoner som Cecilie Thoresen Krog, som ønsket å ta artium, og som gjennom egen innsats fremmet sak om dette overfor politikerne.²⁸

Det fantes en rekke organisasjoner som arbeidet for kvinnesak i perioden, jeg har valgt å konsentrere meg om den foreningen som hadde stemmerett for kvinner på programmet. Frem til 1898 var dette *Kvindestemmeretsforeningen*. Etter uenighet om strategi og prinsipper for stemmeretten valgte en del av medlemmene innenfor foreningen å danne en ny forening i 1898. Denne foreningen, *Landskvindestemmeretsforeningen*, ble dannet ut fra at kvinner skulle ha stemmerett på samme betingelser som menn. Utbryterne var blant annet Fredrikke Marie Qvam og Gina Krog. Deres syn var at stemmerett var en del av borgerrettighetene som tilkom begge kjønn.

Kvinnesakens idemessige opphav

Idemessig hadde kvinnesaken sitt opphav i opplysningstidens krav til frihet, likhet og brorskap. Emansipasjonen dukket opp under revolusjonen i Frankrike, hvor det ble krevd rettigheter også for kvinner.²⁹ Ideer om nasjonalisme og revolusjonære ideer sammen med frigjøring av individer lå i tiden, og dette førte også til kvinneemansipasjon.³⁰ De kjente eksemplene er Mary Wollstonecraft med utgivelsen av *Vindication of the Rights of Women* i 1792 og Olympe de Gouges

²⁷ Björk, 1999

²⁸ Cecilie Thoresen Krog var Norges første kvinnelige student. Hun tok artium og ble immatrikulert på universitetet i 1882. Jonassen, 1996: 86ff, og Agerholt, 1937:50

²⁹ Blom, 1992: 324ff. Stromberg, 1990: 95.

³⁰ Stromberg, 1990: 95.

med menneskerettigheter for kvinner under den franske revolusjon.³¹ I England, Amerika og Tyskland ble kravet om politiske rettigheter for kvinner reist i slutten av det 18. århundre.³²

John Stuart Mills bok *On the Subjection of Women* ble skrevet i 1861, men ble ikke utgitt før i 1869.³³ Mills utgangspunkt var at kvinners natur ikke var vesensforskjellig fra menns. Kjønnforskjeller var et resultat av at kvinner og menn levde i forskjellige sfærer, og gjennom å få utdanning kunne kvinner kultiveres.³⁴ Dette var et syn som møtte sterk motstand i samtiden, og tanken om at kvinner var noe annet enn passive mottagere var revolusjonær.³⁵ Liberale ideer fikk et veldig gjennomslag på denne tiden, og emansipasjon for grupper av individer som for eksempel slaver fikk betydning for kvinnesaksbevegelsen.

Camilla Collett er blitt hyllet som den som skapte den radikale emansipasjon i Norge. I 1854 kom "*Amtmandens Døttre*" ut hvor Collett beskrev kvinners skjebne og hvordan ekteskapet var målet i tilværelsen for kvinner. Collett ønsket en åndelig jevnbyrdighet mellom kjønnene. Senere kom *De stummes leir*, men ingen av disse bøkene oppfordret direkte til stemmerett eller andre krav om politiske rettigheter.³⁶ Det varte mange år før de nye ideene gav seg utslag i praktisk handling.

I 1870-årene kom nye radikale ideer strømmende innover Norden, utviklingslære, positivisme, naturalisme og bibelkritikk og med alt dette en ytterliggående kvinnesak, men mer allsidig, mer praktisk og utadvendt enn Camilla Colletts. En av de som formidlet disse nye ideene var Georg Brandes.³⁷ Darwin ble kjent og diskutert og hadde betydning for kvinnesaken på den måten at liksom dyr og planter kunne foredle egenskaper, kunne også kvinner foredles. Internasjonale strømninger var viktige som påvirkning i forhold til borgerrettigheter og demokratisering. Gjennom utallige foreninger og lesesirkler ble John Stuart Mill og en rekke andre liberale forfattere lest og diskutert. For mange kvinner, særlig fra de øvre lag, var dette en viktig inspirasjon.³⁸ Aasta Hansteen fremhevet Mill som en befrier for kvinner.³⁹

Dagbladet med Hagbard Berner i spissen hadde en rekke artikler om kvinners stilling og utdanning med eksempler fra Amerika. I tillegg ble yrkesmessige fremskritt for kvinner fremhevet.⁴⁰ Spesielt Bjørnson og Ibsen fikk stor betydning som forfattere og meningsbærere for kvinnebevegelsen.⁴¹

Internasjonale stemmerettsbevegelser

Det er blitt hevdet at kvinnesaksbevegelsen har gjennomgått den samme utvikling i de fleste europeiske land. Den første fasen omfattet økonomisk frigjøring og rettigheter knyttet til utdanning og erverv, og den neste fasen hadde fokus på moralske spørsmål som prostitusjon og alkoholproblematikk. Konsentrasjonen om stemmerettsspørsmålet kom først i den tredje fasen av kvinnesaksarbeidet.⁴² I U.S.A. hadde kvinnesaksbevegelsen sitt utspring i emansipasjonsbevegelsen for slaver. Bevegelsen for emansipasjon av slaver var sterk i USA, og det var gjennom dette arbeidet at mange amerikanske kvinner ble vekket til stemmerettskampen for kvinner. I U.S.A. regnes den organiserte

³¹ Stromberg, 1990: 95.

³² Stromberg, 1990: 95.

³³ Stromberg, 1990: 106.

³⁴ Stromberg, 1990: 107.

³⁵ Stromberg, 1990: 107.

³⁶ Mørck, 1929: 7.

³⁷ Hagemann, 1997: 45.

³⁸ Agerholt, 1937: 13.

³⁹ Agerholt, 1937: 15.

⁴⁰ Jonassen, 1996: 51. Jonassen nevner også Aasta Hansteens artikler i Dagbladet i 1870. Blant annet hennes anmeldelse av Mills bok.

⁴¹ Agerholt, 1937: 20. Se også Stromberg, 1990: 220.

⁴² Björkenlid, 1982: 27. Det følgende er basert på Björkenlids fremstilling.

stemmerettsbevegelsens begynnelse fra 1848 med møtet i Seneca Falls.⁴³ I følge Bertil Björkenlid ble to amerikanske stemmerettsorganisasjoner dannet i 1869, National Woman Suffrage Association og American Woman Suffrage Association.⁴⁴ Skillet mellom disse to organisasjonene gikk på at den første fordømte utvidelsen av stemmerett til fargede menn, mens den andre anerkjente dette prinsippet. Disse foreningene ble i 1890 slått sammen til en forening som i 1915 hadde cirka 100.000 medlemmer og i 1917 2 millioner medlemmer.⁴⁵

Den første britiske stemmerettsorganisasjonen ble grunnlagt i 1867 og fikk navnet National Society for Womens Suffrage, denne organisasjonen ble dannet ut fra en komite som skulle støtte John Stuart Mills petisjon i parlamentet. I 1897 sammensluttet stemmerettsorganisasjonene seg i en organisasjon som fikk navnet National Union of Womens Suffrage Societies og ble ledet av Millicent Fawcett. Etter en periode med lite resultat for stemmerettsarbeidet prøvde organisasjonen militante metoder. Men det var først med opprettelsen av Women's Social and Political Union i 1903, med familien Pankhurst i ledelsen, at disse metodene for alvor ble tatt i bruk.⁴⁶

International Council of Women ble grunnlagt i U.S.A. i 1888, forbundet kom i gang etter Susan B. Anthony idé og på May Wright Sewall's initiativ.⁴⁷ Det var ikke en organisasjon som arbeidet direkte for stemmerett for kvinner, men den fikk stor betydning internasjonalt og i Norge som organisasjon for kvinners rettigheter. Det amerikanske landsforbundet var organisert etter modell av den amerikanske forfatning, og grunnideen i det nye verdensforbundet hadde som grunnpilar: " Alt hvad I vil, at andre skal gjøre mot eder, det skal og I gjøre mot dem."⁴⁸ I 1914 var 20 land tilknyttet forbundet gjennom sine nasjonalråd, og engelsk, tysk og fransk var offisielle språk.⁴⁹ Først i 1904 ble det dannet et nasjonalråd i Norge som hadde som målsetting å arbeide for forbindelse mellom norske kvinnelige organisasjoner og representere norske kvinner i utlandet.⁵⁰ I 1904 ble også International Woman Suffrage Alliance dannet. Denne foreningen hadde en sterk innflytelse fra amerikansk stemmerettsbevegelse og dens første president ble Carrie Chapman Catt.⁵¹

Medborgerrettighetene utvikles

Kampen for stemmerett i Norge i forrige århundre var en del av den generelle demokratisering og utvidelse av borgerrettigheter som foregikk over store deler av Europa. Den dreide seg om rett til å ta utdanning, adgang til å utøve yrker, rett til å organisere seg og lik rett til arv for menn og kvinner, for å nevne noen av stridsområdene. Fra midten av 1800-tallet kom det en rekke lover som begunstiget kvinner i større grad enn før. I et demokratiseringsperspektiv kan dette sees som en utjevning av kvinners rettigheter i forhold til menns.⁵²

Kvinner ble deltagere også i denne debatten, og Gina Krog var av dem som tidlig mente at kvinner burde være fullstendig likestilt med menn, i hvert fall når det gjaldt politiske og juridiske rettigheter. Krog fremhevet lovene i 1850-60 årene som fremskritt i norske kvinners rettslige stilling, dette gjaldt lik arverett for menn og kvinner og myndighet for ugifte kvinner.⁵³

⁴³ Björkenlid, 1982: 27.

⁴⁴ Björkenlid, 1982: 28.

⁴⁵ Björkenlid, 1982: 28.

⁴⁶ Björkenlid, 1982: 30.

⁴⁷ Krog, 1914: 66

⁴⁸ Krog, 1914: 66

⁴⁹ Krog, 1914: 67

⁵⁰ Krog, 1914: 69

⁵¹ Björkenlid, 1982: 31.

⁵² Lov om lik arv mellom menn og kvinner kom i 1854. Ugifte kvinner over 21 år ble myndige i 1869. Fra 1882 hadde kvinner rett til examen artium og philosophicum. Fra 1888 hadde kvinner mulighet til å inngå særeie i ekteskapet. I 1901 kom forandringene i formannskapslovene, slik at kvinner fikk sensusbegrenset stemmerett. I 1912 fikk kvinner adgang til å bli ansatt i statlige embeder. For en fullstendig oversikt over dette se Blom og Tranberg, (red.) 1985: 145ff

⁵³ Krog, 1894.

I begge disse avgjørelser ligger en erkjennelse af kvindernes menneskeret, en erkjennelse hos lovgiverne, som man maaske tør anse for adskillig forud for den paa den tid gjængse opfatning og derved i sine konsekvenser opdragende ligeoverfor almenhedens retsbevidsthed. De næste mere epokegjørende reformer fuldbyrdes i 80-90 aarene, da vort universitet aabnedes for kvinder paa samme betingelser som for mænd, og da loven ogsaa erklærede gift kvinde for myndig. Men disse sidste lovbestemmelser har, sammenlignet med de før omtalte, mere karakteren af en stadfæstelse af, hvad forholdene og udviklingene har frembragt, og mindre karakteren af et fra lovgiverne udgaat initiativ.⁵⁴

Hun konstaterter imidlertid at på ett område hadde kvinner vært tilkjent full medborgerplikt, menneskerett og ansvar, og det var under straffelovgivningen. Krog beklaget at :

"man tør vistnok slutte, at kvindernes absolutte politiske umyndighed i vort land har paavirket bevidstheden saa sterkt, at man paa alle omraader har vanskeligt for i dem at se personer med medborgerlige rettigheder og pligter."⁵⁵

Medborgerskapets innhold forandret seg, og tanken om at stemmerett var en menneskerettighet fikk gradvis innpass, men bare i radikale venstrekretser. Næringsfrihet derimot ble betraktet som en menneskerettighet.

Mellom 1860 og 1880 hadde knapt 7,5% av befolkningen stemmerett.⁵⁶ Etter stemmerettsutvidelsen i 1884 økte dette, og i 1897 regnet man med at tallet var oppe i 12%.⁵⁷ Stemmerettsutvidelsen og debatten omkring denne var åpenbart også en del av de store endringsprosessene på 1800-tallet. Sammen med riksretten, Sverdrups regjeringdannelse og fremveksten av de politiske partiene, var stemmerettsspørsmålet en del av en økt demokratisering som foregikk gjennom hele 1800-tallet. Adgang til embeter, omfordeling av makt og økt folkestyre var kampsaker for mange. En annen viktig bakenforliggende faktor som var med på radikaliserer det politiske liv i Norge var unionsforholdet mellom Sverige og Norge. Dette spørsmålet vil bli nærmere diskutert i kapittel 5.

Arenaer for diskusjon

Diskusjonen om stemmerett foregikk også i aviser og tidsskrifter. Avisene økte sterkt i antall i 1870 og 1880 årene. I 1884 var den samlede distribusjon av aviser og blader på over 15 millioner, cirka 14 eksemplarer per innbygger over 20 år.⁵⁸ Avisene ble flittig brukt i foreninger, og ofte med artikler som grunnlag for diskusjon. Pressen ble slik sett en svært viktig opinionskaper og ga også menigmann adgang til å være med å forme opinionen gjennom innlegg i disse avisene.⁵⁹ Nylænde utkom første gang i 1887 og ble et viktig organ for stemmerettsarbeid og opplysning for kvinner.

Folkemøtene var en annen arena hvor menigmann kunne diskutere og si sin mening. Disse folkemøtene hadde røtter til folkehøyskolene og ble vanlige fra begynnelsen av 1880 - årene. Det var først og fremst Venstre som tok i bruk disse møtene, men Høyre kom motstrebende etter.⁶⁰

Oppblomstringen av foreninger og organisasjoner var en annen viktig kilde til folkeopplysning og danning. Disse foreningene hadde svært ulike interesser og mål; det var kristelige organisasjoner, totalavholdsbevegelsen, sedelighetsforeninger og de mange foreninger med fritidsaktiviteter som idrett og annet sosialt samvær.⁶¹ På den annen side var kvinnesaksforeninger og andre med klarere politiske mål.

⁵⁴ Krog, 1894.

⁵⁵ Krog, 1894.

⁵⁶ Nordhaug, 2000: 119.

⁵⁷ Nordhaug, 2000: 119.

⁵⁸ Mjeldheim, 1984: 41ff.

⁵⁹ Mjeldheim, 1984: 41ff.

⁶⁰ Mjeldheim, 1984: 45.

Økonomiske årsaker

Det har vært gitt flere forklaringsfaktorer til at stemmerettsspørsmålet tvang seg frem. Det var et overskudd på ugifte kvinner, og deres arbeid utenfor hjemmet gjorde at de hadde flere kontakter utenfor familien enn sine gifte medsøstre.⁶² Mer utdanning og erfaring ga flere kvinner forståelse av hvordan politikken fungerte og hvordan politiske mål skulle oppnåes og formuleres. Med en stadig økning av fabrikkarbeid også for kvinner ble det stadig vanskeligere å kombinere arbeid i hjemmet og andre aktiviteter, og dette gjorde at forskjellen mellom menn og kvinner økte. I tillegg er det blitt fremhevet at det moderne samfunnet var et resultat av industrialisering og urbanisering, og begge disse prosessene begynte å gjøre seg gjeldende i Norge på midten av 1800-tallet.

Kvinnens kår hadde forandret seg mye på 1800-tallet. Mange enslige kvinner hadde en vanskelig økonomisk stilling etter den økte industrialiseringen, mye arbeid som tidligere var blitt utført i familiehusholdninger ble nå utført utenfor hjemmet og mange kvinner ble derved overflødige. Dette førte til svært dårlige levevilkår for en rekke kvinner. Kvinner hadde ikke adgang til å drive næringsvirksomhet, de fikk først adgang til dette fra 1842, men da under en rekke forutsetninger, og først i 1863 fikk alle ugifte kvinner over 25 år like muligheter som menn på dette området.⁶³ Gradvis fikk kvinner bedre muligheter til å ta utdanning, drive næringsvirksomhet, motta arv på lik linje med brødre og på andre områder bedre sin mulighet til større økonomisk frihet. Men aktiv deltagelse i det politiske liv når det gjaldt stemmerett og det å inneha embeter var ikke mulig for kvinner. Makt skiftet gradvis over fra familie og lokalsamfunnet til Storting og nasjonale organisasjoner, og dette gjorde det viktig for folk å organisere seg for å oppnå makt og innflytelse.

Kvinnesaksforeninger stiftes

Den første kvinnesaksforeningen ble stiftet i juni 1884, og før dette var det i realiteten ingen kvinnebevegelse. En liten gruppe på 5 gymnasiaster hadde i 1883 stiftet en forening som ble kalt *Skuld*.⁶⁴ Denne foreningen hadde som formål å bidra til medlemmenes selvutvikling og utvikle deres ferdigheter som debattanter. Kvinnene som var medlemmer følte at de hadde spesielt ansvar i kraft av at de var kvinnelige studenter. Gjennom dette privilegiet følte de en plikt til å yte noe tilbake til dem som ikke hadde fått de samme mulighetene.⁶⁵ Klubben hadde sannsynligvis ikke mer enn 25 medlemmer og opphørte allerede i 1885. For medlemmene hadde den imidlertid stor betydning som et sted for diskusjon og meningsbrytning.

Hagbart Emanuel Berner hadde tatt initiativet sammen med Gina Krog til stiftelsen av Norsk Kvinnesaksforening i 1884.⁶⁶ Han hadde vært redaktør i Dagbladet fra 1869 til 1879, og var stortingsrepresentant for Venstre fra 1880 til 1888. Han var blitt oppfordret av anonyme kvinner gjennom Dagbladet til å danne en forening til kvinnesakens fremme. Disse kvinnene følte seg ikke i stand til å ta dette initiativet selv. Berner ble foreningens første formann, og på høsten 1884 gikk det ut innbydelse til å bli medlem i *Norsk Kvindesagsforening*.⁶⁷ Innbydelsen ble støttet av 220 underskrifter fra fremtredende menn og kvinner, flest fra venstresiden. Foreningsdannelsen gikk ikke upåaktet hen, og fra den konservative pressen kom det reaksjoner. Morgenbladet gikk sterkt ut og mente at kvinners stilling var skaperens egen anordning, og den skyldtes ikke lovgivning. Programmet ble beskyldt for å være tåkete, men det litt uklare programmet var sannsynligvis forklaringen på at så mange fra de moderate til de radikale sluttet seg til programmet.⁶⁸

⁶¹ Fuglum, 1978: 48

⁶² Blom, 1980.

⁶³ Agerholt, 1973: 6.

⁶⁴ Denne foreningen bestod av Laura Rømcke (Schødt), Marie Holst, Betzy Børresen (Kjelsberg), Anna Bugge (Wicksell) Minda Ramm (Kinck) og Cecilie Thoresen. Agerholt, 1937: 70.

⁶⁵ Agerholt, 1937: 70ff.

⁶⁶ For en mer utfyllende diskusjon om dette se Jonassen, 1996: 66. For en generell oversikt over kvinnesaksarbeidets første år se Agerholt, 1937.

⁶⁷ Agerholt, 1937: 76.

⁶⁸ Det følgende er basert på Agerholts fremstilling. Agerholt, 1937: 83ff.

Etter et år hadde foreningen, om man regnet med Trondheim og Bergen, 836 medlemmer. Kvinnene begynte å ta saken i egne hender, Berner trakk seg tilbake til varaformann og Anna Stang ble formann i hans sted.

Norsk Kvinnesaksforening ble utgangspunktet for en rekke kvinneorganisasjoner, og den første og viktigste organisasjonen som utgikk derfra var *Kvindestemmeretsforeningen*. Det viste seg snart at det ikke var enighet innad i N.K.F. om hvor langt man skulle strekke seg når det gjaldt stemmeretten. Berner stod for en mer forsiktig linje og mente at å kreve stemmerett på samme grunnlag som menn ikke ville føre frem. Flere kvinner støttet han, og for å avverge splittelse i N.K.F. ble *Kvindestemmeretsforeningen* stiftet i 1885 med 10 medlemmer. Aktiviteten utad var ikke stor de første årene, men foreningen arrangerte et stort folkemøte i 1888, og dette skapte blest om saken.⁶⁹ Kvindestemmeretsforeningen ble stiftet med det formål å skaffe kvinner stemmerett. Hvert år etter dette fremmet foreningen forslag til Stortinget om stemmerett for kvinner. Først ett, deretter fra 1897 det samme forslag med flere alternativer.

Gina Krog ble formann i K.S.F., hun hadde lenge skrevet artikler i aviser og tidsskrifter om kvinnesaken og mente at kvinner burde ha stemmerett på samme grunnlag som menn.

Mange af de store reformer af politisk, økonomisk og moralsk natur, der er mest fornødne, vil først kunne gennemføres og i det hele reaktion kunne hindres ved kraftig og samlet optræden fra kvinderne selv. Her er imidlertid maaske ikke de lyseste udsigter for den nærmeste fremtid, idet de norske kvinder efter den lange isolation og aandelige uvirksomhed endnu i det store taget viser liden interesse for sociale anliggender og ikke stor lyst eller evne til association undtagen paa kirkelige felter. Hvis i det hele kvindereisningen i vort land skal faa det rette præg og den rette styrke, maa landbefolkningens og byernes kvinder komme i mere forstaaelsesfuld rapport med hinanden, og i den retning er der endnu kun gjort smaa tilløb." ⁷⁰

I dette sitatet lå også en programerklæring for kvinnebevegelsen, kvinner i by og land måtte forenes for at kvinnene skulle oppnå medborgerlige rettigheter. Det var et argument og en taktikk som vi skal se mange eksempler på senere i denne oppgaven. Det var også en argumentasjon og taktikk som ble brukt av sakens motstandere. Så lenge stemmerett for kvinner var en parole bare i byene kunne det hevdes at det ikke var noen grunn til å gi stemmerett til kvinner. En grunnlovsforandring krevde at det ble høstet erfaring, og mangel på erfaring var et mye brukt argument fra sakens motstandere.⁷¹ Krog hevdet tidlig at kvinnesaken hadde stor betydning for fremveksten av demokratiet, hun mente at kvinner ikke ville ha privilegier, men rettferdighet.⁷²

Stemmerett og partipolitikk

I 1884 var stemmeretten forbeholdt menn over 25 år som enten hadde fast eiendom, hadde betalt skatt av en inntekt på minst 500 kroner på landet eller 800 kroner i byen, var eller hadde vært embedsmenn, eller var menn med borgerskap.⁷³ Debatten omkring stemmerett foregikk i politiske partier med Venstre som talerør for stemmerettsutvidelser og Høyre som motstander av dette, hvertfall frem til århundreskiftet.

For de politiske partiene knyttet det seg ulike interesser til spørsmålet om en utvidet stemmerett; ideologiske, maktpolitiske, partitaktiske og næringsinteresser. Høyre fryktet at en utvidelse av stemmeretten ville medføre store forandringer. De var motstandere av alminnelig stemmerett, og frem til århundreskiftet kjempet de konsekvent mot alle

⁶⁹ Agerholt, 1937: 85.

⁷⁰ Krog, 1894.

⁷¹ Se for eksempel *Forhandlinger i Stortinget*, 1911 i Kolstad, 1963: 114.

⁷² Mørck, 1929: 12.

⁷³ Kolstad, 1963: 6.

stemmerettsforslag som innebar en utvidelse.⁷⁴ Det å åpne for alminnelig stemmerett ville øke faren for splittelse i Venstre. Fra midten av 1890-tallet, da Arbeiderpartiet ble noe mer enn en sekt, representerte alminnelig stemmerett en fare for Venstres politiske stilling. Mange krefter i Venstre fryktet at de nye velgergruppene ville stemme på sosialistene, mens andre mente at alminnelig stemmerett ville dempe arbeidernes misnøye.⁷⁵ Flere lokale grupper ønsket å sette alminnelig stemmerett for menn og kvinner på programmet allerede tidlig på 1880-tallet, men fordi man fryktet splittelse innad i partiet ble dette utsatt.⁷⁶ Allmenn stemmerett for menn ble satt på Venstres partiprogram i 1891, ikke minst for å imøtekomme arbeidervelgernes interesser.⁷⁷ Arbeiderpartiet hadde alminnelig stemmerett som en av sine viktigste saker, men før 1898 var mange av deres tilhengere utelukket fra å stemme. Arbeiderpartiet stilte liste ved valg i mange år før de ble representert på Stortinget. Først i 1903 kom det 4 representanter fra partiet inn på Stortinget.⁷⁸

Høyres hovedargument helt fra stemmerettsspørsmålet dukket opp var økonomisk basert. Partiet kunne ikke støtte en politikk der mindretallet hadde den største skattebyrden, mens flertallet påla skattene. Høyre fryktet masseherredømme dersom alminnelig stemmerett ble innført. For mange borgere stod utvidelsen av stemmeretten som en trussel mot ønsket om å bevare sosiale posisjoner og statuser. Flere sentrale krefter innen Høyre mente også at kravet om stemmerett ikke kom fra arbeiderne selv, men fra venstreradikalere som ville utnytte arbeiderne til egne formål.⁷⁹ Det fantes enkelte representanter fra Høyre som var for stemmerett, men flertallet mente at det brede lag av folket ville ha vanskelig for å følge med og gjøre seg opp selvstendige meninger. De ville la seg styre av følelser og instinkter og ikke av forstand, og dette argumentet gjaldt selvfølgelig også kvinner.

Kjønn i stemmerettsdebatten

Det var en latterlig tanke i begynnelsen av 1880 - årene at kvinner skulle kunne stemme ved valg og bli valgt til å sitte på Stortinget.⁸⁰ Heller ikke i kommunevalg kunne kvinner delta. I Sverige hadde kvinner hatt stemmerett i kommunalvalg siden 1862, men i Norge gjaldt den gang de samme stemmerettsregler for kommunale og statsborgerlige valg.⁸¹

Norske kvinner tok i bruk ulike strategier for å øke sin innflytelse, på den ene siden ved å organisere seg og drive veldedighetsarbeid, noe som etter hvert utviklet seg til et profesjonelt arbeid, og på den annen side ved å forsøke å oppnå de samme rettigheter som menn. Det var behov for kvinners arbeidskraft i en rekke stillinger, og dette var et stort argument for at kvinner skulle få adgang til disse stillingene. I tillegg hadde mange kvinner hatt vanskeligheter med å få endene til å møtes. Det hadde derfor vært ganske stor velvilje for å sikre kvinner rettigheter til eget erverv. Den samme velvilje kunne ikke sies å gjelde stemmeretten. Stemmerett for kvinner på samme vilkår som menn ble første gang foreslått for Stortinget i 1886, men ble ikke behandlet på Stortinget før i 1890. Under debatten på Stortinget uttalte biskop Heuch at en kvinne som opptådte offentlig hadde forbrutt seg mot sin natur, og han pekte på at en offentlige kvinne var det samme som en prostituert.⁸² Mange høyremenn så kvinnens natur som hinder for deltagelse i det politiske liv. Kvinnens natur var knyttet til hjem og familie og denne ville ødelegges hvis de skulle delta i det politiske liv. Særlig fra kirkelige hold ble denne argumentasjonen brukt. Denne holdningen til kvinnens natur hadde da også bibelhistoriske røtter. Paulus ble flittig sitert, og det kraftigste angrep på kvinnestemmeretten kom fra biskop J. C. Heuch.⁸³ Antifeministene la vekt på mannens og kvinnens ulikhet i fysisk og psykisk utrustning, og de mente at kjønnsforskjellene

⁷⁴ Kaartvedt, 1984: 158ff.

⁷⁵ Kaartvedt, 1984: 160.

⁷⁶ Mjeldheim, 1984: 209.

⁷⁷ Mjeldheim, 1984: 214.

⁷⁸ Hagemann, 1997: 189.

⁷⁹ Kaartvedt, 1984: 159.

⁸⁰ Agerholt, 1937: 80.

⁸¹ Stemmerett i Sverige gjaldt bare for enker og ugifte kvinner. Gifte kvinner ble umyndige gjennom ekteskapet og mistet dermed denne rettigheten. Björkenlid, 1982: 52

⁸² Kjølseth, 1914: 91. Agerholt, 1937: 160.

hadde en gjennomgripende betydning for personligheten. Hvert kjønn hadde forskjellige oppgaver og utfylte hverandre, og derfor var en ytre likestilling uheldig. Og de fant evolusjonistenes tro på at den kvinnelige natur kunne underkastes veldige forandringer, naiv og virkelighetsfjern. I tillegg mente de at det kvinnelige lett kunne gå tapt hvis kvinner ble politisk likestilt og fikk adgang til utdanning. Studiene ville gjøre henne ufruktbar, hun ville ut av hjemmet for å politisere, barnet ville skrike i vuggen og gryten koke over. I sine ytterste konsekvenser, mente antifeministene, ville kvinnefrigjøringen føre til hjemmets oppløsning, til felles oppdrageranstalter og felles spisesteder.⁸⁴

Ingen av Venstres representanter på Stortinget argumenterte prinsipielt imot alminnelig stemmerett for kvinner utover på 1900-tallet.⁸⁵ Argumentasjonen gikk ut på at kvinner burde gå den skrittvisе vei på samme måte som menn.⁸⁶

Debatt omkring stemmerettsforslagene

Som nevnt ble det sendt inn stemmerettsforslag til Stortinget fra 1886, og det var deler av Venstre med Viggo Ullmann og Ole Anton Qvam i spissen som fremla forslaget.⁸⁷ Men forslaget kom ikke til behandling i Stortinget før i 1890. K.S.F. hadde sendt inn en adresse som var underskrevet av over 4500 kvinner.⁸⁸ Denne adressen lød:

I tillid til, at det nu vil blive erkjendt som en Uretfærdighed, at de nugældende Love udelukker norske Borgere fra at udøve sine Borgerrettigheder blot paa Grund af deres Kjønn, og i Overbevisning om, at det er skadeligt for Landet, at Kvinderne holdes borte fra Deltagelse i Samfundsarbeidet- andrager undertegnede norske Kvinder Stortinget om, at der i førstkommende Thingperiode maa blive vedtaget en Grundlovsforandring, hvorved de af vort Lands kvinder, som opfylder Grundlovens Stemmeretsbetingelser, erholder Stemmeret.⁸⁹

Argumentasjonen gikk som vi ser både på at kvinner var å regne som borgere, og at kvinners utelukkelse fra samfunnsarbeidet var skadelig for landet.

Til behandling forelå flere forslag, også et om alminnelig stemmerett for både menn og kvinner. I innstillingen fra konstitusjonskomiteen ble det anbefalt at ingen av forslagene ble vedtatt av Stortinget. Flertallet i komiteen fryktet at det å anerkjenne at kvinner og menn var likt utrustet ville skade kvinner, og at det å anerkjenne at kvinner skulle få stemmerett ville føre til en verre stilling for dem enn den de allerede var i. "Den lære, at Mand og Kvinde,[...] er hinanden fuldstændige lige i Anlæg og Evner, beror efter Flertallets Mening mer paa abstrakte, fra selve Livet løsrevne Theorier end paa Kjendsgjerninger og Erfaring[...]"⁹⁰ Det var viktig at kvinner tok den plassen som var gitt dem av naturens orden. Flertallet var ikke imot kvinners rett til selvstendig virksomhet, men å dra kvinner inn i politikken ville skade familien og det kall kvinner naturlig var anvist til.⁹¹ Den naturlige utvikling hadde ført til at kvinner hadde trukket det korteste strå i tilværelsen, og å utsette kvinner for politikk var det samme som å oppfordre til konkurranse mellom kjønnene.⁹²

3 av medlemmene i konstitusjonskomiteen avviste flertallets motivering angående kvinnestemmeretten.⁹³ Det var særlig flertallets mening om at kvinnebevegelsen utgikk fra den franske revolusjons valgspråk; *frihet, likhet og brorskap* de angrep. Grunnen til dette var sannsynligvis taktisk, det var mindre urovekkende å henvise til Amerika som et utgangspunkt for kvinnebevegelsen enn den franske revolusjon. De 3 medlemmene gikk også ut fra at kvinner hadde

⁸³ Agerholt, 1937: 160.

⁸⁴ Agerholt, 1937: 163.

⁸⁵ Hagemann, 1999: 220.

⁸⁶ Denne argumentasjon blir nærmere gjennomgått i kapittel 3 og 6.

⁸⁷ Dokument nr. 116. 1886. I Kolstad 1963: 7

⁸⁸ Moksnes, 1984: 177.

⁸⁹ Indst. S. XIV. I Kolstad 1963: 11.

⁹⁰ Indst. S. XIV. I Kolstad 1963: 12.

⁹¹ Indst. S. XIV. I Kolstad 1963: 12.

⁹² Indst. S. XIV. I Kolstad 1963: 12.

menneskeverd og ikke bare var et anheng til mannen. Ut fra dette var det også rimelig at kvinner fikk rettigheter og plikter på lik linje med mannen.⁹⁴ Argumentasjonen de brukte trekker inn momenter fra evolusjonstankegang og tanker om menneskerettigheter, selv om ordet i denne sammenhengen er menneskeverd.

Man tror, at Kvinden ved sin Deltagelse i det politiske Liv ikke blot her som overalt alende ved sin Nærværelse vil virke forædlende paa Manden og lægge en Dæmper paa Partilidenskaben ved Valg og Forhandlinger, men ogsaa, at hun ved sin finere Intuition, sin stærkere Medfølelse og sit større Taalmod vil tilføre de offentlige Forhandlinger et nyt belivende Element, der vil være af uvurderligt Værd ved Lovenes Udforming og ved Ordningen af alle Samfundets Anliggender.⁹⁵

Debatten i Stortinget i 1890 er berømt, og som nevnt tidligere var det spesielt biskop Heuch fra Kristiansand som markerte seg som den mest innbitte motstander av stemmerett for kvinner. Hans uttalelser om at kvinner som fikk stemmerett ville bli til *neutra*, var en mye brukt argumentasjon fra andre land. Tanken om et tredje kjønn som verken var mann eller kvinne, var en type argumentasjon som blant annet svenske og engelske kvinner ble møtt med i stemmerettskampen.

Viggo Ullmann mente at det var meningsløst å tro at kvinner som følge av at de fikk stemmerett ville forsømme mann og barn. Han angrep det ut fra at ingen generaliserte menn som gruppe på denne måten, og han mente at det ikke var noen grunn til å tro at kvinner, bare de fikk stemmerett, ville forandre seg totalt. Ullmann fremhevet John Stuart Mills tankegang om at grunnen til at kvinner ikke hadde utviklet seg på samme måte som menn var at de ikke hadde hatt de samme betingelser som menn og dermed heller ikke de samme muligheter til å utvikle seg.⁹⁶ Ullmann konkluderte med at dette var et maktspørsmål, og grunnen til at stemmerett for kvinner ble avvist var at den delen av menneskene som satt med makten fryktet å miste den.⁹⁷ Biskop Heuch henviste i sitt innlegg til den hellige skrift i sitt innlegg, hvor det stod at kvinner skulle være unntatt fra livet i offentligheten. Hvis kvinner ble sluppet inn som aktører i det politiske liv ville det bli enda mer ustabil enn det allerede var. "Hvis man tænker sig et Samfund, styret af Kvinder, vil det være et Samfund, som bevæger sig uafsladelig i de voldsomste Sæer."⁹⁸ Heuch ville ikke stemme for forslaget fordi han mente at stemmerett ville gjøre kvinner til en ting, og han henviste til amerikanske leger som hadde funnet ut at det etter noen generasjoner med stemmerett fantes en steril kvinnetype. Denne formen for argumentasjon var ikke utbredt i Norge, men som vi skal se forekom det mer av dette i andre land.

Resultatet av denne to dager lange debatten var at forslaget om kvinnestemmerett ble forkastet med 70 mot 44 stemmer.⁹⁹ De neste årene led forslagene omtrent den samme skjebne, de ble enten ikke tatt opp til ny behandling, eller så ble de forkastet.

Etter hvert kom det også frem reaksjoner fra konservative kvinner mot forslagene om alminnelig stemmerett for begge kjønn. Dette ble også debattert i Nylænde. Flere konservative høyrekvinner var ikke tilhengere av Ole Anton Qvams stemmerettsforslag fra 1894 om almindelig statsborgerlig og kommunal stemmerett for begge kjønn. Da han i 1896 fikk med seg 7 andre venstremenn på dette radikale forslaget, kom reaksjonene. *En konservativ kvinde* skrev i Nylænde en artikkel om hvorfor hun ikke kunne slutte seg til forslaget om at den utvidede kommunale stemmeretten også skulle gjelde for kvinner. I tillegg oppfattet hun at det forelå et forslag som gikk ut på at alle menn over 21 år som

⁹³ De tre i mindretallet var representantene: Bjering, Eiesland og Moursund. Indst.S. XIV. I Kolstad 1963: 13.

⁹⁴ Indst. S. XIV. I Kolstad 1963: 14.

⁹⁵ Indst. S. XIV. I Kolstad 1963: 14.

⁹⁶ Forhandlinger i Stortinget. I Kolstad 1963: 24.

⁹⁷ Forhandlinger i Stortinget. I Kolstad 1963: 25.

⁹⁸ Forhandlinger i Stortinget. I Kolstad 1963: 32.

⁹⁹ Forhandlinger i Stortinget. I Kolstad 1963: 38.

ikke tilhørte en husstand som tyende skulle få kommunal stemmerett.¹⁰⁰ Konsekvensene ville da bli at stemmeretten også ville bli gitt til de som ikke betalte skatt, aldersgrensen ville settes ned fra 25 til 21 år, og kvinner ville få kommunal stemmerett hvis forslaget gikk igjennom. Innsenderen mente at de fleste konservative "[...] vil anse det som en ulykke for landet, om det foreliggende forslag går gjennom."¹⁰¹ Dette begrunnet hun med at den konservative delen av befolkningen ikke oppfattet det som en rettferdighetshandling at alle fikk stemmerett. Dette ville bare føre til at det ville oppstå nye former for urettferdighet, mente hun. Hun argumenterte for at vedtagelsen av dette forslag ville være til større skade enn det man ville vinne ved å gi kvinnene adgang til deltagelse i det offentlige liv. Hun avsluttet med å beklage at høyrepolitikere i så liten grad var imøtekommende overfor kvinnesaken, og hun foreslo å fremsette et forslag om kommunal stemmerett for kvinner etter de samme regler som for menn. Dette mente hun ville kunne sanke flere stemmer også fra andre hold enn kvinnebevegelsen. Dette innlegget skulle føre til debatt i Nylænde og den konservative kvinnen ble imøtegått av Gina Krog og en annen. Dette eksempelet viser noe av bredden i spørsmålet om utvidelse av stemmeretten. Det rent prinsipielle ved spørsmålet var om stemmeretten var noe man gjorde seg fortjent til ved å kunne betale skatt eller inneha eiendom, eller om det skulle være en rettighet uavhengig av økonomisk status og kjønn.

Gina Krog gikk i Nylænde ut mot kvinner som var mer partipolitikere enn kvinnesakskvinner. Hun mente at det å kreve kommunal stemmerett på de gamle premisser var det samme som å be om almisser.¹⁰²

De er mer partipolitikere end kvindesagskvinder. Var vor sag det væsentligste for dem, maatte de indse, at det er nødvendigere end nogenside at kræve ligestilling for det tilfælde den reform gennemføres. Nu – da en udvidelse af stemmeret for mænd staar lige for døren – at komme med en bøn om komunal stemmeret for kvinder paa de gamle betingelser, er at be om almisser, og vi ber ikke om almisser, vi ber om retfærdighed. Der forsikres, at hørerrepræsentanter vilde givet en "moderat" reform støtte, vi har seet lidet tegn til det, i fjor stemte hver eneste hørerrepræsentant mod stemmeret for kvinder paa de gamle betingelser.¹⁰³

Allmenn stemmerett ville innebære store forandringer, og mange, spesielt i Høyrekretser, mente at tiden ikke var moden.

Uenighet i K.S.F. Landskvindestemmeretsforeningen dannes

De stadige nederlagene i Stortinget påvirket enkelte krefter i K.S.F. Gjennom Nylænde var det kommet signaler fra konservative om at en annen fremgangsmåte kunne gi bedre resultater, og enkelte begynte å trekke frem H.E.Berners gamle forslag om skrittvis utvidelser i stemmeretten. Årsaken var at å oppnå det 2/3 flertall i Stortinget som var nødvendig for en grunnlovsforandring som stemmerett for kvinner krevde, var vanskelig. Sammenhengen med utviklingen innenfor mannsstemmeretten var sannsynligvis den utslagsgivende faktor. Misnøyen var stor, og urettferdigheten ble enda større sett med K.S.F.s øyne da den kommunale mannsstemmeretten ble utvidet i 1896. "Uro og uhygge er det mange kvinder føler ved udsigten til, at de skal staa endnu mer værgeløse end før ligeoverfor den brutale overmagt, og det er vort venstreparti, som har æren af at drive udviklingen i den retning. Det kaldes 'fremskridt'."¹⁰⁴ Dette skrev Gina Krog i Nylænde som kommentar til vedtagelsen av kommunal stemmerett for menn. Avgjørelsen i stemmerettsspørsmålet avstedkom et forslag om å gå fra det som hadde vært prinsippet for K.S.F. i Gina Krogs 12 årige formannstid.

¹⁰⁰ Her hadde artikkelforfatteren misforstått forslaget, stemmerettesalderen skulle fortsatt være 25 år, Gina Krog korrigerer dette. Nylænde, 15. februar 1896. Først i 1920 ble stemmerettsalderen senket fra 25 til 23 år. Nordhaug, 2000: 119

¹⁰¹ *En konservativ kvinde*. Nylænde, 15. februar 1896.

¹⁰² Det forelå forslag om sensusbegrenset kommunal stemmerett for menn. Nylænde, 15. april 1896.

¹⁰³ Nylænde, 15. april 1896.

¹⁰⁴ Nylænde, 15. juni 1896.

På et møte i februar 1897 ble det bestemt etter forslag fra Anna Rogstad å komme med et subsidiært forslag til Stortinget om stemmerett og valgbarhet for kvinner i kommunen, på de gjeldende grunnlovsbetingelser for statsborgerlig stemmerett for menn.¹⁰⁵ Dette var en fravikelse av prinsippet om stemmerett på samme betingelser som for menn, siden de hadde fått kommunal stemmerett. Bakgrunnen for splittelsen i foreningen har vært beskrevet flere steder.¹⁰⁶ Aslaug Moksnes beskrev det som et planlagt kupp med røtter tilbake til en strid i N.K.F. mellom konservative og radikale krefter. Enkelte konservative stemmer hadde gjennom Nylænde gitt uttrykk for et annet ideologisk syn på stemmerettsspørsmålet. "Og trods den uundgaaelige beskyldning for at være reaktionær, som enhver konservativ faar finde sig i, har jeg den tro til fremtiden, at den vil kunne finde former for statslivet, hvorved de eneste sande stemmeretsfundamenter: aandelig selvstændighed og karakterens ubestikklighed mer end hidtil blir maalestok for retten til at have et ord med i stats og kommunes styre."¹⁰⁷

Gina Krog gikk av etter å ha satt sin stilling inn på å beholde det hun mente var forutsetningen for foreningen, stemmerett på samme betingelser som menn, og Anne Holsen ble ny formann i K.S.F. Saken førte til debatt i pressen, og som vi skal se i neste kapittel også en del personlige uoverenstemmelser. Gina Krog tok opp kampen mot avgjørelsen og argumenterte sterkt i Nylænde mot det hun mente var både feil taktikk og et svik mot kvinnesaken. "Nu – da en udvidelse af stemmeret for mænd staar lige for døren – at komme med en bøn om komunal stemmeret for kvinder paa de gamle betingelser, er at be om almisser, og vi ber ikke om almisser, vi ber om retfærdighed."¹⁰⁸ Krog ga uttrykk for at hun forstod reaksjonene og ønsket om at noen kvinner skulle få innvilget stemmerett, det hun mente var galt var at K.S.F. skulle slå inn på en slik taktikk, fordi denne foreningen skulle representere alle landets kvinner.¹⁰⁹ Krog innvendte også mot den nye taktikken at hun fryktet at politikerne ville være fornøyd hvis noen kvinner fikk stemmerett. "Hvis de nu beroliger sin samvittighed ved at lade dette forslag blive lov, kan jeg tænke mig, at vi faar høre gjennem lange tider: Stop, nu vil vi først faa ordentlig og sikker erfaring for, at kvinderne benytter de rettigheder, de har erholdt, paa en efter vor mening rigtig maade – før vi giver dem mer."¹¹⁰ Særlig var forslaget uheldig med tanke på fjorårets forslag om stemmerett på samme betingelser som menn. [...]i fjor fordrede vi retfærdighed og fik det ikke, iaar ber vi om nogle smuler fra herrernes bord.¹¹¹

I desember 1897 ble det vedtatt nye lover for K.S.F., foreningens mål var fortsatt å skaffe kvinner statsborgerlig og kommunal stemmerett, men det stod ingenting om at betingelsene skulle være de samme som for menn.¹¹² I januar 1898 holdt K.S.F. generalforsamling, og etter en avstemning over et forslag om å få tilføyd stemmerett på samme betingelser som for menn til formålsparagrafen, besluttet styret å forkaste utenbys stemmesedler som støttet dette. Dette førte til sterk kritikk og beskyldninger om at styret i K.S.F. optrådte udemokratisk. Som følge av dette gikk en rekke medlemmer ut av K.S.F. og dannet *Landskvindestemmeretsforeningen* med Fredrikke Marie Qvam som formann. I et brev til Marie Høeg skrev Qvam at hun skammet seg over at hun hadde stått sammen med "[...]kvinnen som kan bære seg således ad, at hun har tatt i mot Eders penge og med stor glæde for disse dækket foreningens Gjæld."¹¹³

¹⁰⁵ Nylænde, 1. mars 1897.

¹⁰⁶ Agerholt, 1937: 210. Moksnes, 1984: 199.

¹⁰⁷ *En konservativ kvinde*. Nylænde, 1. Juni 1896.

¹⁰⁸ Nylænde, 15. april 1896.

¹⁰⁹ Nylænde, 15. mars 1897.

¹¹⁰ Nylænde, 15. mars 1897.

¹¹¹ Nylænde, 15. mars 1897.

¹¹² Nylænde, 15. desember 1897. Se også Agerholt, 1937: 210ff, og Moksnes, 1984: 204.

¹¹³ Brev til Marie Høeg fra Fredrikke Qvam 2.2.1898. Qvams arkiv. Kvinnen det refereres til var sannsynligvis Anne Holsen, den nye formannen i K.S.F. som hadde forkastet de utenbys stemmene som støttet et forslag om å gjeninnføre den opprinnelige formålsparagrafen i K.S.F.

Hvor stor rolle de personlige motsetningene spilte ved siden av saksuenigheten og uenigheten omkring taktikk er vanskelig å si noe om, men for en periode etter splittelsen var de tydelige. Fredrikke Mørck, mangeårige stemmerettsaktivist i L.K.S.F. og Gina Krogs medarbeider i Nylænde beskrev splittelsen i K.S.F. på denne måten: "Vi ser en række betydelige kvinder sammenbundet i en forholdsvis liten forening, en samling generaler uten det tilsvarende antal menige tropper. Følgen var, at de store kræfter, som der var repræsenteret, maatte sprengte disse hemmende baand for at skaffe plads til sin egen udfoldelse."¹¹⁴

Oppsummering

Det er neppe mulig å peke på noen enkeltårsak til at stemmerettsdebatten oppsto. Kanskje er det mulig å dele opp i noen hovedårsaker. Den generelle demokratiseringen og dermed fokus på stemmerettsspørsmål er blitt nevnt. Mange politikere hadde vist stor interesse for å sikre kvinners økonomiske interesser og evne til å forsørge seg selv. I 1888 kom en lov som bedret den gifte kvinnes stilling, kvinner ble erklært myndige i forhold til formue og fikk lettere adgang til særeie. Men når det kom til politiske rettigheter var ikke interessen så stor. Mange mente at kvinners natur ville bli ødelagt av å delta på den politiske arena. Stemmeretten var nært knyttet til skatt og derved tanken om at man gjorde seg fortjent til denne retten gjennom å betale skatt og å være en aktiv samfunnsborger. En mye benyttet argumentasjon var at kvinners samfunnsnytte lå i den private sfære og menns i den offentlige.

Kvinnesaken fikk oppmerksomhet og gjennomslag gjennom Stortingets reform-lovgivning og åndslivets radikalisering. Kvinners initiativ gjennom stemmerettsforslag til Stortinget og en offentlig agitasjon var svært viktig for utviklingen. Gjennom de nye arenaer kvinner opptrådte på, gjennom foreningsarbeid og kontakt med nye miljøer, fikk mange kvinner både selvillit og trening til å stå frem med sine meninger.

Utviklingen innenfor stemmerettkampen for kvinner hadde nær sammenheng med utviklingen av stemmeretten for menn, ikke bare på det rent politiske/taktiske plan, men den samme argumentasjon ble også brukt. Dette gjaldt i forhold til at kvinner måtte gjøre seg fortjent til stemmerett ved å være politisk aktive slik som menn hadde vært og at menn hadde ventet i mange år fra alminnelig stemmerett ble krevd til gjennombruddet kom.

Kampen for borgerrettigheter var ikke bare en kjønnskonflikt. Frem til 1898 var den i høy grad en klassekonflikt. Kampen for alminnelig stemmerett for menn og for kvinner fulgte mange av de samme utviklingslinjene.

Etter mange års nederlag ønsket flere en annen taktikk i K.S.F. Forslaget gikk ut på at så lenge man ikke oppnådde full stemmerett for kvinner på samme betingelser som for menn, fikk man nøye seg med noe mindre. Dette skapte splid i foreningen, og samme år ble en ny stemmerettsforening stiftet. Stemmerettsspørsmålet fikk et oppsving etter splittelsen, K.S.F. skaffet seg flere medlemmer og L.K.S.F. vokste til en stor, landsomfattende organisasjon. Utviklingen i foreningsarbeidet, og argumentasjonen og stemmerettsutviklingen frem til 1901, vil bli tema i neste kapittel.

¹¹⁴ Mørck, 1914: 98.

Kapittel 3

1898-1901. Ideologisk uenighet?

Innledning

"Det var ikke flere men *andre* stemmer, vi skulde havt - mandsstemmer har vi saa evigt nok af fra før".¹¹⁵ Dette sitatet kan danne grunnlaget for noe av problemene knyttet til foreningenes arbeid i perioden fra 1898 – 1901. Spørsmålet var særlig hvilke *andre* stemmer som skulle bli hørt. Innføringen av kommunal og statsborgerlig stemmerett for menn hadde tydeliggjort at kvinner fortsatt ikke skulle regnes som medborgere. Som følge av dette ønsket noen av aktørene innenfor K.S.F. å prøve en ny taktikk, og dette medførte at Landskvindestemmeretsforeningen ble dannet med det gamle slagord som utgangspunkt. Splittelsen i K.S.F. som resulterte i dannelsen av L.K.S.F. hadde nær sammenheng med utviklingen innenfor stemmerettsspørsmålet for menn. I hvilken grad det også var forskjellige menneskerettighetssyn som møttes skal vi se nærmere på i det følgende.

I 1898 ble det forsøkt å samle de kreftene som arbeidet for kvinnesak og å skape mer oppmerksomhet omkring saken. Det første landsomfattende kvinnesaksmøtet var ett ledd i dette og fikk stor betydning for kvinnesaken i Norge. Diskusjonene på møtet vakte oppsikt i flere aviser, og foredragene ble debattert og henvist til i Nylænde i et år etterpå. I diskusjonene kom det frem at det ikke var enighet om hva kvinnesaken omfattet. Spesielt i stemmerettsspørsmålet var det store uenigheter både av prinsipiell og taktisk art. Kvinner stod utenfor det politiske system så lenge de ikke hadde stemmerett, og Bergensmøtet viste også at det var uenighet om hvem som skulle få denne borgerrettigheten og hvordan man skulle gå frem for å oppnå den. Uenighetene omkring stemmerettsspørsmålet berørte spørsmålet om borgerrettigheter knyttet til medborgerskap. I dette kapitlet vil jeg forsøke å belyse argumentasjonen som fremkom på dette møtet og den påfølgende debatt ved hjelp av medborgerskapsbegrepet. Som beskrevet i kapittel 1 er en vanlig definisjon av medborgerskap de formelle relasjonene mellom stat og individ eller mellom stat og ulike grupper av individer. Dette kan sees som en dynamisk prosess, som en historisk foranderlig relasjon mellom medborgeren og staten.

Det vil også være et poeng å følge kvinnestemmerettsforeningene litt fremover i tid, både for å se om argumentasjonen omkring stemmerett forandrer seg og hvordan dette i så fall påvirker forholdet mellom de to foreningene. Det første gjennombruddet for stemmerett for kvinner kom i mai 1901 med vedtaket om en sensusbegrenset kommunal stemmerett. Jeg vil se på argumentasjonen til Høyre og Venstre i forhold til denne avgjørelsen og forsøke å peke på faktorer som var utslagsgivende for lovforandringen.

Alminnelig stemmerett for menn

Alminnelig stemmerett for menn ble innført i 1898. Venstre hadde det nødvendige 2/3 flertall på Stortinget etter sin valgseier i 1897 og hevdet etter valget at de var forpliktet til å innføre alminnelig stemmerett. Dette ville fjerne misnøye og uro hos arbeiderne, ifølge Venstre.¹¹⁶ Kravet om alminnelig stemmerett for menn var blitt så sterkt at det i Venstre var en frykt for at mange av arbeidervalgerne ville bryte ut og partiet bli splittet hvis kravet ikke ble etterkommet.¹¹⁷ For Høyre var hovedsaken hva konsekvensene ville bli for statens rolle og utvikling, fordi partiet fryktet at statsstyret ville miste kontrollen over de offentlige finansene.¹¹⁸ Høyre med Emil Stang i spissen mente at alminnelig stemmerett ikke kunne

¹¹⁵ Lassen, Helene. Nylænde, 1. juni 1898.

¹¹⁶ Kaartvedt, 1984: 160.

¹¹⁷ Mjeldheim, 1984: 209.

¹¹⁸ Mjeldheim, 1984: 328.

innføres så lenge det ikke ble ledsaget av oppløsningsrett og referendum.¹¹⁹ Stortingspresident Carl Berner fra Venstre argumenterte mot dette, han hadde tro på at velgerne selv var i stand til å handle hvis en slik situasjon skulle oppstå at oppløsningsretten trengtes.

"Skulde Vælgerne, om denne Reform, almindelig Stemmeret, nu bliver indført, efterhaanden gjøre Erfaringer i den af hr. Stang antydede Retning, saa tænker jeg nok, at de vil formaa atter at hævde sin Ret og sætte sin Mening igjennem ved Valg af Repræsentanter, som kan faa de yderligere Reformer, der maatte ansees fornødne, vedtagne."¹²⁰

Det var to forskjellige menneskesyn som kom til uttrykk her, det ene ønsket å ansvarliggjøre de ulike medlemmene av samfunnet ved å gi dem stemmerett, og det konservative synet ga uttrykk for at det var best å holde deler av befolkningen utenfor for å sikre stabile samfunnsforhold.¹²¹ Hensynet til samfunnets tarv ble understreket av både representanter fra Høyre og Venstre, men oppfatningen av hva som var det viktigste i samfunnets tarv var det ikke enighet om. Statsminister Steen uttrykte at "[...]det heles Tarv er den størst mulige Lykke for de flest mulig Samfundsmedlemmer."¹²² Derfor var det viktig at samfunnet ikke skulle unnvære borgere som kunne være med å bestemme. Stang var kritisk til dette og mente alminnelig stemmerett åpnet for farer som man ikke kunne se rekkevidden av, og at samling var det som minst av alt ville bli resultatet.¹²³ Representantene gav imidlertid flere grunner enn hensynet til samfunnets tarv i forhold til innføringen av alminnelig stemmerett for menn. Representanten Prahls¹²⁴ fra Venstre argumenterte for at den demokratiske utvikling ville komme lengre med innføringen av alminnelig stemmerett, og den ville også få større makt. Han så også for seg at det nasjonale hensynet ville få større kraft. "[...]foruden den egentlige specifik demokratiske Udvikling, som vil fremmes herved, tror jeg ogsaa, at et andet Hensyn, som er et stort politisk Hensyn, det nationale Hensyn, vil faa forøget kraft herved."¹²⁵

Prahls mente at stemmeretten også burde gis til kvinner. Han mente at de innskrenkninger i stemmeretten som allerede var satt opp var tilstrekkelige og at det ikke var noen grunn til å utelukke kvinner. Representanten ville ikke gå så langt som til å sidestille begrepet borger med både kvinner og menn, men han så ingen grunn til å utelukke kvinner så lenge innskrenkningen var basert på forhold av privatrettslig karakter.¹²⁶

Prahls argumentasjon er interessant fordi han ga uttrykk for at stemmeretten var en menneskerett. Han brukte også eksempler fra Amerika, og han hevdet at grunnen til at negre, indianere og farvede var utelukket fra stemmerett var at de ikke tilhørte den rådende klasse. Det samme mente han gjaldt kvinnene, og han trodde ikke at kvinnene ville være fornøyd med å bare få sympati for sin sak, slik det ble fremstilt i konstitusjonskomiteens innstilling.¹²⁷

Carl Berner kom også inn på kvinnestemmeretten i sitt innlegg. Han var ikke enig med Prahls i at stemmeretten var å regne som en menneskerettighet. Han mente at stemmerettsutvidelsen måtte styres av utviklingen, og den var ikke gått så langt at det var grunn til å gi alle kvinner stemmerett. Det var ikke et utbredt ønske blant kvinner om alminnelig

¹¹⁹ Forhandlinger i Stortinget 21. april 1898 ang. Stemmeretten. Om Indstilling S. XXIV

¹²⁰ Forhandlinger i Stortinget 21. april 1898 ang. Stemmeretten. Om Indstilling S. XXIV

¹²¹ Mjeldheim, 1984: 328.

¹²² Forhandlinger i Stortinget 21. april 1898 ang. Stemmeretten. Om Indstilling S. XXIV

¹²³ Forhandlinger i Stortinget 21. april 1898 ang. Stemmeretten. Om Indstilling S. XXIV

¹²⁴ Ferdinand Christian Prahls var utdannet jurist, han var gift med Hildur Nilsen som var Randi Blehrs søster. Han tilhørte den radikale delen av Venstre, og trakk seg tilbake fra Stortinget i 1900. Biografisk Leksikon 1952, bd.11.

¹²⁵ Forhandlinger i Stortinget 21. april 1898 ang. Stemmeretten. Om Indstilling S. XXIV

¹²⁶ Innskrenkningen var basert på at de som ikke var istand til å sørge for seg selv økonomisk eller var straffedømt var suspendert fra stemmerett. Forhandlinger i Stortinget 21. april 1898 ang. Stemmeretten. Om Indstilling S. XXIV

¹²⁷ Forhandlinger i Stortinget 21. april 1898 ang. Stemmeretten. Om Indstilling S. XXIV

stemmerett, slik det hadde vært hos menn.¹²⁸ Flere representanter uttrykte sympati for stemmerett for kvinner, men mente at skrittvisse utvidelser var den riktige veien å gå.¹²⁹

Meglingsforsøk sommeren 1898

Splittelsen mellom de to fraksjonene i stemmerettsspørsmålet for kvinner var et faktum med opprettelsen av L.K.S.F. Ragna Nielsen gjorde et forsøk på å megle mellom de sentrale aktørene sommeren 1898, men uten at dette fikk noe resultat, tvert imot ble det oppfattet negativt av flere i L.K.S.F. De personlige motsetningene som hadde vært ble heller forsterket i løpet av sommeren.¹³⁰

Ragna Nielsen kom på besøk til Betzy Kjeldsberg sommeren 1898. "Hun følte en saadan trang til at megle mellem L.K.S.F. og K.S.F. og dette syntes hun maatte gjøres før Bergens mødet."¹³¹ Nielsen var opptatt av splittelsen mellom de få arbeidende kvinnene.

Jeg svarede naturligvis herpaa at det syntes jeg var ondt og udtalte som min Tro, at vi vistnok alle gjerne vilde komme til en forsoning paa Bergensmødet. Jeg sagde at K.S.F. kan jo slutte sig til L.K.S.F. og arbeide sammen paa Ordningen af Landsorganisationen. Hun tvilte paa, at der kunde blive Forsoning mellem Frk. Rogstad og Holsen – Frk Gina Krog, men hun (R,N) vilde gjøre alt hun formaaede, for at opnaa en Overenskomst. Mente sig særlig skikket hertil da hun ikke havde været tilstede paa hint berømmelige Møde.¹³²

Brevet fra Kjeldsberg til Qvam antydte at Ragna Nielsen også var ute etter å få med Drammens ledd over i K.S.F. Nielsen ønsket ifølge brevet å komme til Drammen og få istand et samtalemøte der, og det var særlig de utenbys medlemmene hun var ute etter. "Hun troede ikke, at vi var fuldt paa det rene med hvilket Program vi var gaaet ind paa at arbeide for. Thi efter hendes Mening vil vi først opnaa alm.Stemmeret for Kvinder om 100 ja kanskje ikke før om 200 Aar."¹³³ Etter Betzy Kjeldsbergs mening ville kvinnene i hvert fall ha fått stemmerett om 25 år. "Nei, tror Du virkelig Mændene slipper hele Massen og kvinder ind straks. Nei og atter nei".¹³⁴ I neste brev fra Betzy Kjeldsberg til Fredrikke Qvam forteller Kjeldsberg om en annen som også har fått en henvendelse fra Ragna Nielsen, og saken ble avgjort ved at svaret til Ragna Nielsen ble at Drammen L.K.S.F. ikke skulle diskutere dette fordi leddet var bundet av paragraf 1.¹³⁵ Brevene antyder en viss kniving mellom foreningene og at enkeltmedlemmer i K.S.F. var interessert i å vinne flest mulig over til sin forening. Samtidig blir det tydelig at det på forhånd før Bergensmøtet var etablert fronter mellom de sentrale aktørene både på et praktisk og et ideologisk plan.

Det første landsomfattende kvinnesaks møtet

Landsmøtet i Bergen i 1898 hadde 184 deltagere, og det deltok 44 utsendinger fra 24 foreninger. I innbydelsen fra "Bergen Kvindesagsforening" var alle norske kvinnesaksforeninger og andre kvinnesaksinteresserte kvinner og menn velkomne. Det hadde vært diskusjon på forhånd om hvem som kunne stemme i forbindelse med konstitueringen av en landsorganisasjon. Skulle filantropiske foreninger som Hjemmenes Vel eller kvinnelige handelstandsforeninger kunne stemme? Gina Krog skrev i Nylænde at

¹²⁸ Forhandlinger i Stortinget 21. april 1898 ang. Stemmeretten. Om Indstilling S. XXIV

¹²⁹ Forhandlinger i Stortinget 21. april 1898 ang. Stemmeretten. Om Indstilling S. XXIV

¹³⁰ I noen av Fredrikke Qvam brev i perioden fra februar til august 1898, står det i flere av brevene at denne saken vil de helst omtale per telefon. For eksempel: Brev fra Betzy Kjeldsberg til Fredrikke Qvam 11. 2. 1898. Qvams arkiv.

¹³¹ Brev til Qvam, Fredrikke fra Kjeldsberg, Betzy 7.6.1898. Qvams arkiv.

¹³² Brev til Qvam, Fredrikke fra Kjeldsberg, Betzy 7.6.1898. Qvams arkiv.

¹³³ Brev til Qvam, Fredrikke fra Kjeldsberg, Betzy 7.6.1898. Qvams arkiv.

¹³⁴ Brev til Qvam, Fredrikke fra Kjeldsberg, Betzy 7.6.1898. Qvams arkiv.

¹³⁵ Brev til Qvam, Fredrikke fra Kjeldsberg, Betzy 13.6.1898. Qvams arkiv.

Det siger jo seg selv, at det vilde være misligt, om repræsentanter fra saadanne foreninger – der, hvor nyttigt deres formaal end kan være, dog kan staa med fordom og helt forstaaelsesløst ligeoverfor det egentlige kvindesagsarbeide ligeoverfor kvinderettighederne – her skulde ha nogensomhelst indflydelse paa afstemningen.¹³⁶

Hva som lå i begrepet kvinnesak var et av problemene som splittet foreningene som deltok på møtet. For flere i kvinnebevegelsen var det ikke noen motsetning mellom det å arbeide for å utvikle husmødre og det å jobbe for økte borgerrettigheter for kvinner, da kvinnesak for mange var begge deler. Betzy Kjeldsberg stiftet Drammen Kvinnesaksforening og Drammen Sanitetsforening samme år i 1896.¹³⁷ Hun ble også leder for landets første husmørskole og leder for Drammens ledd av Landskvindestemmeretsforeningen i 1898. Det finnes en rekke eksempler på dette fra andre deler av landet. Gina Krog derimot hørte til de som mente at det viktigste var de medborgerlige rettighetene.

Ved åpningen av det første landsmøtet for kvinnesak i Norge ble det holdt en rekke innlegg av de mest fremtredende aktørene i stemmerettskampen. Kvinnesakens pionerer ble hyllet, og i flere innlegg ble det talt om kvinnesakens stilling. En av hovedtalerne var Gina Krog. Krog hadde på forhånd gitt uttrykk for, gjennom Nylænde, at hun håpet at resultatet av Bergensmøtet ville bli et landsforbund som kunne komme med i verdensforbundet¹³⁸. Betingelsen for å kunne knytte seg til verdensforbundet var at det ble dannet en sentralforening som hadde minst 7 ledd. Gina Krog hadde håp om at innen utgangen av året burde dette kunne ordnes. Allerede våren 1899 skulle neste kongress være og deretter en i 1904, men dette ville bli altfor lenge å vente.

Anna Gjøstein¹³⁹ fra Stavanger kvinnesaksforening holdt et foredrag på landsmøtet "[...]om nytten og nødvendigheden af at landets kvindesagsforening danner et landsforbund".¹⁴⁰ Gjøsteins foredrag var det første referatet fra landsmøtet som ble publisert i Nylænde, og det viser etter min mening hvordan Gina Krog la seg på en forsonende linje i forhold til dette spørsmålet, gjennom først og fremst å fremheve det som kunne virke samlende. I noen avisreferater ble nemlig uenighetene innenfor kvinnesaksleiren fremstilt og tatt til inntekt for at kvinner ikke var modne for stemmerett.

Anna Gjøstein uttrykte håp om at *Norsk kvindesagsforbund* ville bli stiftet på landsmøtet, og etter hennes mening var dette landsmøtets viktigste sak. Gjennom foreningene mente hun at kvinner ville lære å opptre og tale sammenhengende. "[...]af den sløve og ligegyldige kvinde danner en ivrig og interesseret kvinde som følger med sin tid, og lidt efter lidt faar en klar forstaaelse af sit kjøns stilling i samfundet – og hvilken klare forstaaelse ene kan være den bærende kraft i kvindesagsbevegelsen."¹⁴¹ Dette var en ganske vanlig argumentasjon. Gjennom foreningene skulle den enkelte kvinne utvikles, men det var ikke full enighet om hva kvinnen skulle bli. Kvinnesaksforeningene hadde karakter av et dannelsesprosjekt. De ledende kvinnene innenfor L.K.S.F. brukte det bevisst som strategi, men det var også en overbevisning som mange enkeltmedlemmer ga uttrykk for. Anna Gjøstein mente at gjennom foreningene, og særlig gjennom sammenslutning til et landsforbund, skulle kvinner bindes sammen til en ring som skulle omslynge "[...]denne mandemur, slutter tætttere og tætttere om den og ikke slipper, før den er indtagen".¹⁴² Fordelen ved et landsforbund var

¹³⁶ Nylænde, 1. juli 1898.

¹³⁷ Reistad, 1994: 5.

¹³⁸ Nylænde, 15. juli 1898.

¹³⁹ Anna Gjøstein var med og stiftet Stavanger Kvinnesaksforening, hun stiftet også Kvinnelig Arbeiderforening og Stavanger ledd av L.K.S.F. I tillegg var hun internasjonal korrespondent for Arbeiderpartiets kvinneforbund. *Store norsk leksikon*, 1991, bd. 6, Aschehougs og Gyldendal.

¹⁴⁰ Nylænde, 1. september 1898.

¹⁴¹ Nylænde, 1. september 1898.

¹⁴² Nylænde, 1. september 1898.

mange, ifølge Gjøstein. Et forbund laget på et tilstrekkelig bredt grunnlag ville kunne samle de forskjellige synspunkter om kvinnesak slik at de kunne arbeide side om side. Et landsforbund ville også inngi mer respekt og være en betydelig maktfaktor overfor politikere. Formålet med dette forbundet skulle være "[...]at virke for kvindens frigjørelse ved at skaffe hende politisk, social og økonomisk ligestillethed med manden".¹⁴³

Anna Gjøstein hadde utarbeidet et forslag til lover som hun mente kunne være til hjelp for en lovkomite. Det var meningen at forslaget fra Gjøstein skulle stemmes over på landsmøtet, men etter innleggene i debatten som viste uenighetene mellom representantene i synet på kvinnesak, ble forslaget trukket tilbake. I følge Dagbladet var problemet at noen ønsket en sammenslutning av bare kvinnesaksforeninger, mens andre ville ha et landsforbund som omfattet alle typer av kvinneforeninger. "Ogsaa Programspørgsmaalet indbefattedes i Diskussionen, idet en del vilde ha politisk Stemmeret op paa Programmet, medens andre fandt den endnu for lidet indarbeidet i Opinionen og ikke ønskede et bestemt formuleret Program."¹⁴⁴ Gjøstein uttalte også i følge Nylænde at hun etter å ha hørt innleggene om kvinnesaken fant det riktigst å støtte Landekvindestemmeretsforeningens program.

Anna Rogstad fremsatte et forslag om at en komite burde dannes som skulle utarbeide et forslag til landsforening.¹⁴⁵ Deretter skulle dette forslag sendes ut til alle kvinnesaks- og kvinneforeninger til drøftelse, men dette fikk ikke flertallets støtte. Rogstads forslag ble forkastet fordi det ikke var enighet om hva som kunne defineres som kvinnesak, og ikke minst om hvem som skulle definere den. Etter diskusjon ble det besluttet at hver enkelt representant skulle drøfte Gjøsteins forslag i sin forening og deretter skulle resultatet oversendes til Bergen Kvindesagsforening. Denne foreningen skulle på grunnlag av forslagene utarbeide et nytt forslag og deretter sende det ut igjen til foreningene et halvt år før neste kvinnesaksmøte.¹⁴⁶ Fremgangsmåten i forhold til dannelsen av et landsforbund var demokratisk, forslagene ble stemt over, og alle de involverte foreningene skulle få anledning til å uttale seg i saken. Det eneste aberet med denne arbeidsmåten var at den var tungvin og tok lang tid, og som vi skal se var dette en arbeidsmåte som ikke alle de ledende aktørene innenfor stemmerettsforeningene bifalt.

Taktisk uenighet

Diskusjonen som blottla uenighetene på landsmøtet foregikk 5. august. Dette møtet var åpent for publikum, i motsetning til de andre møtene som bare var åpne for deltagerne på landsmøtet.¹⁴⁷ Lokalet var etter beskrivelser fullpakket og diskusjonen gikk høyt, først og fremst om stemmerettsspørsmålet. Anne Holsen sa i sin tale at "ethvert fremskridt for mændene er også blit et fremskridt for kvinderne, derfor mener man ogsaa at kunne maale et folks kultur efter den stilling kvinderne indtager."¹⁴⁸ Etter en gjennomgang av hvordan kvinnesaken hadde oppstått i Norge, kom Holsen inn på H. E. Berner og hans tanker om stemmerett i 1885. Holsen uttalte at hun hadde vært motstander av Berners forslag om at man først skulle forsøke å oppnå kommunal stemmerett for kvinner.

Jeg var selv den gang imod den af Berner udkastede tanke, men saadan som forholdene siden har udviklet sig og statsborgerlig og kommunal stemmeret for mænd er skilt - har jeg faat mine sterke tvil, om det ikke havde været det klogeste, om vi den gang havde fulgt det raad, saa havde vi kanske nu havt kommunal stemmeret - og kommunal stemmeret, mine damer, har ogsaa noget at sige; men det lærer man først gennem erfaring.¹⁴⁹

¹⁴³ Nylænde, 1. september 1898.

¹⁴⁴ Dagbladet, 5. august 1898.

¹⁴⁵ Både Anne Holsen og Anna Rogstad representerte Kvindestemmeretsforeningen. Foreningen var allerede mindre enn Landskvinnestemmeretsforeningen, og en del av argumentasjonen var sannsynligvis taktisk.

¹⁴⁶ Nylænde, 1. september 1898.

¹⁴⁷ Nylænde 15. september 1898

¹⁴⁸ Nylænde 15. september 1898.

Anne Holsen argumenterte for at taktiske vurderinger burde ligge til grunn for stemmerettskravet. Holsens foredrag var også en gjennomgang av arbeidet innenfor Kvindestemmeretsforeningen, og sannsynligvis også et forsøk på å forklare splittelsen mellom foreningene. Hun understreket at årsaken til Kvindestemmeretsforeningens handlemåte og skifte av taktikk var hensynet til politikerne og deres vurderinger.

Hvis de, der har magten, siger, det er *retfærdigt*, at kvinderne faar stemmeret, men det er *uklogt* at slippe alle til med en gang; saa er det vel det *klogeste af os* at tage dem paa ordet og sige; nu vel, vis at det er alvor; kan I ikke slippe alle ind med en gang, saa sæt en vis census for kvinder, men slip ialdefald nogen ind straks, desto fortere kan de andre komme efter. ¹⁵⁰

Anne Holsen refererte flere ganger til generalforsamlingen 31. januar samme år hvor uenighetene hadde tilspisset seg. Hun forklarte at hun som formann hadde antydnet at man burde diskutere en eventuell landsorganisasjon på Bergensmøtet, "De misfornøiede havde imidlertid saa stort hastverk, at de allerede 12 dage efter, i et antal af omtrent 30, konstituerede sig som landskvindestemmeretsforening."¹⁵¹ Det var tydelig misstemning mellom L.K.S.F. og K.S.F. og uttalelser som: "Saavidt jeg kan se var dette hastverk unødigt, da landskvindestemmeretsforeningen ikke lader til at ville optræde aktivt, men overlader til andre at fremsætte grundlovsforslag og andre forslag."¹⁵² førte neppe til at stemningen ble bedre. Anne Holsen avsluttet sitt innlegg med å gjengi lovforslagene som var innsendt til Stortinget 15. juni 1898 av Kvindestemmeretsforeningen.

Stemmerett for borgerskapet eller almuen?

Hvordan argumenterte så de to organisasjonene for stemmerett for kvinner? Som jeg har forsøkt å vise var Gina Krogs standpunkt helt fra K.S.F.s første dager stemmerett for kvinner på samme betingelser som for menn. Krog holdt fast på dette standpunktet, men debatten etter landsmøtet avslørte at deler av kvinnesaksbevegelsen ikke delte denne meningen.

Landsmøtet for kvinnesak hadde vist uenighetene mellom kvinnene som arbeidet innenfor stemmerettsorganisasjonene, men også andre engasjerte seg i denne debatten høsten 1898. Møtet i Bergen avstedkom en debatt i pressen mellom Ragna Nielsen og ekteparet Qvam. Det var særlig Niensens uttalelser om at kvinner ikke hadde gjort seg fortjent til stemmerett som vakte harme. Med de uttalelsene tok hun i bruk retorikken som ble brukt av sakens motstandere, og dette ble oppfattet som et svik mot kvinnesaken.

Hvad vilde det nemlig si, at kvinderne med et Slag fik almindelig Stemmeret? Det vilde si, at Stortinget paa nogle hundrede kvinders Anmodning slap Tusener af kvinder paa engang ind til Valgurnen. Har noget saadant nogensinde skeet i Stemmerettens Historie? Og vilde det ikke være en uforsvarlig Letsindighed af Stortinget at gi Tusener Stemmeret, naar disse Tusener aldrig har ved noget Tegn har vist, at de føler sig som myndige Borgere, aldrig har erklæret sig villige til at ta borgerpligterne paa sig og aldrig selv har forlangt "Borgerrettigheter"?¹⁵³

Ragna Nielsen skrev også at etter hennes mening var ikke alminnelig stemmerett en menneskerettighet, det var en borgerrettighet, og så lenge mengden av kvinner stilte seg på de umyndiges side fortjente de heller ikke stemmerett.

¹⁴⁹ Nylænde 15. september 1898.

¹⁵⁰ Nylænde 15. september 1898.

¹⁵¹ Nylænde, 15. september 1898.

¹⁵² Nylænde, 15. september 1898.

Med disse uttalelsene fjernet hun seg fra det rettferdighetskrav som Gina Krog og hennes meningsfeller hevdet i stemmerettsspørsmålet. Nielsen angrep statsråd Qvams synspunkt om at det ikke var forskjell på alminnelig stemmerett for menn og kvinner. Etter hennes syn var det en stor forskjell, nemlig at menn i 50 år hadde arbeidet iherdig for dette og dermed vist at de var meningsberettigede borgere, kvinnene hadde bare arbeidet i noen få år, og det var bare en liten brøkdel av dem som var politisk interessert.

At gi Tusender af Kvinder, der aldrig har fulgt med i Norges Politik, ikke interesserer sig for vort Lands Udvikling i Retning af Frihed, Ære og Selvstendighed, at gi dem Anledning til at øve Indflydelse i Sager, som netop berører Norges Ære og Selvstendighed - det gjorde jeg ikke hvis jeg var Storthingsmand. Men hvis jeg var Storthingsmand vilde jeg si: Lad de faa kvinder, som ved at fordre Stemmeret bevise, at de er berettiget til at ha en Mening, lad dem faa Stemmeret og derved faa Anledning til at vise hvorledes deres Deltagelse i det offentlige liv vil virke. Der er ingen Grund til, at ikke kvinderne ligesom Mændene skridtvis skal arbeide sig frem til almindelig Stemmeret.¹⁵⁴

Ragna Nielsen trodde ikke på taktikken fra Landskvindestemmeretsforeningen om å sende inn forslag til hver stortingssesjon. Det var en "ideal fordring",¹⁵⁵ og hun mente at på den måten ville kvinner ikke oppnå stemmerett før om 200 år. Likevel understreket Nielsen at hun ønsket at kvinner skulle få stemmerett, men først og fremst de som forsørget seg selv. Fredrikke Qvam svarte på dette innlegget ved å henvise til Ragna Nielsens uttalelser på kvinnesaks møtet i 1896, hvor hun hadde standpunkter stikk i strid med artikkelen gjengitt i Dagbladet og Bergens Tidende. Fredrikke Qvam skrev at Ragna Nielsen hadde skadet kvinnesaken med sine uttalelser, og hun henviste til et innlegg i *17. Mai* hvor en innsender mente at tiden ikke var kommet til å gi kvinner stemmerett overhodet, og hun mente at innsenderen ikke stod alene om en slik konklusjon. Mot Ragna Nielsens karakteristikk av kvinner som udugelige og uinteresserte i politikk skrev Fredrikke Qvam:

Hvorledes skulde det være annerledes? - evner som ikke blir brukt og øvet, de utvikles ikke. Man lærer ikke at svømme før man kommer i vandet. Derfor er det nok muligt, at kvinderne i begyndelsen vil delta meget sparsomt i det offentlige liv og kanskje ogsaa gjøre en noksaa ynkelig figur, naar de begynder. Men de lærer ikke at svømme, uden de faar adgang til sjøen, det er ligesaa vist, som at de ikke kan svømme i det øieblik, de kommer i vandet.¹⁵⁶

Hun brukte også Ragna Nielsens egne argumenter i et sitat fra det omtalte møtet i 1896 da Nielsen imøtegikk den engelske statsminister Wiliam Gladstones innvendinger mot kvinnestemmerett:

Det er meget sandt, at der baade er kvinder, som er ligegyldige for sin egen sag, og kvinder, som taler imod sin egen sag. Men der er dog idetmindste et tilfælde, som er parallelt. Da arbeidet for negrenes frigjørelse begyndte, var der en mængde negre som var ligegyldige for sin egen frihed, ja der var negre, der talte ligesaa lidenskapelig mod sin egen frigjørelse som kvinderne gjør det. Og nu, da frigjørelsen er sat igjennem, er der dog vel ingen, som staar op og siger: Det var et daarligt værk, vi udførte der; lad os igjen gjøre negrene til slaver.¹⁵⁷

¹⁵³ Nielsen, Ragna, Bergens Tidende, 20. august 1898.

¹⁵⁴ Nielsen, Ragna. Bergens Tidende, 20. august 1898.

¹⁵⁵ Nielsen, Ragna. Bergens Tidende, 20. august 1898.

¹⁵⁶ Nylænde, 1. november 1898.

¹⁵⁷ Nylænde, 1. november 1898.

Ole Anton Qvam uttrykte at han mente at det fantes både menn og kvinner som var like mye eller like lite interessert i politikk, men at denne interessen ikke var mindre hos arbeiderklassekvinner enn hos overklassekvinner. "Erfaring viser, at *den almene* Interesse i alle Tilfælde først kommer, naar Adgangen til at udøve Stemmeret er aabnet".¹⁵⁸

Uenigheten etter denne debatten satte spor i det videre samarbeidet og den ble nevnt mange ganger. I en beretning om norske kvinners arbeid for stemmerett på et internasjonalt møte i 1906 i København uttalte Fredrikke Qvam at:

Da majoriteten i Kvindestemmeretsforeningens nye bestyrelse fraveg grunnsætningen, hvorpaa den var bygget, og sænket ideens fane gjennom de forslag, som den indsendte til Stortinget, saa udtraadte bestyrelsens medlem, fru Qvam, af foreningen, da hun gjenvalgt mod sit ønske ikke vilde staa i en bestyrelse, hvori hun befandt sig i en uhjælpelig minoritet. Det samme gjorde frk. Krog og 11 andre.¹⁵⁹

Hun siktet her til møtet i 1897 hvor K.S.F. forandret taktikk. Dette viser litt av dybden i de uenighetene som oppstod etter den nye kursen foreningen valgte, at i såpass mange år etter ble dette nevnt i en beretning om stemmerettsarbeidet. Dette fikk senere konsekvenser for hvordan foreningene samarbeidet i forhold til internasjonale foreninger. Også i andre kvinnesaksforeninger hadde frontene mellom noen av de sentrale kvinnesakskvinnene blitt tydeligere. I et brev fra Aasta Hansteen til Fredrikke Qvam høsten 1898 er det mulig å få et innblikk i hvordan flere samarbeidet for å holde Ragna Nielsen ute av sentrale posisjoner i kvinnebevegelsen.¹⁶⁰ Hansteen refererte til et møte hos Fredrikke Qvam i september 1898 hvor tema var generalforsamlingen i N.K.F. samme høst. Hansteen omtalte Ragna Nielsen i lite flatterende ordlag og omtalte en plan fremlagt av Fredrikke Qvam for å holde henne utenfor formannsvervet i N.K.F.¹⁶¹

Jeg har i den anledning skrevet til frk. Fredrikke Mørck: *for at medele hende Deres plan* at fru Blehr valgte til fremdeles at bli staaende som formand i bestyrelsen (og en vice-formand til at sørge for de løbende forretninger) dette baade som en æresbevisning og en tak fra foreningen til fru Blehrs uerstattelige personlighed, og for hendes uvurderlige virksomhed – dernæst for at udtale min harme over selvherskerinden hvis bedrifter nu er for mange til at vi ikke skulde gøre hende al den modstand vi evner.¹⁶²

Det var særlig Ragna Nielsens opptreden på kvinnesaksmøtet i Bergen som Hansteen var opprørt over. "Ved sin optræden paa lands – kvindesags – mødet i Bergen har R.N. satt kronen paa sin forstyrrende og ødelæggende færd i den sag som hun giver sig ud for at tjene."¹⁶³ Flere andre ble omtalt som hadde støttet Hansteen i hennes meninger om Ragna Nielsen og hennes opptreden, og ut fra dette var det nødvendig å holde Ragna Nielsen ute fra alt som hadde med kvinnesaksarbeid å gjøre. Hansteen foreslo flere løsninger, men hun var i tvil om hva som ville være gunstig av reaksjoner overfor Nielsen. "Etter nærmere overvejelse, er jeg Aa. H. kommet til en overbevisning at ikke ved nogen protester eller demonstrationer kan man forvandle en gribb til en due, heller ikke faa en snever, kold og selvisk aand til at faa syn for og hjerte for vor sags storhed og dybde."¹⁶⁴ Planen lyktes, og Ragna Nielsen ble holdt utenfor, Randi Blehr fortsatte som formann frem til 1899 og Fredrikke Qvam ble valgt til viseformann.¹⁶⁵

I løpet av det første året hadde "Landskvindestemmeretsforeningen" 10 ledd utenfor hovedstaden med 530 medlemmer.¹⁶⁶ Kvindestemmeretsforeningen hadde 113 utmeldelser, 144 innmeldelser og 237 betalende

¹⁵⁸ Qvam, Ole Anton. Dagbladet, 22. august 1898.

¹⁵⁹ Qvam, Fredrikke. 1906, Qvams arkiv.

¹⁶⁰ Brev fra Aasta Hansteen til Fredrikke Qvam 24. 10. 1898. Qvams arkiv.

¹⁶¹ "Vi omtalte den kolde, hersksyge, misundelige R.N, som specielt forfølger Dem i Deres bramfrie, velgørende, udtrættelige virksomhed, ligesaavel som vor velsignede R.B." R.N. er sannsynligvis Ragna Nielsen og R.B. er Randi Blehr. Brev til Qvam, Fredrikke fra Hansteen, Aasta, 24. 10. 1898. Qvams arkiv.

¹⁶² Brev til Qvam, Fredrikke fra Hansteen, Aasta, 24.10.1898. Qvams arkiv.

¹⁶³ Brev til Qvam, Fredrikke fra Hansteen, Aasta, 24.10.1898. Qvams arkiv.

¹⁶⁴ Brev til Qvam, Fredrikke fra Hansteen, Aasta, 24.10.1898. Qvams arkiv.

¹⁶⁵ Mørck, 1914: 80.

¹⁶⁶ Qvam, Fredrikke, 1906.

medlemmer.¹⁶⁷ Foreningen utviklet seg etter hvert til en ren Kristianiaforening og hadde ikke det store medlemstallet som Landskvindestemmerets-foreningen fikk.

I 1899 arbeidet L.K.S.F. med en petisjon til Stortinget om kommunal stemmerett for kvinner på samme betingelser som for menn. Dette fikk stor oppslutning og nesten 12.000 kvinner underskrev.¹⁶⁸ Ragna Nielsens påstand om at det bare var en håndfull kvinner som var interessert i politikk ble dermed gjort til skamme.

Ideologiske skillelinjer

Bergensmøtet var det første store møtet om kvinnesak, og at det ikke var enighet om hva slags saker man skulle kjempe for var derfor ikke så rart. Planene om en landsorganisasjon var dårlig utredet på forhånd, og diskusjonen på landsbasis var også den første. Det hadde vært diskusjoner mellom de ulike foreningene utover i landet tidligere, men på denne konferansen kom uenighetene mye tydeligere til uttrykk. Anna Gjøsteins forslag til forbund og den derav følgende debatt hadde vist at uenighetene var større enn flere deltagere hadde trodd på forhånd. I et brev til Dagbladet ble det hevdet at landsmøtet hadde avslørt en prinsipiell forskjell i synet på stemmerett som kunne sammenlignes med stemmerettskampen for menn. Artikkelen omtalte Ragna Nielsens innlegg og sa at dette fikk "[...] Tilslutning af en Del – om end en mindre Del- af Forsamlingen, og det aabenbarede sig saaledes, at man nu staar overfor den samme Stemmeretskamp mellem Kvinderne, som for Mændenes Vedkommende er et overvundet Stadium."¹⁶⁹ Artikkelen kom også med en antydning om at Ragna Nielsens uttalelser ikke var planlagt.

Det synes forresten, som Fru Nielsens Aabenmundethed kom hendes nærmeste Meningsfæller noget ubeleilig. Thi nogle af dem skyndte sig at udtale, at de dog, om Kvinderne i morgen fik almindelig Stemmeret, vilde modtage den med Tak. Imidlertid er det ikke til at ta Feil af, at Kristiania Kvindestemmeretsforening med Fru Ragna Nielsen, Frøken Anna Holsen, Frøken Anna Rogstad, og Frøken Anna Mossevig som sine første Talsmænd repræsenterer Høires gamle Klassepolitik, Landskvindestemmeretsforeningen i Modsætning hertil Venstres Program; Lige Ret for alle" – at altså den Strid, som er opstaaet inden Kvindernes Leir angaaende Stemmeretten, er ikke en Strid om Taktik og Bagateller, men en dybtgaaende principiel Meningsforskjel.¹⁷⁰

Uenighetene mellom de to stemmerettsforeningene fortsatte, og dette var sannsynligvis en av grunnene til at planene om et landsforbund for kvinnesak ikke ble realisert før i 1904.

Stemmeretten var det viktigste middelet til å oppnå makt og innflytelse i samfunnet og derved den viktigste borgerrettigheten. Gina Krog hadde lenge forsøkt å holde uenighetene i K.S.F. utenfor pressen, men i løpet av 1897-98 kom de tydelig frem. De prinsipielle motsetningene kom til uttrykk ved Ragna Nielsen. Hun var medlem av Kvindestemmerettsforeningen, hun var dirigent på stemmerettsmøtet i Bergen, og hun hadde en solid posisjon i kvinnebevegelsen. Hun var en av de første som hadde krevd stemmerett for kvinner og hennes uttalelser vakte derfor oppsikt. Uttalelsene brøt med det rettsstandpunktet som helt siden starten hadde vært grunnlaget i stemmerettskampen, *-stemmerett for kvinner på samme betingelser som for menn*. Den taktiske begrunnelsen til K.S.F. for dette skiftet i posisjon hang nøye sammen med utviklingen innenfor mannsstemmeretten. Etter innføringen av alminnelig stemmerett for menn uten at det var noen som helst utvikling angående stemmerettigheter for kvinner, ønsket foreningen å forandre taktikk ved en mer pragmatisk holdning. Men det var mer enn taktikk. Ragna Nielsen forsvarte seg med at forutsetningen for hennes argumentasjon var forandret etter at menn hadde fått alminnelig stemmerett. Stemmerett for kvinner på

¹⁶⁷ *Kvindestemmeretsforeningens forhandlingsprotokol*, Ms. fol. 1659. Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket.

¹⁶⁸ Qvam, Fredrikke, 1906. Qvams arkiv.

¹⁶⁹ *Kvindernes Kamp*, Brev til Dagbladet, 11. august 1898.

¹⁷⁰ *Kvindernes Kamp*, Brev til Dagbladet, 11. august 1898.

samme betingelser som for menn før 1898 betydde en begrenset stemmerett, og Nielsen ga uttrykk for at hun ikke kunne forestille seg at alle kvinner skulle få stemmerett på en gang uten å gå igjennom den skrittvis utviklingen som menn hadde gått igjennom. "Ingen ved, hvilken indflydelse Mængden af norske Kvinder vilde øve i Politiken. Ingen kan vide det, før Mængden her gir livstegn fra sig."¹⁷¹

Anne Holsen, formann i Kvindestemmeretsforeningen, ga også sitt bidrag til denne debatten, også denne artikkelen ble tatt inn i Dagbladet. Holsen protesterte sterkt på å bli tatt til inntekt for Høyres program, og hun nektet for at det her dreide seg om klassepolitikk. Hun var heller ikke med på at foreningen representerte noen avslagstaktikk, og hun mente at hvis Kvindestemmeretsforeningen skulle beskyldes for det så måtte det samme gjelde O.A.Qvam, som hadde fremmet forslag med flere alternativer i 1895 når det gjaldt mannsstemmeretten.

"Landskvinnestemmeretsforeningen har nemlig efter Korrespondentens Mening erhvervet Eneret til at repræsentere Venstres Program, og da vi fire vil bruge en anden Taktik end denne Forening , skjønt vi vil det samme Maal, saa maa vi tilhøre det modsatte politiske Parti, nemlig Høire."¹⁷² Holsen sa at når hun var med på en gradvis utvidelse av stemmeretten, så var dette fordi hun trodde at det var den sikreste og hurtigste måten å oppnå stemmerett på. "Fru Nielsen og jeg staar sammen, fordi vi vil følge samme Taktik, men det er paa forskjellige Præmisses - dog om Maalet er vi enige."¹⁷³ Som vi skal se så var det flere som stilte spørsmålsteget ved akkurat denne siste uttalelsen, ikke alle trodde at Kvindestemmeretsforeningens mål virkelig var stemmerett for alle kvinner. Gina Krog argumenterte med at det var umulig for en forening som skulle representere alle kvinner i landet å gå med på en taktikk som ville utelukke noen; [...] men den Forening, som hadde paatat sig Ansvaret for alle Landets Kvinder, maatte hævde Jevnbyrdigheden[...]"¹⁷⁴

Bergensmøtet førte til økt oppmerksomhet omkring stemmerettskampen, og Kvindestemmeretsforeningen fikk støtte i form av nye medlemmer, dog langt utenfor Landskvinnestemmeretsforeningens medlemstall. Diskusjonen i kjølvannet av møtet førte til oppmerksomhet i pressen og tydeliggjorde forskjellene mellom de to foreningene.

Det kom tilsyne både taktiske og prinsipielle uenigheter omkring stemmerett. Vi har sett noen eksempler på argumentasjonen som ble gitt. Diskusjonen mellom Ragna Nielsen og Fredrikke Qvam er interessant fordi den inneholder noen av de ideologiske skillelinjene som gjenspeilte seg også på Stortinget. Var stemmerett en menneskerettighet eller var den knyttet til borgeren sammen med andre rettigheter og plikter. Det var selvfølgelig ikke snakk om menneskerettigheter i uavkortet tilstand. Det var utenkelig at stemmeretten ikke skulle knyttes til en viss alder og dermed dømmekraft. Visse begrensninger knyttet til hvor lenge man hadde oppholdt seg i landet var også et krav de fleste satte. I tillegg var personer som var umyndige og straffedømte utelukket.

Skillelinjer i stemmerettsdebatten

De forskjellige ideologiske syn som støtte mot hverandre i debatten om stemmerett kan grovt sett sorteres i to hovedsyn. Det ene var tanken om hva som var best for samfunnet som helhet, og det andre om hva slags rettigheter det enkelte individ skulle ha. Disse ideene var grovt sett knyttet til en konservativ- og en venstreakse, men det var enkelte i begge leire som hadde motstridende standpunkter. Ideene, i likhet med argumentasjonen, forandret seg også over tid. Argumentasjonen var preget av taktisk/politisk retorikk og varierte over tid.

Det var forskjell i synet på den kommunale og den statsborgerlige stemmeretten. Fordi kommunale utgifter ble dekket gjennom direkte skatt var dette viktig for den enkelte skatteyter i kommunene, og de med størst inntekt og formue fryktet et større skattetrykk ved en stemmerettsutvidelse.¹⁷⁵ "Den konservative motstand mot kommunal

¹⁷¹ Svar til Fru [sic] M.F. Qvam, Dagbladet 24. august 1898.

¹⁷² *Kvindernes Kamp*, Holsen, Anne i Dagbladet 25. august 1898.

¹⁷³ *Kvindernes Kamp*, Holsen, Anne i Dagbladet 25. august 1898

¹⁷⁴ Krog, Gina i Bergens Tidende 17. september 1898.

¹⁷⁵ Kaartvedt, 1984: 161.

stemmerettsutvidelse støtte [sic] seg i første rekke til økonomiske argumenter."¹⁷⁶ Dette var også en aktuell problemstilling for Venstre. Flere venstrevelgere, spesielt bønder på Østlandet, fryktet et inntog av arbeidere som ville påføre dem større skatter.¹⁷⁷ Innføringen av kommunal stemmerett krevde imidlertid bare en forandring av formannskapslovene, og derved bare simpelt flertall i Stortinget. Etter at venstrerepresentantene samlet seg nok til at det ble flertall for forslaget om sensusbegrenset kommunal stemmerett for menn, ble dette innført i 1896. Menn som betalte skatt av en inntekt av 300 kroner på landet og 400 kroner i byene fikk med dette anledning til å stemme ved kommunale valg. I tillegg ble muligheten for forholdstallsvalg innført.¹⁷⁸ Høyre hadde tidligere hatt nytte av ordningen med flertallsvalg, spesielt i byene.¹⁷⁹ Venstre ønsket ikke forholdstallsvalg gjennomført før alminnelig stemmerett var vedtatt.¹⁸⁰

Alminnelig stemmerett for menn ble som kjent innført i 1898 etter at Venstre vant valget, og den konservative bremseklossen var opphevet. Høyres holdning til stemmerettsspørsmålet var, som vi har sett, preget av økonomiske argumenter og en frykt for arbeidernes masseherredømme. Det kan være fristende å avskrive den konservative motstanden mot utvidelser i stemmeretten både for menn og kvinner som en rent pragmatisk holdning for å bevare den eksisterende samfunnsordningen. På den annen side er det kanskje noe av det som ligger i en konservativ tankegang, nemlig å konservere samfunnet slik det til enhver tid fungerer. Sammen med Høyres holdning til kvinnestemmerett som en konservativ garanti, fordi partiet regnet med at flertallet av kvinnene ville slutte opp om konservative saker etter at alminnelig stemmerett for menn var innført, blir det forståelig at Høyre fremmet forslag i 1901 om kvinnestemmerett.

Viktig var det også at Emil Stang hadde forlatt politikken, og en ny ledelse med Francis Hagerup i spissen hadde kommet til. Hagerup hadde kalt stemmerett for kvinner for et innlysende rettferdighetskrav.¹⁸¹ De konservative kvinnene hadde også kommet mer på banen, et eksempel på dette var en henvendelse fra 7 kvinner til Høyres landsmøte i 1896. Denne henvendelsen argumenterte for at selv de største kvinnelige skatteyttere ikke kunne stemme, mens enhver mann som oppfylte bestemmelsene kunne bestemme over hennes skattesedel.¹⁸² Konservative kvinner ble mer aktive spesielt etter at alminnelig stemmerett for menn ble innført. "Utviklingen førte med sig, at interessen hos kvindene selv vaaknet i videre kredse; den alminnelige politiske stemmeret for mænd skapte en alvorlig politisk vækkelse ogsaa indenfor konservative kvindekretse, og maalet naaddes, *tidligere end man hadde turdet tro.*"¹⁸³

I en artikkel i Aftenposten uttalte overlege Armhauer Hansen som sitt syn at kvinner ikke burde få stemmerett før de hadde tatt opp konkurransen med menn og markert seg innenfor sosialt arbeid. Hans utgangspunkt var kvinnelige leger som han mente burde ta opp arbeidet i kommunene for der å kunne hevde seg.

Jeg husker, at jeg for adskillige Aar siden holdt en Tale, i hvilken jeg udtalte, at det var en Dumhed af Mændene at holde den ene halvdel af Menneskeheden, nemlig Kvindene, borte fra Samfundsarbeidet og Stemmeretten, det samme holder jeg paa fremdeles; men med den Modifikation at Kvinden først maa dokumentere sig som god Samfundsarbeider, før hun faar Stemmeret.¹⁸⁴

¹⁷⁶ Kaartvedt, 1984: 161.

¹⁷⁷ Mjeldheim, 1984: 336.

¹⁷⁸ " Men den reforma venstrelandsrådet ikkje hadde vilja binda seg til i same mon, forholdstallsval, den gjekk glatt igjennom. Det sytte Høgre for. Jamvel om fleirtallsval framleis skulle vera hovudregelen, kunne no ein viss del at (sic) dei røysteføre i ein kommune krevja valoppger etter forholdstallmetoden." Mjeldheim, 1984:339.

¹⁷⁹ Kaartvedt, 1984: 158.

¹⁸⁰ Kaartvedt, 1984: 158.

¹⁸¹ Mjeldheim, 1984: 340.

¹⁸² Kaartvedt, 1986: 76.

¹⁸³ *Beretning om Bergen Kvindesagsforenings 25 - aarige virksomhet*, 1910. Siste del av sitatet i kursiv er fremhevet av artikkelforfatteren..

¹⁸⁴ Hansen, Gerhard Henrik Armauer, Aftenposten, 15. september 1898.

Tanken om at kvinner først måtte vise seg verdige som borgere lå nært opptil konservativ tankegang. Denne tanken gir også assosiasjoner til en mer evolusjonistisk tankegang som Armhauer Hansen var begeistret for. På annet konservativt hold var det spesielt frykten for virkningen på familie og hjem som begrenset.

I en artikkelserie i tidsskriftet *Ringeren* utdypet H.E. Berner sitt syn på stemmerett og valgordning. Han hadde en serie hvor han gikk særlig inn på stemmerett for menn, og to artikler om stemmerett for kvinner.¹⁸⁵ Berner tok utgangspunkt i valgordningen som han mente hadde store mangler, og det var særlig representasjonssystemet han angrep. "Stemmeret er vel mer end en ret til at stemme halvt iblinde på en valgmand, som skal stemme på en stortingsmand, som skal stemme over lovene. Stemmeret er ret til uden mellemmand at stemme over lovene."¹⁸⁶ Berner argumenterte for at alminnelig stemmerett var noe mer enn kun en utvidelse av stemmeretten. I følge han var det et skritt på veien til direkte folkeavstemning, som var det store målet i demokratiseringsprosessen. Berner fremhevet Sveits forfatningssystem som et forbilde "Det er således [...] til det moderne Schweiz med sit flittige, oplyste, praktiske folk man skal gå, når man nærmere vil lære et *sandt folkestyre* at kjende."¹⁸⁷ Berner mente at å gi stemmerett til kvinner på samme vilkår som menn ville virke urettferdig så lenge skattelovene var uforandret.¹⁸⁸ Dette ville ramme gifte kvinner fordi de ikke betalte skatt.

Artikkelen var skrevet på oppfordring fra kvinner som kjente hans syn på kvinnestemmerett, og den var helt klart et ledd i debatten omkring landsmøtet i Bergen.¹⁸⁹ Som beskrevet i bakgrunnskapittelet var Berner N.K.F.s første formann, han hadde gitt Gina Krog råd om hvordan kvinnesaken burde gripes an, og han var en innflytelsesrik mann i Venstre, både som skribent og som politisk aktør. I disse to artiklene i *Ringeren* ga han klart støtte til tanken om å gå skrittvis frem for kvinners rettigheter. Dette var en tankegang som han hadde hevdet helt fra starten i N.K.F. og som vi husker at Gina Krog var uenig i. Og i lys av begivenhetene i Bergen må Berners oppfatning sees som en støtte til Kvindestemmeretsforeningens nye linje. Berner avviste tanken om at stemmeretten var noen menneskerett. Dette begrunnet han ut fra at man ikke var født med stemmerett, det var en av de rettighetene som var ervervet.¹⁹⁰

Det er samfundets behov - statens, kommunens, skolens osv. - som er det afgjørendet også når det gjælder stemmeret. Men vor tids "selvstyrelse" stiller stadig videre krav til *alle* borgeres deltagelse og medinteressethed. Det er ikke bare for at yde vederlag for skat at staten tilstår stemmeret. Selvstyrelsen kræver også, at borgerne mer og mer opdrages til deltagelse i de offentlige anliggender; og dette sker netop ved den praktiske deltagelse i de offentlige anliggenders skjøtsel.¹⁹¹

Nye strategier

Med rettigheter fulgte også plikter, og det var pliktene mange stortingsmenn var skeptiske til om kvinner var i stand til å ivareta. Det var derfor viktig å appellere med mange typer argumenter til støtte for stemmerett, ikke bare rettferdighetskravet. I forbindelse med stemmerettsdebatten i 1901 kom det en protest fra Trondheims ledd av L.K.S.F. Protesten var på vegne av 404 skatteytende kvinner i Trondheim.¹⁹² Begrunnelsen som blir gitt her er interessant fordi den argumenterer med at en ytterligere utvidelse av stemmerett for menn var mest urettferdig overfor skattebetalende kvinner.

¹⁸⁵ Berner, H.E. 1898. *Ringeren*, no.1. *Folket i valg*. Tidsskriftet ble redigert av Sigurd Ibsen.

¹⁸⁶ Berner, H.E. 1898. *Ringeren*, no. 3 *Folket i valg*.

¹⁸⁷ Berner, H.E. 1898. *Ringeren*, no. 4 *Folket i valg*.

¹⁸⁸ Berner, H.E. 1898. *Ringeren* no. 42 *Kvinde-stemmeretten*.

¹⁸⁹ Berner, H.E. 1898. *Ringeren* no. 42 *Kvinde-stemmeretten*.

¹⁹⁰ Berner, H.E. 1898. *Ringeren* no. 44 *Kvinde-stemmeretten*.

¹⁹¹ Berner, H.E. 1898. *Ringeren* no. 44 *Kvinde-stemmeretten*.

¹⁹² Tillæg 2 til dokument nr. 35 1900-01. Kolstad, 1963: 72.

"Naar vi har henvendt os kun til skatteydende kvinder, er det skeet dels paa grund af tidens knaphed, dels fordi urætfærdigheden under de nuværende forhold ligeoverfor de kvindelige skatteydere forekommer os at være størst og mest iøinefaldende, hvorfor vi mener, at de fremfor andre har opfordring til at protestere."¹⁹³ De skatteytende kvinnene utgjorde i 1899 cirka 7 prosent av byens skatteyttere og nesten 20 prosent av byens formue.¹⁹⁴ Fra Ålesund kom en tilsvarende protest underskrevet av 205 skatteytende kvinner. Dette var ikke en fravikelse av prinsippet om stemmerett for kvinner på samme betingelser som menn. Men begrunnelsen er interessant og viser hvor forskjellig argumentasjon som ble tatt i bruk, også innenfor lokallag av L.K.S.F. Og argumentasjonen om at det var de skattebetalende og derved selververende kvinnene som tapte mest på denne reformen lignet mistenkelig mye på argumentasjonen som var gitt fra K.S.F. Det er sannsynlig at begge forslagene var innsendt med Fredrikke Qvams godkjennelse.

Den første seieren

Alminnelig kommunal stemmerett for menn ble fremhevet som partipolitisk viktig, spesielt for Venstre. En utsettelse av dette spørsmålet ville kunne føre til utstøtelse av arbeidere og fiendskap mellom klassene. Venstre ville lide under dette, og kanskje til og med sprenges.¹⁹⁵ De mange reformene knyttet til kommunelovgivningen hadde gitt større makt til kommunene. Og mange av reformene var motivert av Venstres ønske om å fange opp industriarbeidere. Dette var et mål både Venstre og Høyre hadde, men Venstre hadde gått lengst i programerklæringer som imøtekom arbeidernes krav gjennom programfestelse av alminnelig stemmerett.¹⁹⁶ Innføringen av kommunal stemmerett for menn ville også forenkle stemmeretts- og valgreglene.¹⁹⁷ Enkelte mente også at andre hensyn burde tas, og den pågående unionsstrid har vært nevnt som en årsak til mest mulig samhold utad.

Fædrelandets stilling udad påkalder alle gode borgeres bestræbelse for at få styrket vore samholdsmidler indad. De små partihensyn må vige for de store fædrelandske. De konservative vælgere, som ved stortingsvalget i høst har stemt på venstrelister, for at få stemmeretssagen afgjort, har ligesom mange af venstre ment, at den af Sverige nu vakte unionelle strid må opfordre til at sætte tilside sine betænkeligheder i stemmeretssagen, for at folket kan stå så meget enigere og stærkere i den selvstændighedskamp, som nu forestår. Men da tør man også så meget sikrere gå ud fra, at det sejrende venstreparti ikke i blind sejrersrus vil afvise det konservatives partis krav på, at den almindelige stemmeret som kalder alle myndige borgere til at give sin stemme i fædrelandets anliggender, også skal få udøves på en sådan måde, at man kan se, hvor folkets flertal virkelig er at finde, og have adgang til ved de store afgjørelser at appellere til dets dom. Om der heri visselig er en " konservativ garanti", er det på den anden side også fuldt ud et demokratisk krav.¹⁹⁸

I pressen fremkom mange sympatierklæringer til fordel for kommunal stemmerett for kvinner i 1901. "Ingen virkelig frisindet Mand kan komme forbi her uden at fornegte et fundamentalt Princip for Demokratiet og Liberalismen."¹⁹⁹ En vedtakelse av alminnelig kommunal stemmerett for menn, uten å slippe de selvstendige kvinnene til, var ingen reform. L.K.S.F. henviste i et forslag til Odelstinget til den samme petisjonen som ble sendt inn sammen med 12.000 stemmer i

¹⁹³ Tillæg 2 til dokument nr. 35 1900-01. Kolstad, 1963: 72.

¹⁹⁴ Tillæg 2 til dokument nr. 35 1900-01. Kolstad, 1963: 72.

¹⁹⁵ "Det har været en af Venstres Opgaver i vor indre Politik dette at forlige Klassemodsætningerne ved at samle et stort nationalt- demokratisk Parti, som skulde ha Magt og Evne til at fremme et jevnt og omsigtsfuldt socialt Reformarbeide. Skal man nu forspilde det hele, sprænge Partiet ved en uforstandig Kamp mod den kommunale Stemmeret?" Dagbladet, 16. mars 1901

¹⁹⁶ Næss, 1987: 109.

¹⁹⁷ Dagbladet, 16. mars 1901.

¹⁹⁸ Berner, H.E. 1898 Ringeren no. 4. *Folket i valg*.

¹⁹⁹ Verden Gang, 14. mars 1901.

1899.²⁰⁰ I denne petisjonen ble det satt likhetstegn mellom kvinner og borgere, en argumentasjon som vi husker O.A. Qvam også brukte.

I tillid til, at det vil blive erkjendt som en uretfærdighed, at de nugjældende love udelukker norske borgere fra at udøve sine borgerrettigheder blot paa grund af deres kjøen, og i overbevisning om, at det er skadeligt for hjem og samfund, at kvinderne holdes borte fra samfundsarbeidet, andrager undertegnede norske kvinder stortinget om, at der indrømmes kvinder stemmeret i kommunen i samme udstrækning som mænd.²⁰¹

Forslaget ble sendt inn 7. mars, og det nye i tillegg til petisjonen var at hvis skatt ikke lenger skulle være basis for kommunal stemmerett så måtte fundamentet være "[...]almindelig og menneskelig og retfærdig."²⁰² Den samme artikkelen var gjengitt i Dagbladet, men her var tilleggsargumentasjonen litt annerledes. Sammen med petisjonen ovenfor, var det tilføyd; "[...] samt under Henvisning til, at Debatterne om denne Sag i Storting og Odelsting har vist, at ogsaa den almindelig Stemning blant Vælgerne overveiende erkjender Berettigelsen af Kvindernes Stemmeretskrav."²⁰³

Kommunal stemmerett for kvinner ble vedtatt 25. mai i Lagtinget og sanksjonert av kongen 29. mai 1901. Den ble mottatt med glede selv om den utelukket mange kvinner. Gina Krog skrev i Nylænde at det "[...]var saa meget mer end kvinderne havde ventet. Man havde tænkt sig ingenting eller en liden almisse[...]."²⁰⁴ Hun mente også at intensjonen var å gi kvinner virkelig innflytelse i kommunale anliggender. Selv om det ikke var tilfredstillende at stemmeretten hadde sensusbegrensninger, og at det viktigste, statsborgerlig stemmerett, ikke var gitt. Dette var en holdning som også L.K.S.F. delte, og på et møte ble det enstemmig besluttet å fortsette arbeidet som før, med samme valgspørsmål.²⁰⁵

Det dukket fort opp en annen problemstilling, og det var spørsmålet om egne lister ved valg bestående av kvinner, noe som vakte strid mellom foreningene. K.S.F. rettet en appell til kvinner om ikke å binde seg til noe parti.

Efter vor Mening bør det kommunale Arbeide helst ikke ha noget med politiske Partier at gjøre. Hvad vi Kvinder forhaabentlig vil stræbe efter, er med Økonomi, Forstand og Omtanke at arbeide for de Enkeltes og det hele Samfunds Gavn, uanseet politisk Partistandpunkt. Men skal vi kunne haabe at udrette noget og faa nogen Indflydelse i Samfundet, maa vi Kvinder slutte os sammen.²⁰⁶

Dette utspillet fikk mye kritikk da det ble oppfattet som et forsøk på å innføre et større skille mellom kjønnene. Også Arbeiderpartiets kvinneforbund reagerte på dette, og det var slutten på felles 17. mai tog mellom de to foreningene.

Fredrikke Qvam uttalte at det å danne et eget parti for kvinner var lite realiserbart, både ut fra økonomiske og praktiske grunner. Det viktigste argumentet mot var, i følge Qvam, at "[...]kvindene utskilte sig i stedet for at arbeide sammen med mænd og ved deres side."²⁰⁷ Også Arbeiderpartiets kvinneforening reagerte på dette, og de argumenterte for at det ikke burde være et eget kvinneparti som bare ville virke kjønnssegregerende. Et bedre alternativ ville være å slutte seg til Arbeiderpartiet, fordi dette var det eneste partiet som fullt og helt anerkjente kvinners rettigheter og krav.²⁰⁸ Viseformannen i K.S.F., Anna Mossevig, tilbakeviste at meningen med forslaget hadde vært et kvinneparti, men "[...]en upolitisk og programløs valgliste af mænd og kvinder."²⁰⁹

²⁰⁰ Dagbladet, 15 mars. 1901.

²⁰¹ Nylænde, 15. mars 1901.

²⁰² Nylænde, 15. mars 1901.

²⁰³ *Kvindens Stemmeret*, Dagbladet, 15. mars 1901.

²⁰⁴ Nylænde, 15. mai 1901.

²⁰⁵ Nylænde, 15. juni 1901.

²⁰⁶ Appellen var underskrevet av; Dagny Bang, Anne Holsen, Anna Mossevig, Ragna Nielsen, og Anna Rogstad. *Fra Kvindestemmeretsforeningen*, Dagbladet, 30. mai 1901.

²⁰⁷ Nylænde, 15. Juni 1901.

²⁰⁸ Nylænde, 15. juni 1901.

²⁰⁹ Nylænde, 15. juni 1901.

Under overskriften *Kvindestemmeretsforeningen* stod det en artikkel i Dagbladet. "I en henvendelse til Stortinget udtalte den sig paa en slig Maade, som under Lagtingets Forhandlinger med Føie blev paaberaabt som en Protest mod, at Kvinderne fik en saa udstrakt Stemmeret som den nu lovfæstede."²¹⁰ Innsenderen mente at K.S.F. ikke var en representant for landets kvinner, men en Kristianiaforening hvis ledelse bestod av enkelte lærerinner, med stemmerett for de selvstendige kvinnene på programmet. Innsenderen fremhevet L.K.S.F. som foreningen også for de gifte kvinner og som en forening for kvinnene på landet. I pressen gikk det ikke upåaktet hen at det var uenighet mellom kvinnestemmeretsforeningene om dette spørsmålet. Gina Krog kommenterte dette i en artikkel og reagerte på utsagn om at kvinner skulle opptre som en ensartet gruppe.

Men nu hænder det forbausende, at kvinderne indbyrdes har forskjellige meninger m.h.t. kommunevalget til høsten. Der er dybt stridende opfatninger blant dem, mens nogle i en gruppedannelse om navne og intet program ser et middel til bedring af den offentlig moral, ser andre det som en sænkning af niveauet, at man ikke samler sig om sag, men om personer.²¹¹

Kvinnene selv måtte også ta noe av ansvaret for dette, mente Krog. "Adskillige af 'os kvinder' kan muligens ha bidraget til forvirringen ved itide og utide at kalde os 'vi kvinder'".²¹² K.S.F. fikk inn to kvinner i bystyret i Kristiania fra sin liste, det samme fikk Høyre og Arbeiderpartiet, mens Venstre ikke fikk inn noen kvinner.²¹³ Valgdeltakelsen var ikke høy blant kvinner, og et viktig siktemål for stemmeretsorganisasjonene var å forandre på dette. Og hvis målet var en stadig voksende kvinnedeltagelse og opinion til fordel for stemmerett var det viktig å dyktiggjøre kvinnene også innad.

Oppsummering

Alminnelig stemmerett for menn ble innført av Venstre i 1898 og var et forsøk på å møte arbeidernes krav om større borgerrettigheter. Kvinnebevegelsen var på ingen måte en pressgruppe som det var nødvendig å ta hensyn til på samme måte som arbeiderne. Med avgjørelsen om alminnelig stemmerett for menn ble kjønnsforskjellen større sett fra stemmeretsbevegelsens synspunkt, fordi kvinner ved en fortsatt utelukkelse ble satt i klasse med de lavest rangerte i samfunnet. For kvinnestemmeretsforeningene førte avgjørelsen til splittelse, og spørsmålet jeg har forsøkt å besvare i dette kapitlet har vært i hvilken grad dette var en ideologisk splittelse. Som de mange utsagnene fra aktører innenfor K.S.F. har vist var det forskjeller i synet på stemmerett og hvilke samfunnsgrupper som skulle inkluderes. Her forelå det helt tydelig en ideologisk forskjell i synet på hvem som skulle få stemmerett og hvordan medborgerskapet skulle oppfattes. Samtidig eskalerte diskusjonen etter Bergensmøtet, etter min mening spilte dette også en rolle, og personlige uoverenstemmelser ble tydeligere. L.K.S.F. hadde større suksess i stemmerettsarbeidet ved at de ganske raskt skaffet seg flere medlemmer enn K.S.F. Det er også mulig at de endrede betingelsene for mannsstemmeretten åpenbarte meningsforskjeller som hadde vært skjult tidligere. Før alminnelig stemmerett for menn ble innført betydde stemmerett på samme betingelse som menn stemmerett for en begrenset del av samfunnet. Ved innføringen av alminnelig stemmerett for menn, var betingelsene og innholdet i K.S.F.s valgspørsmål endret.

I neste kapittel er det stemmeretsbevegelsens påvirkningsmetoder og virkemidler som vil være tema.

²¹⁰ Dagbladet, 1. juni 1901.

²¹¹ Nylænde, 15. juni 1901.

²¹² Nylænde, 15. juni 1901.

²¹³ Hagemann, 1997: 196.

Kapittel 4

Opinionsarbeid og taktikk

Innledning

Opinionsarbeid var en viktig del av stemmerettskampen, og for de sentrale aktørene i kvinnebevegelsen var det vesentlig å øke oppmerksomheten omkring stemmerettsspørsmålet for å kunne nå frem med sine krav. Det ble brukt en rekke typer virkemidler for å sette stemmerett for kvinner på dagsordenen. Disse virkemidlene hadde ulik karakter etter hvem de ble rettet mot. Derfor kan det være nyttig å skille mellom det opinionsarbeidet som ble gjort mot medlemmer av kvinnebevegelsen og kvinner generelt, og mot stortingsrepresentanter.

Påvirkningsmetodene var inspirert av utenlandske kvinnebevegelser, samtidig som den norske bevegelsen påvirket andre land. Det var kontakt mellom norske og svenske stemmerettsaktører, hvor Fredrikke Qvam oppmuntret Ann Margret Holmgren til å sette i gang stemmerettsarbeid i Sverige. Senere i perioden kunne de norske aktørene konstatere hvor velfungerende og stor den svenske stemmerettsbevegelsen var blitt.

Det er skrevet mye om stemmerettskvinnenes kamp for stemmerett i europeiske land og i USA. Det er kjent for mange hvordan de arbeidet for å nå sine mål, men det er visse detaljer som blir spesielle i Norge. Nasjonalismen som fulgte unionsspørsmålet radikaliserer det politiske miljøet, og et begrenset og gjennomslagspolitisk miljø gjorde at svært mange av kvinnesaksforkjemperne kjente hverandre.

Agitasjonen for stemmerett for kvinner i Norge foregikk fredelig, og det ble ikke tatt i bruk militante virkemidler slik som i andre europeiske land. I Norge var påvirkningsmetodene rettet mot regjering og storting preget av en mildere form for agitasjon, og kanskje også en overbevisning om at kampen kunne vinnes med samarbeid og ikke konfrontasjon. Dette forholdet kan også forklares ut fra det nære forholdet mellom venstrerepresentanter og kvinnesakskvinner. Det politiske klimaet i Norge var også mer positivt innstilt til stemmerett for kvinner enn i flere andre land, og de sterke konfliktene mellom militante stemmerettsforkjempere og andre med mer demokratiske virkemidler forekom ikke i Norge på samme måte som i Storbritannia. Stemmerett kom i Norge som en del av en sterk oppslutning om nasjonale spørsmål, og sannsynligvis som en følge av dette.

Stemmerettsforkjemperne representerte et forholdsvis lite politisk miljø på venstresiden, unntaksvis støttet av enkelte representanter fra Høyre. Etter hvert som kampen for stemmerett fikk større gjennomslag ble også flere konservative kvinner deltagere. Andre foreninger enn L.K.S.F. og K.S.F. tok også stemmerettsspørsmålet opp, og spørsmålet fikk etter hvert en bredere karakter.

I dette kapitlet vil jeg se nærmere på de påvirkningsmetodene som ble brukt i opinionsarbeidet gjennom perioden, og hva slags taktiske vurderinger som lå til grunn for dem. Jeg vil belyse de sentrale stemmerettsforkjempernes taktikk både mot det vi kan kalle kvinneopinionen og mot stortingsrepresentanter. Det vil også være vesentlig å koble dette opp mot den internasjonale stemmerettsbevegelsen for å se nærmere på samarbeidet mellom norske og internasjonale foreninger. Gina Krog og Fredrikke Qvam var aktive innenfor flere foreninger og deres taktikk mot de ulike foreningene i forhold til stemmerett vil også bli belyst.

Kvinneopinion

I en beretning fra Bergen Kvindesagsforening ble det nevnt at hvis kvinner skulle få den plass i samfunnet som tilkom dem, "[...] saa maatte dens maal være at oparbeide opinionen, utad at skape nye veier for kvindens arbeidsliv, indad at

dygtigjøre kvindene til de rettigheter, som de skulde erobre, og til de pligter, som vilde følge med."²¹⁴ Denne holdningen til kvinnesaksarbeidet ble delt av de sentrale kvinnesakskvinnene. En måte å forme opinionen på var å holde foredrag. Dette var en vanlig form for agitasjon rettet mot kvinner, i foreninger, men også som foredrag åpne for alle. De sentrale stemmerettsforkjemperne i Kristiania holdt en rekke foredrag, og lokalforeningene selv, gjerne deler av styret, talte om ulike emner knyttet til politikk og samfunnsliv. I takt med at medlemsmassen vokste og interessen for kvinnesak ble større økte også aktiviteten. I beretningen fra Bergen ble det nevnt at det fra 1885-1899 ble holdt 26 medlemsmøter, mens det fra 1899-1910 ble holdt 58. Foredragene som ble holdt viser noe av spennet i kvinnesaksspørsmålet, dette var jo ingen stemmerettsforening, men i beretningen ble stemmeretten benevnt som den viktigste. Foredragene omfattet blant annet kvinnelig utdanning, stemmerett, nasjonale spørsmål, lovrettslige spørsmål og noen av titlene var : *Kvinden som læge, Undervisningsspørsmål, Fædrelandet og kvinders stilling til forsvarsaken, Bystyrets sammensætning, Stemmeretsforedrag, Ugifte mødre og vor lovgivning, Samlagets nedlæggelse - Ædruelighetsspørsmålet, Kvindens rettslige stilling og Tyendeloven.*²¹⁵ Dette viser også noen av de potensielle konfliktspørsmålene i kvinnesaken. Fordi det var så vanskelig å definere kvinnesak på annen måte enn alt som kvinner var involvert i, skapte dette også mulighet for konflikt om hva som skulle være det viktigste målet og hva man først og fremst burde kjempe om.

Massemøter skapte oppmerksomhet om saken og nådde frem til store grupper som ikke vanligvis deltok i stemmerettsarbeidet. Det ble holdt flere i Kristiania spesielt i stemmerettskampens første år, i 1884 var det første i studentersamfunnet hvor kvinner optrådte offentlig og i 1896 holdt mange av de sentrale kvinnesakskvinnene taler til fordel for stemmerett.²¹⁶ Også de konservative kvinnene brukte denne påvirkningsmuligheten, og Fredrikke Hagerup samlet 3000 menn og kvinner i 1905 til et stort møte for stemmerett.²¹⁷

Personlige brev var en annen måte å nå frem med synspunkter på foran viktige avgjørelser, og stortingsrepresentantene mottok mange brev fra L.K.S.F. Etter hvert som L.K.S.F. dannet mange lokale ledd, sørget Fredrikke Qvam for at de ulike representantene på Stortinget hadde fått brev fra noen av sine lokale velgere foran viktige avstemninger om kvinnestemmerett. Foran avstemningen om kommunal stemmerett for kvinner i 1901 samlet styret i L.K.S.F. medlemmer bosatt i byen og nærmeste omegn og skrev brev til de 13 venstremenn som opprinnelig hadde stemt mot forslaget. To av dem skiftet standpunkt, og vedtaket ble fattet med 15 mot 14 stemmer.²¹⁸

Innflytelse i ulike foreninger

Noe av kritikken mot de stadige petisjoner som ble innsendt til Stortinget var at de ikke var støttet av mange nok kvinner. De politiske representantene hevdet at stemmerett bare var et krav fra en liten gruppe kvinner som holdt til i Kristiania, og uten en stor medlemsmasse kunne stemmerettsforkjemperne lettere avvises. Jeg har tidligere nevnt de viktigste organisasjonene som kjempet for stemmerett, L.K.S.F. og K.S.F. Ingen av disse fikk like stor medlemsmasse som *Norske Kvinners Sanitetsforening*. N.K.S. ble en stor organisasjon som i 1913 hadde 20.000 medlemmer i 214 lokallag.²¹⁹ Fredrikke Marie Qvam var stifter og leder for denne organisasjonen, og i styret satt foruten Qvam, Randi Blehr, Margrete Vullum, Cecilie Thoresen Krog og Pylle Horst, alle med tilknytning til Venstre.²²⁰ Flere har skrevet om dannelsen av N.K.S., og problemstillingen har ofte vært hvorfor N.K.S. ble stiftet som en egen organisasjon og ikke som

²¹⁴ *Beretning om Bergen Kvindesagsforenings 25 - aarige virksomhet*, 1910.

²¹⁵ *Beretning om Bergen Kvindesagsforenings 25 - aarige virksomhet*, 1910.

²¹⁶ Se kapittel 3 for mer om dette.

²¹⁷ Kaartvedt, 1984:166.

²¹⁸ Moksnes, 1984:232

²¹⁹ Moksnes, 1984: 198.

²²⁰ Moksnes, 1984: 198.

en del av Røde Kors, slik det opprinnelig var ment.²²¹ Dette er blant annet blitt forklart i lys av Høyres og Venstres strid i forbindelse med unionsspørsmålet. Røde Kors var dominert av Høyre og formannen var en personlig venn av kong Oscar II.²²²

Et annet poeng som har vært fremhevet er at kvinnene ville kunne arbeide mer selvstendig innenfor en organisasjon de selv bygget opp, og som ikke allerede var dominert av menn.²²³ N.K.S. ble et organ for å mobilisere grupper av kvinner som tidligere hadde holdt seg utenfor kvinnesaksarbeidet. Stemmerett for kvinner stod ikke på programmet til N.K.S., men foreningen ble brukt til opplysningsarbeid og ikke minst praktiske gjøremål. Mye av arbeidet rundt om i de lokale foreningene var håndarbeid, dette kunne for eksempel loddas ut og slik ble det samlet inn penger. Foreningen appellerte til kvinner som tradisjonelle omsorgsytere, og dette gjorde organisasjonen legitim både for mer konservative kvinner og for menn. Samtidig foregikk rekrutteringen gjennom begge organisasjoner, og der det var en sanitetsforening var det også gjerne en stemmerettsforening.²²⁴ Hva som kom først var ikke alltid gitt, men sanitetsforeningen oppnådde en mye større medlemsmasse gjennom sitt brede program. Fredrikke Qvams linje er blitt kalt *husmorlinjen*, fordi hun i tillegg til arbeidet i L.K.S.F. organiserte mange kvinner gjennom sanitetsforeningen, og fikk opprettet en fagskole i husholdningsøkonomi som formann i Norsk Kvinnesaksforening i 1900. Å organisere kvinner gjennom å appellere til den tradisjonelle kvinnerollen må sies å være både et taktisk og et ideologisk standpunkt.

Det var gjennom disse kontaktene Fredrikke Marie Qvam skaffet seg muligheten til å organisere den brede innsamlingen av stemmer i 1905 til fordel for unionsoppløsningen. Med formannsstillingen i L.K.S.F., N.K.S. og i en periode også N.K.F. hadde Fredrikke Qvam også mulighet til å påvirke medlemmene i alle disse foreningene til fordel for sine merkesaker, og dette førte til diskusjon ved mer enn en anledning. På et medlemsmøte i L.K.S.F. 14. desember 1900 forelå en skrivelse fra Norske Kvinners Sanitetsforening om å støtte kampen mot tuberkulose. Referatet fra møtet viser at det førte til en diskusjon, fordi noen mente dette var en sak som ikke var en del av L.K.S.F.s program.²²⁵ Fredrikke Qvam argumenterte for at det gjaldt å få med alle kvinner, "[...]her maatte alle uden hensyn til meningsforskjel forresten kunne samles om en sag, der desværre paa en eller anden vis smertelig berører hvert eneste menneske i dette land".²²⁶ Dette var en av Qvams kampsaker. Hun hadde selv mistet en sønn i tuberkulose og arbeidet aktivt for denne saken hele sitt liv. Qvam fremhevet også at det ville hjelpe stemmerettssaken om kvinnene stod samlet om en stor sak; "Det vilde give større tillid, mer tiltro til egen kraft og maale den styrke, hvorover man raader."²²⁷ Fredrikke Qvam greide ifølge årsberetningen å overbevise skeptikerne slik at beslutningen om å støtte N.K.S. i arbeidet mot tuberkulosen ble enstemmig.

Med de sentrale aktørene Gina Krog og Fredrikke Qvams roller innenfor de ulike kvinnesaksforeningene ble disse organisasjonene også viktige i kampen for stemmerett. Som organ for påvirkning var de uvurderlige overfor kvinner som ikke hadde spesiell interesse for stemmerett. Gjennom det opinionsskapende arbeide som disse og flere andre sentrale aktører innenfor den borgerlige kvinnebevegelsen utførte lyktes de i å få til store organisasjoner som kunne tjene det store målet, nemlig stemmerett. Det må selvfølgelig understrekes at dette ikke bare var en taktisk vurdering, men også et uttrykk for de sentrale aktørenes interesse for problemstillingene organisasjonene tok opp.

En av grunnene til at stemmerettsforeningene var såpass like var at de utgikk fra det samme politiske miljøet. Sammenlignet med andre europeiske land var klassemotsetningene i Norge relativt små, og forskjellen kvinner imellom

²²¹ Se bl.a. Moksnes, 1984, Windstad, 1998: 10. Blom 1993.

²²² Windstad, 1998:7.

²²³ Et tredje punkt som blir fremhevet av Windstad er at de to organisasjonene Røde Kors og NKS hadde forskjellig program. N.K.S. skulle arbeide for Hærens sanitet å skaffe tilveie sanitetsmateriell, mens Røde Kors hadde som mål å "mildne krigens ubarmhjertighet" Windstad, 1998: 7.

²²⁴ Moksnes, 1984: 198.

²²⁵ Aarsberetning for Landskvindestemmeretsforeningen 1900, Qvams arkiv.

²²⁶ Aarsberetning for Landskvindestemmeretsforeningen 1900, Qvams arkiv.

²²⁷ Aarsberetning for Landskvindestemmeretsforeningen 1900, Qvams arkiv.

var også mindre av den grunn. Som vi har sett fantes det allikevel ideologiske motsetninger basert på klassemotsetninger som kom til uttrykk i de forskjellige foreningene. Konflikten mellom K.S.F. og L.K.S.F. speilet dette, selv om forskjellen ikke var stor, så var det forskjellige menneskesyn.

Til tross for dette, som vi har sett i enkelte sammenhenger samarbeidet Arbeiderpartiets kvinner med K.S.F. Etter hva kildene antyder ble initiativet tatt av Arbeiderpartiets kvinner, og dette samarbeidet opphørte tidlig i perioden. K.S.F. ble mer aktiv og fikk flere medlemmer, og flere av de sentrale aktørene i styret holdt mange foredrag rundt om i landet. Foreningen kom opp i over 300 medlemmer, et lite antall sammenlignet med L.K.S.F., men de sentrale aktørene gjorde seg aktivt gjeldende gjennom sitt arbeid for stemmerett, og deres betydning var sannsynligvis større enn det medlemsmassen skulle tilsi.

Formell og uformell innflytelse

Ut fra kildene er det vanskelig å dokumentere all kontakt mellom representanter fra stemmerettsorganisasjonene og stortingsmenn. Kontakten foregikk gjennom flere kanaler, gjennom petisjoner til Stortinget og gjennom påtrykk av den enkelte representant. Dette var den formelle delen av kontakten mellom makthavere og kvinnesakskvinner. I tillegg hadde mange av kvinnesakskvinnene familiebånd til sentrale stortingsrepresentanter. Noen av disse er allerede nevnt. Familien Qvam var alle tre engasjert i stemmerettsarbeid for kvinner. Viggo Ullmann var bror av Ragna Nielsen og deres mor var Vilhelmine Ullmann, kjent under navnet Minna Dunker i Nylænde. Randi Blehr var gift med Otto Blehr.²²⁸ Av 24 medlemmer av Skuld var 9 gift med Venstrepolitikere.²²⁹ Fernanda Holst var gift med Lars Holst og Margrete Vullum var gift med Erik Vullum, kjent medarbeider i Dagbladet. Olaug Løken var gift med redaktøren av Norske Intelligenssedler, Hjalmar Løken. Det var mange flere eksempler som kunne nevnes, men det kan jo være interessant å konstatere at mange av disse mennene stod som innbydere ved dannelsen av N.K.F.²³⁰ I hvilken grad disse kvinnene influerte sine menn eller omvendt er det selvfølgelig umulig å si noe sikkert om, men at flere av mennene benyttet sine stillinger til å fremme kvinnesak i ulike sammenhenger er kjent. De mest kjente og utholdende er vel Viggo Ullmann og Ole Anton Qvam. Noen av disse mennene ble i samtiden karikert som styrt av sine hustruer. Om Fredrikke Qvam ble det sagt at hun hadde "[...] en energi som gjorde at man i politiske kretser kalte henne for "den egentlige statsminister" - da hennes mann var blitt statsminister i Stockholm i 1902."²³¹ Uformell innflytelse var noe som mange menn fryktet, hvis kvinner fikk innpass også i det offentlige rom, så ville deres makt bli skremmende stor.

"At holde sammen og arbeide for Formålet"

Fredrikke Qvams rolle og personlige påvirkning var svært viktig i de mange forslagene fra L.K.S.F. Hun hadde spesifikke planer for hvordan opinionsarbeidet burde utføres. I januar i 1906 ble det sendt ut en oppfordring til alle aviser, partiers styrer, alle stortingsrepresentanter og til de enkelte ledd av L.K.S.F. Denne oppfordringen inneholdt en appell om å sette statsborgerlig stemmerett for kvinner på partiprogrammet til de forskjellige politiske partier.²³² Grunnlaget i denne oppfordringen var kvinners støtte til 7.juni beslutningen. Venstre og Arbeiderpartiet satte statsborgerlig stemmerett for kvinner opp på programmet, og L.K.S.F. noterte dette som en seier for sitt arbeid. Resultatet var i tråd med det som Fredrikke Qvam trodde på, nemlig å gripe de historiske øyeblikk. Dette var noe hun stadig refererte til og som hun selv uttrykte at hun hadde lært av sin mann. Qvam tok i bruk en rekke strategier for å opprettholde stemmerettskravet. I februar 1907 hadde Qvam en oppfordring gjennom Nylænde til få med så mange kvinner som mulig. "Husk hver kvinde

²²⁸ Randi Blehr hadde mange verv innenfor kvinnesaksbevegelsen. Hun var blant annet formann i N.K.F.

²²⁹ Moksnes, 1984: 25.

²³⁰ Moksnes, 1984: 26.

²³¹ Mjøen, 1975: 180.

at arbeide for, at vort stemmeretskrav ved private samtaler, diskussion mellem flere og i pressen gjennomtrænger samfunnsbevidstheden saaledes, at det ikke længer gaar an at nægte os vor ret."²³³ Fredrikke Marie Qvam hadde en enorm korrespondanse og tok seg personlig av en stor del av L.K.S.F.s brev.

Alle Medlemmer af LKSF maa nu tage Arbeidet op for Kvindernes Stemmeret i Kommunen! I den nærmeste Fremtid skal 10 Stortingsmænds Forslag om almindelig Stemmeret i Kommunen for Mænd behandles i Odelstinget. LKSF i Kristiania har i den anledning indsendt Lovforslag om, at Formandskabslovenes § 2 (om Stemmeretsreglerne) skal begynde saaledes: Stemmeberettigede er de *Mænd og Kvinder*, som osv,- Herved vilde Kvinderne blive stemmeberettigede og valgbare i Kommunen paa samme Betingelser som Mænd. --- De anmodes om i Deres Landsdel at gjøre Kvinderne bekjendt hermed, og at arbeide for Indsendelse af Addresser fra Kvinderne med Tilslutning til LKSFs Forslag og med Protest mod ensidig Utvidelse af Mænds Stemmeret. T Ex. saaledes: Til Storthinget! Undertegnede norske Kvinder fra x) slutter sig herved til det Krav om Stemmeret for Kvinder paa samme Betingelser som for Mænd, der er udtrykt i Landskvindestemmerets Foreningens til Odelstinget under 7de Marts d.a. indsendte Forslag. Samtidigt tillader vi os at nedlægge en Protest mod enhver yderligere Udvidelse af Mandsstemmeretten, saa længe Kvinderne ikke tilstaaes Stemmeret.²³⁴

Qvam detaljstyrte ofte hvordan opprop og adresser skulle se ut, og ved at de kom fra de lokale leddene av L.K.S.F. så ble kravet om at stemmerettskravet skulle komme fra hele landet oppfylt. Gina Krog takket i 1902 Fredrikke Qvam for stemmerettighetene som var oppnådd i løpet av 1901. "Man paastaar at statsmandsevnen er den begavelse det mest skorter paa i Norge. Fru Qvam har denne begavelse - udpræget."²³⁵ Krog fremhevet Qvams taktiske evne og mente at hun satte seg langsiktige mål. "Hun har dybe, veludtænkte planer, stor forsigtighed og uendelig taalmodighed i udførelsen- sin trønderske seighed kalder hun det selv- men samtidig stor evne til at vælge øieblikket."²³⁶ Fredrikke Qvams rolle i L.K.S.F., N.K.S. og N.K.F. var selvfølgelig også en viktig årsak til at hun fikk uttrettet så mye. Krog var også full av lovord over hennes arbeid for N.K.F. "[...] og hvorledes fru Qvam sammen med bestyrelsen har kunnet bringe denne forening udaf økonomiske vanskeligheder og, uden at glemme de mere teoretiske opgaver, har kunnet sætte i gang saa store praktiske foranstaltninger til gavn for kvinderne og for landet, har alltid været mig en gaade."²³⁷

Fredrikke Qvams innsats som organisator er nevnt flere ganger, og hennes personlige rolle i de ulike organisasjonene hun var leder for tok mye tid. I L.K.S.F. var hun lenge den ubestridte leder, men etter hvert som organisasjonen vokste ble det stadig mer nødvendig å bruke tid på selve organiseringen. Det kom flere forslag som ønsket å forandre lovene, og flere av disse forsøkene hadde som utgangspunkt å gjøre det lettere for leddene utenfor Kristiania å delta mer i beslutningene. Styret hadde stor makt ved sine tre medlemmer, noe Fredrikke Qvam oppfattet som en fordel. Hennes kommentar til de stadige ønskene om forandringer i L.K.S.F.s lover var: "I det hele taget har man i vor Tid, baade Mænd og Kvinder, en saadan vidunderlig Tro paa, at Loverne skal skabe Underverker, men det er feilagtig. Det er Menneskerne som udøver Loverne. Hvis Menneskerne er gode, saa fylder de selv mangelfulde Love med en god Aand."²³⁸ Lignende uttalelser sammen med ikke særlige demokratiske arbeidsmetoder må sies å være et paradoks hos lederen for en forening som begrunnet sine krav om stemmerett i en demokratisk tradisjon. Qvam

²³² Aarsberetning for aaret 1906 for Landskvindestemmeretsforeningen, Qvams arkiv.

²³³ Nylænde, 1. februar, 1907.

²³⁴ Trykket adresse fra L.K.S.F. som gikk ut til de lokale ledd av L.K.S.F. 15. mars 1901. Qvams arkiv.

²³⁵ Nylænde, 1. januar 1902.

²³⁶ Nylænde, 1. januar 1902.

²³⁷ Til dette med praktiske foranstaltninger var det tilføyd nederst på siden: " Dette arbeide begyndte, mens fru Randi Blehr var formand og fru Qvam bestyrelsesmedlem. Apropos, hvorfor vil man ikke støtte N.K.F. ved at melde sig ind en masse? 'Det er vel fordi jeg kan saa daarlig med reklame' siger fru Qvam bedrøvet. Vil man ikke opmuntre ved at vise at gode resultater er reklame nok? "Nylænde 1. januar, 1902.

fremhevet viktigheten av at det ikke ble kastet bort tid på å forandre lovene i L.K.S.F., fordi dette ville ta konsentrasjonen bort fra å få kvinner til å stemme ved kommunevalgene. Hvis dette ble gjort: "[...]da vil det blive et heldigt Udald af Valgene i 1904, som bliver det bestemmende for Udfaldet af Behandlingen af fremtidigt Forslag om statsborgerlig Stemmeret for Kvinder."²³⁹ Forandringer i lovene var sløsing med tid, argumenterte Qvam, og særlig tidspunktet var feil til å skulle gjøre dette.

"[...]fordi som foran anført (mere) Arbeide maa lægges paa at Kvinderne møder frem ved de Kommunale Valg, for derigjennem at faa konstateret, at Kvinderne interesserer sig for at benytte den Ret , de allerede har , thi fra denne Interesse vil der drages Slutning om, at man (ogsaa) ønsker den statsborgerlige Stemmeret."²⁴⁰

Qvam grep inn og detaljstyrte mange oppgaver som for eksempel formuleringer i opprop hvis hun ikke var fornøyd, og et brev til Antonie Borchsenius i 1904 illustrerer dette. Det gjaldt ett opprop som skulle sendes ut, hun roste arbeidet som var gjort, det var veldig bra for de som kjente stemmerettsutviklingen, men det måtte skrives om slik at det nådde ut til flere. Hun nevnte i brevet blant annet at oppropet måtte undertegnes av alle bestyrelsesmedlemmene for å gjøre det mer personlig, på den måten ble det mer tilforlatelig når man hadde personer å forholde seg til.²⁴¹

Qvam hadde et stort kontaktnett og brukte dette for å opprette kontakt med personer som kunne tenkes å gjøre en jobb i forbindelse med kvinnesak. Mange skrev til Fredrikke Qvam og fortalte om kvinner som kunne egne seg til å starte en forening, og eventuelt om hvem som ikke egnet seg.²⁴²

Dette ser ut til å ha vært en ganske vanlig metode for påvirkning også i andre land. I et notat fra International Woman Suffrage Alliance som ble sendt til alle ledd av denne alliansen oppfordret Carrie Chapman Catt alle internasjonale korrespondenter til å holde utkikk i europeiske aviser etter russiske menn som virket innflytelsesrike innenfor stemmerettsbevegelsen der. Hun skrev at det var viktig hvis den russiske stemmerettsorganisasjonen ble dannet at man forsøkte å influere dem til å ta med stemmerett for kvinner på programmet. Dette var noe hver enkelt korrespondent selv kunne gjøre, finne et navn og skrive til ham, og at hver korrespondent også forsøkte å få med så mange menn og kvinner som mulig fra sin egen nasjon til å gjøre det samme.²⁴³

Det var viktig for stemmerettsforkjemperne å fremstå som samlet og enige utad. Dette var noe som Fredrikke Qvam var spesielt opptatt av, noe av grunnen var sannsynligvis at det var lett å latterliggjøre standpunktene til kvinnesaksbevegelsen. Svært viktig var det også at ikke motstridende standpunkter skulle nå stortingsrepresentantene slik at sakens motstandere skulle få flere argumenter. Da stemmerettsspørsmålet skulle opp igjen i Stortinget i 1907 ble det gjennomført en omfattende agitasjon rettet mot stortingsmennene. Fra L.K.S.F.s ledelse ble det sendt ut sirkulære til alle leddene om å sende inn henvendelse til hovedstyret slik at det daglig kunne sendes inn en petisjon til Stortinget om å gjennomføre statsborgerlig stemmerett for kvinner. På den måten ville det komme henvendelse om statsborgerlig stemmerett hver dag fra midten av januar til slutten av februar 1907.²⁴⁴

I tillegg ble det også gjennomført en navneinnsamling, hvor medlemmene av L.K.S.F. i Kristiania gikk fra hus til hus og samlet underskrifter fra byens damer. Navneinnsamlingen var ikke så vellykket som ledelsen hadde forventet, og det ble derfor foreslått på et medlemsmøte i april å holde et massemøte. Fredrikke Qvam var skeptisk til denne strategien og hevdet at det ville være uklokt å holde et møte hvor det ikke var noen garanti for at det ikke kom frem uttalelser som kunne være til skade for saken.

²³⁸ Notat fra Fredrikke Qvam 21. februar 1903 L.K.S.F.s årsmøte.

²³⁹ *Cirkulære* utgått fra L.K.S.F. 12. januar 1904. Qvams arkiv.

²⁴⁰ *Cirkulære* utgått fra L.K.S.F. 12. januar 1904. Qvams arkiv

²⁴¹ Brev fra Qvam, Fredrikke til Borchsenius, Antonie 25.5.1904. Qvams arkiv.

²⁴² "[...] Om Fru Thilesen kan jeg bedst sige, at hun gaar aldeles op i Modejournaler og nye dragter bestandig" Dette henspeilte på en ny ordfører de hadde fått i Drammen, og hans kone, det fremgikk at Fru Thilesen ikke egnet seg til kvinnesak. Brev fra Kjelsberg, Betzy til Qvam Fredrikke 18.2.1898.

²⁴³ Brev fra Carrie Chapman Catt til L.K.S.F., New York 27. mai 1905. Qvams arkiv.

²⁴⁴ *Aarsberetning for aaret 1907 fra Landskvindestemmeretsforeningen*. Qvams arkiv.

Formanden interpelerte derpaa de tilstedeværende storthingsmænds fruer - fru Havig og fru Houg - om hvad de mente herom. Begge udtalte sig i samme retning som formanden og mente, at storthingsrepræsentanterne allerede havde taget standpunkt og derfor ikke vilde paavirkes af masse møder eller andre foranstaltninger.²⁴⁵

Det ble ikke noe masse møte, formannen hadde igjen greid å overbevise med sine argumenter. Sakens utfall er kjent, statsborgerlig stemmerett for kvinner ble gjennomført 14. juni 1907 med 96 mot 25 stemmer på de samme vilkår som for den kommunale stemmeretten.

Taktikk og partipolitikk

Gina Krog og Fredrikke Qvam var ikke alltid enige om hvor sterk tilhørigheten skulle være til partipolitikk. Qvam hadde et nært forhold til Venstre gjennom sin mann, og hun hadde nære forbindelser til partiledelsen så lenge han levde. Gina Krog var også knyttet til Venstre, men gjennom Nylænde forbeholdt hun seg retten til å kritisere når partiene ikke tok stemmerettsforslag opp til behandling, eller når de nedstemte dem. Fredrikke Qvam tok opp dette med henne, "[...] hendes uforklarlige Had til Venstre."²⁴⁶ Dette hadde plaget Fredrikke Qvam lenge, og hun spurte henne om hvem hun trodde ville hjelpe kvinnene, om ikke Venstre. Qvam hadde så gjort henne oppmerksom på at Nylændes abonnenter med få unntagelser tilhørte Venstre eller i alle fall meget liberale høyrekvinner, og hun kunne riskere å samle slik misnøye om seg at bladet ikke kunne bestå. Fredrikke Qvam spurte også om Gina Krog trodde at Høyre ville hjelpe kvinnene hvis Venstre ble styrtet, og det trodde Krog ikke. I følge Qvam var Krog enig i at hun hadde rett i dette, og hun bemerket til sin datter at det var en lettelse å få sagt sin mening.²⁴⁷

Qvams taktiske vurderinger av partipolitikken lå til grunn for mange av de aksjoner som ble satt i gang, og igjen spilte tidspunktet en viktig rolle. Forfatningsmessige forhold hadde betydning for gjennomføringen av stemmerett for kvinner. Grunnloven bestemte at det måtte være en 2/3 majoritet for å forandre på den statsborgerlige stemmeretten og at forslagene om forandring måtte fremsettes i en treårsperiode og behandles i den neste.²⁴⁸ L.K.S.F. sendte inn forslag til hver periode om stemmerett på samme betingelser som for menn, og dette ble fremmet av enkelte stortingsrepresentanter som var tilhengere av saken. Innsatsen for å få igjennom forslagene varierte, men i 1906 mente formannen i L.K.S.F. at det var grunn til å tro at det var muligheter for at det kunne komme utvidelser angående stemmeretten. "Vi maa nu anstrænge os til det yderste, da vi neppe faar saa gode chancer en anden gang. Nu kan vi jo henpege paa Finland; og Partierne søger Sager at sætte paa sine Programmer."²⁴⁹ Fredrikke Qvam var svært bevisst dette, og hun fremhevet stadig at det var menn som hadde politisk makt og myndighet til å gi kvinner stemmerett.

I Høyre hadde Elise Heyerdahl og Sophie Borchgrevink blitt valgt inn i bystyret i Kristiania i 1901, konservative kvinner ble mer aktive i offentligheten og overlot ikke lenger denne arenaen til venstrekvinnene. Fredrikke Hagerup ledet en komité som holdt et masse møte foran kommunevalget i 1901.²⁵⁰ Så lenge kvinner ikke hadde statsborgerlig stemmerett hadde de heller ingen formell innflytelse, og de var prisgitt menns innsats for å fremme grunnlovsendingene.

Etter hvert fikk kvinner mulighet til å bli hørt også innenfor partiorganisasjonene. Elisabeth Wexelsen Jahn hadde deltatt på Venstres landsmøte.²⁵¹ I 1906 satte Venstre statsborgerlig stemmerett opp på programmet, riktig nok i en begrenset form og etter sensusprinsippene som gjaldt for den kommunale, men det var allikevel et gjennombrudd. Dette

²⁴⁵ *Aarsberetning for aaret 1907 fra Landskvindestemmeretsforeningen.* Qvams arkiv.

²⁴⁶ Brev fra Qvam, Fredrikke til Qvam, Louise 12.3.1900. Qvams arkiv.

²⁴⁷ Brev fra Qvam, Fredrikke til Qvam, Louise 12.3.1900. Qvams arkiv.

²⁴⁸ Nylænde 15. oktober 1904.

²⁴⁹ *Skrivelse* til formannen i Levangers L.K.S.F. fra Qvam, Fredrikke 22.1.1906, Qvam arkiv.

²⁵⁰ Kartvedt 1984: 166.

²⁵¹ Nylænde 15. mai 1906.

var en ny form for personlig påvirkning, å delta på samme betingelser som menn, selv om det var i egenskap av suppleant til møtet. Gina Krog fremhevet også "Som et tegn paa at ogsaa det konservative parti ikke er os fiendtlig kan fremhæves at vor nuværende politiske konservative regjering har fremsat forslag om kvinders adgang til flere embeder, deriblandt dommerembeder. Konsekvensen af dette maa bli stemmeret. Allerede nu kan vi si: I har gjort kvinder til læger, til sagførere, til jurymedlemmer, til medlemmer af kommunestyernerne- hvordan kan I da holde dem i politisk umyndighed."²⁵²

Å fremstå samlet

Ved en rekke anledninger ble det foreslått symboler og merker som kunne virke samlende for kvinnesaken. Dette var alt fra det å gå sammen under samme fane i stemmerettstog til ulike former for jakkemerker. Solblomsten var et merke som ble innført i Kvindestemmeretsforeningens klubb i 1895, og den ble båret av medlemmene både ved sosiale sammenkomster og som medlemstegn ved for eksempel kvinnesakskongressen i Kristiania i 1902. Solsikken var også et symbol for de amerikanske stemmerettsforkjemperne og sier også litt om amerikansk påvirkning.²⁵³

I anledning av fødselsdager ble det også holdt sosiale sammenkomster hvor hyldninger til de litt eldre stemmerettsforkjemperne stod i fokus. Det var mange av disse, og ved et kvinnestemmerettsmøte i 1906 deltok representanter både fra L.K.S.F. og K.S.F. Begge foreningene stod som innbydere til denne festen, og det ble minnet om at Vilhelmine Ullmann fylte 90 år samme dag. Anne Holsen holdt en innledning og takket for Vilhelmine Ullmanns innsats. Resten av talene dreide seg om argumentasjon for å gi kvinner stemmerett, det ble minnet om historien bak de første petisjoner til Stortinget, og 13. august 1905 ble nevnt hvor kvinnene deltok med navneinnsamling.²⁵⁴ En tilsvarende fest ble holdt for Aasta Hansteen ved hennes 80 årsdag 10. desember 1904. Hansteens tale ble gjengitt i Nylænde og var nok en måte og få frem budskapet på, også her ble det vist til kvinnesakens historie, hvordan motstanden og forståelsen for budskapet var liten for så å vokse seg sterkere. Hansteen viste også til de amerikanske kvinnesakens kamp: "Det var en fryd at drage over havet til et grenseløst rige, hvor kvinderne var komne hundred aar ud i fremtiden." [...] herhjemme voksede sagen, fik tilslutning, reisningen højnede sig[...]"²⁵⁵

Andre samlende symboler ble merkedager hvor spesielle begivenheter skulle feires. I Norge var det foreslått flere dager, blant annet en knyttet til 7. juni beslutningen, og i tillegg ble pinseaften foreslått som en festdag.²⁵⁶ Sanger og dikt ble også brukt for å skape oppmerksomhet omkring saken. Disse var gjerne skrevet og komponert av kvinner og ble tatt med for å styrke samholdet og sette fokus på stemmerett.

Skandinavisk samarbeid

Også mellom svenske og norske stemmerettsaktivister var det samarbeid og dermed påvirkning. Tidligere er Ann Margret Holmgren nevnt, og det har vært diskutert i hvilken grad den svenske stemmerettsbevegelsen har vært inspirert av den norske. Det svenske tidsskriftet Dagny brakte flere nyheter om kvinnesak i Norge enn omvendt.²⁵⁷ Dette spørsmålet blir nærmere diskutert i neste kapittel.

De ulike lands stemmerettsorganisasjoner utvekslet tidsskrifter, og dette var en stor kilde til informasjon om arbeidet for stemmerett og kvinnesak. Det var stadig beretninger i Nylænde om kampen for stemmerett i andre land, temaet i disse beskrivelsene kunne være hvordan kampen foregikk, utvikling over tid og hva slags argumentasjon som ble tatt i bruk.

²⁵² Nylænde, 15. oktober 1904.

²⁵³ Nylænde, 1. august 1902.

²⁵⁴ Nylænde, 1. april 1906.

²⁵⁵ Nylænde, 1. april 1906.

²⁵⁶ Dette fordi avgjørelsen om kommunal stemmerett i 1901 ble tatt da.

Fra 1904 ble det utvekslet årsberetninger fra *Finsk kvinnoförening* til L.K.S.F. og mellom *Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt* i Sverige og L.K.S.F.²⁵⁸ Også mellom svenske og norske stemmerettsaktivister var det samarbeid og dermed påvirkning.

I 1903 hadde Holmgren en artikkel i Nylænde om kvinnestemmerettens arbeid i Sverige. Hun redegjorde i denne artikkelen blant annet for hvordan det ble sendt ut et brev til hver eneste stemmeberettigede kvinne i Stockholm og Gøteborg om å bruke stemmeretten. Dette var et enormt arbeide da det bare i Stockholm dreide seg om over 9000 kvinner.²⁵⁹

Det kan virke som det også var et visst konkurranseelement mellom landene om hvem som først oppnådde de etterstrebtte rettighetene. Anna Bugge Wicksell²⁶⁰ holdt et innlegg om svenske kvinners arbeid for stemmerett, og hennes foredrag ble etter referatet i Nylænde vist stor interesse. Artikkelen avsluttet med en liten passus om at ikke norske kvinner skulle komme langt etter." [...] man udtalte sin glæde over at de svenske kvinder var kommet saa langt, men ogsaa haabet om at vi ikke maatte bli for langt agterudseilt."²⁶¹ Hensynet til utlandet var viktig og ble understreket flere ganger. "Ja, Gud give, det kunde gaa for os, det skulde være godt, at vi kunde komme i foreste Række. Vi har jo hidtil paa det Omraade været No 1. i Europa."²⁶²

Nylændes rolle

Helt fra starten i 1887 hadde Nylænde hatt en svært viktig rolle i stemmerettsspørsmålet og som skrift for kvinnesak. Det ble brukt som et opplysningsskrift og lest av mange flere enn de som abonnerte på det. Da L.K.S.F. skulle bygge opp et bibliotek ble det kjøpt inn 6 årganger av Nylænde for å ha noe å slå opp i.²⁶³ Tidsskriftsgenren gjorde at det var mulig med dyptpløyende artikler, og artikler om samme tema gjennom flere nummer.²⁶⁴

Det vil føre altfor langt her å gi en oversikt over alle de måtene Nylænde ble brukt på. Jeg skal bare nøye meg med å gi et eksempel på påvirkning og den oppdragende virkningen innad i organisasjonene som Nylænde stod for. Foran kommunevalget i 1901 var det uttallige artikler om stemmerett og hvordan man skulle gå frem for å benytte den. I detalj ga Nylænde opplysninger om at det var viktig å sjekke at man var oppført riktig i manntallet, og eventuelt hva man skulle gjøre hvis man ikke var det.

Nylænde brakte gjennom hele perioden en rekke orienteringer om andre lands kamp for stemmerett, hvor langt de var kommet og hvordan kampen artet seg. Dette hadde selvfølgelig mange fordeler, materialet ble spredd rundt til mange lesere og Nylænde hadde unike muligheter til påvirkning. På denne måten ble også Nylænde og Gina Krog en viktig politisk aktør. Under behandlingen av stemmerett for kvinner i 1907 brakte Nylænde flere artikler fra utenlandsk kvinnesakspressen, blant annet 2 artikler som viste kvinnestemmerettens allmenne gunstige virkninger fra Australia.²⁶⁵ Artikkel 1 tok for seg hva som var oppnådd, og artikkel 2 hadde som tittel "Alle onde spaadomme om kvindestemmerett gjort til skamme."²⁶⁶ Artikkelen tok punkt for punkt for seg argumenter som sakens motstandere hadde brukt og tilbakeviste disse. Det var påstander som at kvinner ikke var interessert i å bruke stemmerett og argumenter som gikk

²⁵⁷ Blom, 1994.

²⁵⁸ *Aarsberetning fra L.K.S.F. 1904*. Qvams arkiv. Det er usikkert om denne praksisen fortsatte, eller om de internasjonale stemmerettsbladene overtok, og overflødiggjorde denne utvekslingen.

²⁵⁹ Nylænde, 1. juni 1903.

²⁶⁰ Anna Bugge Wicksell levde sammen med Knut Wicksell, hun var født i Norge, men bosatt i Sverige, vi husker henne som en av dem som var med på stiftelsen av *Skuld*, den første forening for kvinnesak i Norge.

²⁶¹ Nylænde, 15. februar 1907.

²⁶² Brev fra Qvam, Fredrikke til formannen i Levanger L.K.S.F. 22.1.1906.

²⁶³ *Aarsberetning fra Landskvindestemmerettsforeningen 1904* Qvams arkiv. For en større diskusjon om Nylænde se Lindsøe, 1981.

²⁶⁴ Lindsøe, 1981: 62.

²⁶⁵ Se avsnittet om internasjonalt arbeid nedenfor om hva som var oppnådd.

²⁶⁶ Nylænde, 15. november 1906.

mer på virkninger på familie og hjem hvis kvinner fikk retten. I tillegg var det noen argumenter som ikke var helt vanlige blant sakens motstandere i Norge. "De letsindige kvinder vil især stemme."²⁶⁷ Dette argumentet ble imøtegått ved å sette likhetstegn mellom kvinner og menn på dette området.

Hvis alle letsindige kvinder i Australia stemte, sa vilde deres stemmer dog ikke være tyvendedelen af dem der afgaves af letsindige mænd, men det er en kjendsgjerning at kun en ganske liden brøkdel af disse kvinder stemmer. Først fordi de ingensomhelst interesse har for politik, dernæst fordi de stadig flytter fra sted til sted og sjelden er innført i mandtallet.²⁶⁸

Nylændes redaksjon mottok også utenom de mer offisielle kanaler mange brev som orienterte om utenlandske forhold. Disse ble ofte publisert og var nok en kilde til informasjon om forhold som berørte kvinnesak og stemmerett. I et brev fra England, hvor avsenderen fortalte om den senere tids utvikling av stemmeretten, ble det understreket hvor viktig denne kanalen var. "Jeg skal se at faa sendt en beretning til Nylænde om toget og mødet, strax begivenheden har fundet sted."²⁶⁹

Etter at sensusbegrenset statsborgerlig stemmerett for kvinner ble innført i 1907 var det spørsmål om hvordan Nylænde skulle brukes for å oppnå rettigheter for de kvinner som ikke hadde fått medborgerlige rettigheter. Gina Krog mente at det var naturlig at bladet fikk et videre spenn. "Hvad der nu ligger for haanden er, mener vi, at gi større bredde, det er en naturlig proces; naar det som har været tæt og concentreret løser sig, søger det udover."²⁷⁰ Dette var en motsatt utvikling av den svenske tidsskriftet Dagny. Dagny gjennomgikk en ansiktsløftning i 1908 og forandret profil. Det ble et ukeblad, og innholdet ble mer rendyrket kvinnesak.²⁷¹

Militante påvirkningsmetoder

Det ble ikke praktisert noen former for sivil ulydighet i Norge, heller ikke kriminelle handlinger som forekom i Storbritannia. Den britiske kampen for stemmerett foregikk med mye hardere fronter enn den gjorde i Norge. Den militante delen av stemmerettsbevegelsen tok i bruk sultestreik og ødeleggelse av eiendom og brukte fengslinger av bevegelsens medlemmer som en anledning til å markere sine standpunkter blant annet ved å holde massemøter utenfor fengslene. Dette hadde selvfølgelig sammenheng med en stor forskjell i politiske og sosiale forhold mellom landene. Det var få artikler i Nylænde om militante metoder fra stemmerettskvinner, men det forekom av og til omtale av dette i referater fra kongresser.

Der er dem som vil høre efter naar 4000 arbejdere kræver kvindestemmeret, som aldrig vilde høre paa argumenter, de være saa uomstødelige de vil, naar de bare har ord bag sig. [...] De fordrer hva vi fordrer, det nødvendige grundlag for al borgerfrihed, og fremtiden vil vise, hvis argumenter vil virke kraftigst - deres - eller vore.²⁷²

²⁶⁷ Nylænde, 15. november 1906.

²⁶⁸ Nylænde, 15. november 1906.

²⁶⁹ Avsenderen var Hermione Ramsden, og møtet hun omtalte var en stor demonstrasjon som skulle avholdes av det engelske kvinnestemmerettsforbundet, og hvor alle venner av kvinnestemmeretten ble oppfordret til å delta. Nylænde, 1. juni 1908.

²⁷⁰ Nylænde, 1. november 1907.

²⁷¹ Dette var Gina Krogs vurdering av bladet. "Det er en fornøielse at se hvor kraftig og maalbevidst det tar fat paa at bli den svenske kvindesags organ. Det har den rette 'ensidighed' som maa til, naar man vil udrette noget." Nylænde, 1. februar 1908.

Selv om det ble uttrykt en viss sympati for de militante engelske suffragettene, så var det tydelig at denne fremgangsmåten var utenkelig for de norske borgerlige kvinnesakskvinnene. "Det er jo trist at der virkelig skal behøves voldsomme midler for at faa retfærdighedskravene frem, og at ogsaa kvinderne maa gribe til dem."²⁷³ Noe av forklaringen på dette kunne spores i det engelske parlamentariske system, mente Nylænde, og uttalte at: "Det gjør det forstaaeligt at de britiske stemmeretskvinder taber taalmodigheden og demonstrerer høilydt."²⁷⁴ De store klasseforskjellene og det relativt mindre utviklede demokratiske samfunnssystem som fantes i Storbritannia sammenlignet med Norge var også en viktig faktor. "For os herhjemme er det en tanke som ligger meget fjern, men i et saa vældigt og kompakt samfund som det britiske er forholdene helt annerledes."²⁷⁵

Det har vært mange diskusjoner omkring årsaken til at de militante metodene ble tatt i bruk i Storbritannia. En av problemstillingene har vært at middelklassekvinnene eller de borgerlige stemmerettsaktivistene ikke greide å engasjere en bred nok pressgruppe som også favnet arbeiderklassen.²⁷⁶ Frontene mellom klassene var mye skarpere i Storbritannia, og denne problemstillingen var ikke så aktuell i Norge.

Som inspirasjonsmodell ble det i større grad henvist til USA enn til Storbritannia. De politiske og sosiale forholdene var helt anderledes i Storbritannia, og selv om dette også var tilfelle i Amerika, var appellen større. De amerikanske stemmeretskvinnene var mer suksessrike, og de amerikanske ideene appellerte mer til de demokratiske innstilte norske kvinnesakskvinnene. Det kan også ha hatt sammenheng med det personlige forholdet mange hadde til Amerika med tanke på alle de nordmenn som utvandret dit. Et skriv til N.K.N. som var udatert, men sannsynligvis rundt 1914 beskrev et initiativ til en innsamling som var tatt av Fredrikke Qvam. Innsamlingen skulle sørge for at bokverket *Norske Kvinder* kunne bli sendt ut i et stort antall eksemplarer til norskamerikanske kvinner slik at gaven "[...] gir et fyldig uttrykk for den takknemlighet norske kvinner føler for sine utvandrede frænder."²⁷⁷ Dette sier ikke så mye om amerikanske ideers påvirkning på den norske stemmerettsbevegelsen, men sier litt om hvorfor det kanskje var naturlig å se til Amerika.

Opropet om gave til norsk-amerikanerne blev i sin tid undertegnet av landets samtlige kvinneorganisasjoner samt en del mandlige, og vi tillater oss derfor å anmode Dem om velvilligst å vekke sympathy og interesse for saken, så det manglende beløp kan bli fulltegnet. [...] De mange gaver, som av norsk-amerikanerne er ydet til byer og bygder rundt om i landet gjør det til en æressak for norske kvinner, at jubilæumsgaven kan sendes til flest mulig norsk-amerikanske foreninger og biblioteker.²⁷⁸

Internasjonalt samarbeid

Norske Kvinders Nasjonalråd ble opprettet 8. januar 1904 og var det første nasjonalrådet for kvinneorganisasjoner i Norge. Foreningen ble innmeldt i International Council of Women. Formann i foreningen ble Gina Krog og nestformann Fredrikke Marie Qvam. "Norges kvinder har nu saaledes opnaaet sit længe nærede ønske om et forbund, som kan omslutte og optage alle landets kvindeforeninger. Og dernæst er de ved siden heraf kommet i forbindelse med kvinder rundt om i den øvrige verden."²⁷⁹

²⁷² *Fordrag holdt i den internationale kvindestemmenets [sic] alliance, København den 7de august 1906*, av Millicent Garret Fawcett, Nylænde, 15. august 1906.

²⁷³ Nylænde, 15. oktober 1906.

²⁷⁴ Nylænde, 15. november 1906.

²⁷⁵ Nylænde, 15. oktober 1906.

²⁷⁶ Björkenlid, 1982: 48.

²⁷⁷ Udatert notat til N.K.N. sannsynligvis rundt 1914 siden verket kom ut det året. Qvams arkiv.

²⁷⁸ Udatert notat til N.K.N. sannsynligvis rundt 1914 siden verket kom ut det året. Qvams arkiv.

²⁷⁹ *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1904*. Qvams arkiv.

Til I.C.W.s kongress i Berlin sommeren 1904, og til International Woman Suffrage Alliances²⁸⁰ kongress samme sted, var det valgt de samme delegerte.²⁸¹ Samarbeidet mellom N.K.N. og L.K.S.F. var med et så sammenfallende styre viktig. Gina Krog og flere andre hadde deltatt ved internasjonale kongresser før, men dette var første gang norske kvinner var representert ved et landsforbund. På den første kongressen i Berlin denne sommeren var det en internasjonal allianse av stemmerettsforbund som skulle konstitueres. Kongressen hadde mange av de mest kjente stemmerettsforkjemperne i tiden med. Susan B. Anthony, Anna Shaw og Aletta Jacobs var alle navn som var kjent blant norske stemmerettsinteresserte.

Fredrikke Qvam ga sine instruksjoner til de delegerte fra L.K.S.F. ved I.W.S.A. om at det beste ville vært at forbundet ikke ble konstituert før styret og leddene kunne uttale seg om lovene og vilkårene. På grunn av tidspress var ikke dette mulig, og Qvam var skeptisk til å gå inn i forbundet på det grunnlaget som forelå.

"For mig staar det som *meget tvivlsomt*, om det *vil gavne vor Stemmeretssag*, saameget mer som jeg ikke øiner, hvor vi tager Arbeidskræfter og Penge fra til at optage et internationalt Stemmeretsarbeide ved siden af vort Arbeide herhjemme, som netop nu burde drives med langt større Kraft, end paa Grund af Omstændighederne kan ske."²⁸²

Denne konflikten mellom det nasjonale og det internasjonale arbeidet kom Fredrikke Qvam stadig tilbake til, mens Gina Krog var mer positiv til det internasjonale arbeidet. Det som skulle være det ene sentrale var stemmerettskampen på hjemmebane. Derimot hvis alle de andre fremmøtte landene stemte for så "[...]fordrer vel vort Lands nationale Ære, at vi maa gaa med. Vor Selvstændighed maa fremforalt opretholdes."²⁸³

Også her var det nasjonale en beveggrunn, men det var en annen grunn som ble utslagsgivende for L.K.S.F.s innmeldelse i I.W.S.A. Fredrikke Mørck ga som delegert av L.K.S.F. et referat fra stemmerettskongressen i Berlin.²⁸⁴ Et av spørsmålene på denne kongressen var de små landenes kontingent til alliansen. Det ble bestemt at land som hadde under 2500 medlemmer skulle betale 5 dollar i kontingent, halvparten av hva foreninger over 2500 medlemmer betalte.²⁸⁵ Det økonomiske hadde vært en av Fredrikke Qvams bekymringer i forhold til en innmeldelse i foreningen, men dette var i følge beretningen en god løsning, og Fredrikke Mørck uttalte at hun selv skulle dekke kontingenten hvis det ble nødvendig. Imidlertid hadde Mørck bestemt at de ikke skulle melde seg inn, helt til det kom et telegram fra K.S.F. til alliansen, hvor de meldte seg inn.

"Vi ilede derefter hjem for sammen igjen at overlægge, hvad der nu var at gjøre, og kom til det resultat, at vi under den nu forandrede situation maatte melde L.K.S.F. ind straks uden at oppebie I.C.W.s beslutning i stemmeretssagen. Vi mente under disse omstændigheder at kunne forsvare dette og var i alle tilfælde villige til at bære risikoen sammen."²⁸⁶

Mørcks opptreden på kongressen ble gjengitt i avisene og på grunn av en misforståelse referert som om "nationens ære" ikke var blitt ivaretatt. En tysk dame hadde tilbudt seg å betale kontingenten hvis de norske ikke hadde råd til å betale de 5 dollar det kostet å bli medlem i alliansen. Dette var bakgrunnen for at K.S.F. hadde meldt seg inn, gjennom et uheldig referat i avisene hadde de fått et feilaktig inntrykk av hva som hadde foregått.²⁸⁷ Til tross for at K.S.F. ikke hadde hatt noe kontakt med alliansen på forhånd, slik som representanter for L.K.S.F. hadde hatt, omtalte Gina Krog dette som en forståelig fremgangsmåte. "Der er intet at si paa at K.S.F.s. formand foretar det omtalte skridt, naar

²⁸⁰ International Woman Suffrage Alliance forkortes til I.W.S.A.

²⁸¹ Disse delegerte var: Gina Krog, Fredrikke Mørck, og Anna Hvoslef. Men på grunn av en fremskyndelse av kongressen til IWSA dro bare Fredrikke Mørck, og en annen suppelant Marie Scharffenberg. *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1904*. Qvams arkiv.

²⁸² *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1904*. Qvams arkiv.

²⁸³ *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1904*. Qvams arkiv.

²⁸⁴ Landene som deltok på kongressen var U.S.A., Tyskland, England, Holland, Norge, Danmark, Sverige, Sveits, New Zeeland og Ungarn. *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1904*. Qvams arkiv.

²⁸⁵ *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1904*. Qvams arkiv.

²⁸⁶ Grunnen til at I.C.W. var tatt med i betrakningen her var at på den neste kongressen som var I.C.W. så var det muligheter for at det ble dannet en stemmerettskomité, som L.K.S.F. ville ha stor nytte av. *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1904*. Qvams arkiv.

hun gaar ud fra at vort lands ære staar paa spil."²⁸⁸ At det var ære forbundet med det å delta på de store kongressene er også et viktig poeng for å forstå betydningen av det internasjonale arbeidet.

Gjennom årsrapporter rettet til internasjonale foreninger og foredrag holdt i denne sammenhengen ble det vist til hva som var oppnådd i løpet av stemmerettskampen. Gjennom bruk av historien ble det vist til når stemmerettsarbeidet startet, når de første foreningene med formålet om stemmerett ble konstituert og lignende saker. Og mens tonen i Nylænde og i opprop og agitasjon hele tiden hadde et visst forkynnende preg, som pekte på hva kvinner måtte og burde gjøre, var rapporter og foredrag til internasjonale foreninger ofte preget av en positiv tone over hva som var oppnådd.

Etter at kvinner hadde fått begrenset statsborgerlig stemmerett i 1907 deltok Fredrikke Qvam på en stemmerettskongress i London hvor hun fremhevet hvor langt Norge var kommet.

"We ought also to remember, that Norway is the first sovereign State, that has given the woman the political suffrage. And now Norway says to the other sovereign countries: Follow our example! Make the women of our countries free citizens! We are glad and proud to have advanced so far, to have done justice to women. Follow with confidence in our footsteps, you will only benefit by it in every direction, and increase the happiness of this and future generations. I hope England will be the first to follow our example."²⁸⁹

Gina Krog ga de amerikanske stemmerettskvinnene æren for inspirasjon som ble hentet for å starte stemmerettsarbeidet i Norge, og fremhevet dette som noe mange land i Europa ville være enig i.

De af os som med beundring havde læst om den store kamp for kvindernes politiske frigjørelse i *De forende stater* var ikke i tvil om at kvindestemmeretten maatte komme i første række, og at den maatte optages i hele sin udstrækning, og som et uafhængigt spørsmål. Kravet maatte formes saa: Stemmeret for kvinder paa samme vilkaar som for mænd, og vort banner maattet løftes høit over alle partigrupper.²⁹⁰

I følge Krog var det ikke bare det når det gjaldt kvinnesaksarbeid og organiseringen av N.K.N. at amerikanske tradisjoner hadde inspirert. "Og om man vil reise som indvending at er i dets grundlov findes paavirkning fra Amerika og det store politiske forbund derover- saa hævder vi, at derved følger vi bare national tradition. Vi peker paa Norges Grundlov av 17. mai 1814."²⁹¹

Selv om både Gina Krog og Fredrikke Qvam deltok mye på kongresser i utlandet, var det også vanlig å sende passende representanter som bodde i samme land, eller var på reise.

Fredrikke Qvam uttrykte som nevnt en viss skepsis til det internasjonale arbeidet kontra stemmerettsarbeidet i Norge. Det er sannsynlig at hun tillat det internasjonale arbeidet større vekt etter hvert. Hensynet til dette overstyrte da landsmøtet i 1906 i N.K.N. ble utsatt til 1907 på grunn av et kvinnestemmerettsmøte i London.

L.K.S.F. har indhentet sine Leds Samtykke til at stille [sic] en Henvendelse til N.K.N.s styre, om at dette vilde henvende sig til sine Led for at faa disses Godkjendelse til at udsætte N.K.N s Aarsmøde. Udsættelsen er begrundet ved det store Arbeide, som L.K.S.F. og sandsynligvis de øvrige Foreninger har havt under dette Aars

²⁸⁷ *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1904*. Qvams arkiv. Se også Nylænde 15. juli 1904.

²⁸⁸ Nylænde, 15. juli 1904.

²⁸⁹ Denne talen var håndskrevet, og det er selvfølgelig en mulighet for ordene kan ha falt litt annerledes. *Tale til Londonkongressen 1909*. Qvams arkiv.

²⁹⁰ Nylænde, 1. oktober 1906.

²⁹¹ Mørck, 1914: 74.

exceptionelle politiske Forhold og ved de Møder, som skal finde Sted i 1906 og som atter vil forandledige store Udgifter og meget Arbeide.²⁹²

Kongressene åpnet også opp for en rekke forbindelseslinjer mellom personer i kvinnesakskretser, som igjen førte til besøk og utveksling av erfaringer. Her var Nylænde også en viktig kilde fordi bladet hele tiden orienterte om disse besøkene og gjenga foredrag som de gjestende kvinnene holdt.²⁹³ Disse forbindelseslinjene førte også til at rapporter om folkemøter og annet oppbyggelig stemmerettsmateriale kom de norske stemmerettskvinnene i hende. Gjengivelsen av disse møtene ga også Nylændes leserkrets en påminnelse om argumentasjon og eventuelle andre vinklinger som kunne brukes i det lokale stemmerettsarbeidet.

Rosika Schwimmer oplæste et referat, og nedla i flammende ord protest mod at man kun indrømmer kvinden den halve borgerplads, den halvdel, nemlig, som kun er forbundet med borgerlige pligter - og byrder, og haanlig afviser dem fra den halvdel hvor der følger med borgerrettigheder. Hun pegte paa hvor langsomt fremskridtet var og at det endnu ikke havde lyktes noget Council at faa frembragt en majoritet for erkjendelsen af at de kvindelige mennesker også var borgere.²⁹⁴

Dette eksempelet viser en ganske vanlig argumentasjon, en stadig påminnelse om at kvinner fortjente de samme borgerrettigheter som menn, og at dette var en menneskerettighet. Denne argumentasjonen kjenner vi godt igjen fra tilsvarende møter i Norge. Foredrag ble også av og til holdt rundt omkring i Norge hvor det ble orientert om resultater og diskusjoner som fremkom på kongressene.²⁹⁵

Noe av det som ble fremhevet på disse kongressene var hvordan situasjonen var i de landene hvor kvinnene hadde fått stemmerett. Den første beretningen kom fra Australia og omtalte "[...] kvindestemmerettens gavnlige indflydelse i de aar, som er forløbet efter dens indførelse i aarene fra 1893 - 1905 i de forskjellige australske stater."²⁹⁶ Det var lover om beskyttelse for kvinner og barn og reformer omkring alkohol og gambling, men også om undervisning og lønn. Det ble understreket at alle spådommer om negative virkninger av kvinners rett til å stemme var gjort til skamme.²⁹⁷

Kontakten mellom stemmerettsaktivister må også ha ført til en del politisk påvirkning. Det finnes i hvertfall korrespondanse som antyder at politiske spørsmål utenom stemmerettsspørsmål ble diskutert. I brev fra Carrie Chapman Catt står det: "As a firm believer in democracy. I was a little disappointed that Norway did not establish a Republic instead of a Monarchy, but there will be time enough for that later, and Europe does not feel itself quite ready for such a step as yet."²⁹⁸

På møte i alliansen i 1906 ble det også vedtatt en definisjon av hvem som skulle ha rett til å knytte seg til alliansen, da det var et problem at land som ikke hadde fullstendig selvstyre ønsket å bli medlemmer. Definisjonen av

²⁹² Underskrevet av Helene Wright som var suppleant til L.K.S.F. og N.K.N. fra Porsgrunn. Udatert notat, men sannsynligvis 1906. Qvams arkiv.

²⁹³ "Vilma Glücklich var forleden sommer med i det reiseselskab fra Ungarn paa 50, som gjæsted Norge. Den dag hun var over i Kristiania tilbragte hun og hendes veninde Adele Babaro fra Fiume sammen med frk. Fr. Mørck og Nylændes redaktør. Det var Berlinerkongressen, som havde vist vei." Nylænde, 15. januar 1906.

²⁹⁴ Nylænde, 15. januar 1906.

²⁹⁵ "I Fredrikshalds kvindesagsforening holdt frk. Gina Krog mandag 1. oktober foredrag om kvindestemmerettsalliansens kongres i Kjøbenh. [sic]" Nylænde, 15 oktober 1906.

²⁹⁶ Beretning fra Stemmerettsalliansens Møde i Kjøbenhavn 1906. Qvams arkiv.

²⁹⁷ Nylænde, 1. november 1906.

²⁹⁸ Brev til Dr. Marie Kjøseth fra Carrie Chapman Catt 15 januar 1906. Qvams arkiv.

land i denne sammenheng ble begrunnet i at de land "[...] som har ret til at give sine egne kvindelige borgere fuld stemmeret, skal av Alliancen betragtes som en nation[...]"²⁹⁹

Hilsningstelegrammer til viktige begivenheter var ganske vanlig mellom de forskjellige lands stemmerettsforeninger. Den hollandske foreningen for stemmerett for kvinner sendte en hilsen til årsmøtet i L.K.S.F. i 1907. "Hollandske søstre sender eder i anledning eders aarsmøde sine kjærligste hilsener. Fremgang for kvinders stemmeret er altid fælles fordel for alle dens arbeidsfæller hele verden over [...]"³⁰⁰ Hilsenen avsluttet med en oppfordring om å fortsette arbeidet. "Nu da eders sag foreligger i eders lands storting, haaber vi, at eders forening vil være istand til at tilføre arbeidet for kvinders stemmeret al den enighed og styrke, som behøves for en kraftig og virksom optræden, og at I fremdeles arbejder saa ivrig, som I altid har gjort helt siden eders forbund blev stiftet."³⁰¹ Også ved innbydelser til møter og kongresser ble det tatt i bruk argumentasjon som markerte standpunkter i bevegelsen.

Kvindefrigjørelsen er en verdensbevægelse. Den ubestridelige logik vor sag hviler paa, og den opposition med dens følge af nedarvede fordomme som overalt bekjæmper denne logik, er den samme i alle land. Udviklingen i bevægelsen maa gaa ad de samme linjer hos alle folkeslag. I forbund er styrke. Lad international kooperation, organisation og arbeide være vort feltraab.³⁰²

De store kongressene ble også ofte holdt i land hvor lovgivningen i forhold til stemmerett skulle forandres eller var under revisjon.³⁰³ En stor internasjonal kongress ville på den måten skape ekstra oppmerksomhet omkring bevegelsen. Alt i alt hadde det internasjonale arbeidet et offisielt preg, og etter hvert som kvinneorganisasjonenes innflytelse steg, gjenspeilte dette seg også i foreningene. Gina Krog deltok på en kongress som regjeringens offisielle representant. Kongressene økte også i antall. "[...] skal det stadig fortsætte og øge med nationale og internationale møder, som iaar, saa vil for ikke faa mennesker kongrestilstanden bli den normale, og tiden forøvrigt være pauser mellem kongresserne."³⁰⁴

Oppsummering

Landskvindestemmeretsforeningen var den mest suksessrike foreningen i arbeidet for kvinnestemmerett. Foreningen hadde, ikke minst takket være sin formanns taktiske vurderinger lyktes i å skape en større kvinneopinion som ved hjelp av en rekke virkemidler presset på for å få til et gjennombrudd i stemmerettsspørsmålet.

Ved hjelp av en større pressgruppe og stor personlig påvirkningskraft kom dette gjennombruddet i 1901. Gjennom utrettelige foredragsturnéer skapte de sentrale kvinneaktivistene stadig nye ledd og holdt stemmerettsspørsmålet varmt. Og gjennom appellen til kvinners tradisjonelle omsorgsroller ble stadig nye grupper av kvinner medlem av en organisasjon som arbeidet for rettigheter for kvinner.

Påvirkningen og inspirasjonen fra internasjonal kvinnebevegelse betydde mye, og den ble også brukt for å legitimere kampen for stemmerett i Norge. Gjennom eksempler fra andre lands kamp skulle også norske kvinner oppflattes til å delta i denne kampen til rettighetene var vunnet. Det internasjonale arbeidet ga også stemmerettsarbeidet en mer offisiell karakter, noe som førte til at aktørene også fikk mer offisielle roller. De militante påvirkningsmetodene ble aldri tatt i bruk i Norge, kanskje fordi de sentrale aktørene tross alt nådde igjennom med sine krav. Selv om forholdene ikke var direkte sammenlignbare i Norge og Storbritannia, så var det visse fellestrekk.

²⁹⁹ *Beretning fra Stemmeretsalliancens Møde i Kjøbenhavn 1906*, Qvams arkiv.

³⁰⁰ Denne hilsenen var underskrevet av Dr. Aletta H. Jacobs som var formann i foreningen, og Martina G. Kramers, 2. sekretær i Hollands Women Suffrage Alliance. Nylænde, 15. mars 1907.

³⁰¹ Nylænde, 15. mars 1907: 84.

³⁰² Dette innlegget var oversatt fra *The Woman's journal Boston*. Nylænde, 1. april 1906.

³⁰³ Nylænde, 15. august 1906.

³⁰⁴ Nylænde, 15. oktober 1908.

Stemmerett for en stor gruppe kvinner ble gjennomført i 1901, stemmerettsspørsmålet ble stadig mer akseptert og kvinners krav møtte større forståelse. Hvordan dette utviklet seg vil bli tema i kapittel 6.

Sammenhengen mellom nasjonal tilhørighet og strategier for kvinneemansipasjon har vært pekt på av flere. I neste kapittel vil unionsoppløsningen og dens virkninger på forholdet til de internasjonale foreningene være tema.

Kapittel 5

Unionsoppløsningen og kvinnestemmeretten

Innledning

Fra 1870-årene ble politiske spørsmål knyttet til unionsforholdet mellom Norge og Sverige gradvis mer dominerende. Og fra 1890-årene ble unionsforholdene gjenstand for sterk debatt og brukt som brekkstang i forhold til innenrikspolitiske spørsmål. Venstres unionspolitikk er blitt kalt *knyttnevepolitikk*, mens Høyre lenge forsvarte unionen som et *fornuftsekteskap*. Det fantes krefter i begge partier som fulgte en mer avvikende partilinje, men de to synene kan representere hovedtendensen. Unionsspørsmålet er ikke noe hovedtema for denne oppgaven, men som drivkraft for andre politiske spørsmål fikk det betydning også for kvinnesak og stemmerett. Den hurtige fremveksten av politiske rettigheter for en stadig større del av befolkningen var et kjennetegn ved slutten av århundreskiftet. Stemmerett for menn og økende borgerrettigheter er delvis blitt forklart av flere ut fra spesielt Venstres vikarierende motiver i forhold til unionsspørsmålet.

Siden denne fremstillingen konsentrerer seg først og fremst om de borgerlige kvinnesaksaktivistene er det naturlig å se på hvordan unionsforholdet ble oppfattet og brukt av de to sentrale aktørene Gina Krog og Fredrikke Marie Qvam. Begge spilte en betydningsfull rolle i iverksettelsen av den store innsamlingsaksjonen i august. Qvam organiserte og var en av initiativtakerne til kvinnenens adresse til Stortinget. Krog var aktiv som opinionsskaper i Nylænde og gjennom artikler i andre presseorganer. Begge deltok også i forfattelsen av skriftet *Norway*. Skriftet avstedkom protester i det svenske nasjonalrådet og førte til debatt i det svenske og norske kvinnesaksbladet. De to lands nasjonalkonflikt gjorde seg på denne måten gjeldende innenfor kvinnesaken og ble viktigere enn den felles saken de to landenes foreninger kjempet for.

Da det ble klart at unionen med Sverige ville bli oppløst i 1905 knyttet det seg stor spenning til om kvinnene skulle få delta i folkeavstemningen om dette spørsmålet. I denne sammenheng, hvor fremveksten av borgerrettigheter er en viktig del av oppgaven, vil det være aktuelt å se hva slags reaksjoner som kom frem i pressen og se hvordan noen ledende regjeringsmedlemmer og stortingsmenn vurderte kvinners deltagelse.

Kvinnene ble ikke inkludert i folkeavstemningen, istedet ble det satt i gang en omfattende underskriftsaksjon fra sentrale krefter innenfor kvinnestemmerettsorganisasjon-ene. Underskriftsaksjonen hadde til hensikt å synliggjøre kvinner i forhold til de viktige nasjonale spørsmål og vise at kvinner også var beredt til å dele det ansvar som 7. juni beslutningen ville medføre. Begivenhetene de ble utelukket fra handlet i stor grad om det å høre til som en del av nasjonen som en borger. Folkeavstemningen om unionsoppløsningen ble kvinnene utelukket fra, men de laget sin egen. Gjennom en innsamlingsaksjon kunne de overrekke nesten 300.000 underskrifter til Stortingets president 22. august til støtte for unionsoppløsningen.

Ida Blom har pekt på at unionsspørsmålet ble et vikarierende motiv for å oppnå stemmerett for kvinner.³⁰⁵ I det følgende vil jeg vise til noen av de dominerende hendelsene i året 1905 og hvordan de ble vurdert av sentrale aktører innen stemmerettsbevegelsen.

Underskriftsaksjonen

Fredrikke Qvam argumenterte for at siden beslutningen om en oppløsning av unionen lå utenfor statsforfatningen, og siden dette var en ekstraordinær situasjon, måtte kvinnene tas med. Denne henvendelsen ble rettet telegrafisk til

³⁰⁵ Blom, 1993.

Stortinget 28. juli.³⁰⁶ Nylænde kunne fortelle at kvinner fra Trondheim oppfordret til at det kommunale manntallet måtte legges til grunn.³⁰⁷ Dette ville gjort at størstedelen av landets kvinner over 25 år som oppfylte sensusbestemmelsene kunne ha stemt. Krog skriver at denne anmodningen kom for sent, men at hun hadde hørt at det hadde kommet lignende forslag fra andre kvinner før avgjørelsen ble tatt. Ingen av anmodningene ble tatt til følge av regjeringen eller Stortinget, og årsaken til avslaget lå i at det ville tatt for lang tid og forsinket avstemningen hvis kvinnene skulle være med.

Vi har sett at Fredrikke Qvam tok initiativ til at kvinner måtte få lov til å delta i avstemningen om unionsoppløsningen. Underskriftsaksjonen har ofte vært fremstilt som et initiativ satt i gang av kvinner, men også noen menn var med på å oppfordre kvinner til å vise hva de mente. I flere aviser ble kvinner oppfordret til å markere sitt syn, og i Dagbladet stod en notis rettet til *Norges kvindesagsforeninger* underskrevet av kvinner i Trondheim.³⁰⁸ Fra venstrehold i Dagbladet syntes man ikke det var noen god idé for kvinnene å markere sitt syn på unionsoppløsningen. Dagbladet nevnte flere årsaker til at det ikke var mulig å ta med kvinnene og de menn som ikke oppfylte stemmerettsbetingelsene. Agitasjon rettet mot disse gruppene var ikke forberedt, og de politiske organisasjonene hadde ikke navnelister eller annet materiale klart til en slik aksjon.³⁰⁹ Dagbladet skrev også at en agitasjon rettet mot kvinner ville redusere arbeidet rettet mot å få flest mulig menn til stemmeurnene. Artikkelen advarte også mot å underskrive på lister som støttet 7. juni beslutningen, fordi det ikke ville være til gagn hvis bare en brøkdel av de norske kvinnene støttet opp om dette.³¹⁰ Artikkelen hevdet at det ikke var ventet fra utlandet at andre enn de stemmeberettigede borgerne uttalte seg, og at det var viktig at alle krefter var rettet mot det "ene fornødne"³¹¹ Dagbladet avsluttet med en oppfordring: "Lad os ikke med vor [...] Mobiliseringskrift forsøge at indkalde uorganiserte Tropper, som kunde bringe Usikkerhed [...] i Opmarschen og saaledes svække vort moralske Fremstød!"³¹²

Dette synspunktet ble ikke støttet i alle aviser. I en polemikk med Gina Krog i Aftenposten oppfordret overrettssakfører Schønheyder kvinner til å lage en adresse hvor kvinner kunne gi sin tilslutning til 7. juni beslutningen.³¹³ En masseadresse, mente Schønheyder, ville være en glimrende anledning til å vise N.K.N.s eksistensberettigelse.³¹⁴ Han hadde fått denne tanken da han leste Gina Krogs beklagelse over at norske kvinner var utelukket fra å delta i avstemningen. Adressen kunne overrekkes Justisdepartementet og distribueres gjennom lokale myndigheter ut til offentlig steder som landhandler og valglokaler.³¹⁵ Schønheyder avsluttet med en oppfordring til Gina Krog om å overveie saken på nytt og mente at hun eller bestyrelsen kunne opptre på eget ansvar i denne saken.³¹⁶

Elise Welhaven Gunnerson som var viseformann i L.K.S.F. svarte på innlegget fra Schønheyder; "Det gjør os Kvinder godt, at se der er Mænd, som anser vor Stemme, vor Mening, vor Fædrelandskjærlighed, vor Offervillighed og vor Forstaaelse af 7de- junibeslutningen betydningsfuld for Sagens Fremme for Landets Selvstændighed og Folkets Velfærd."³¹⁷ Siden Fredrikke Qvam var ute av byen kunne det ikke bli møte i styret, men som privatperson ville hun henvende seg til Gina Krog.³¹⁸

³⁰⁶ *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1905.* Qvams arkiv.

³⁰⁷ Nylænde, 1. september 1905.

³⁰⁸ "Findes der en Maade, hvorpaa norske Kvinder kan faa sin Mening tilkjendegivet ved Folkeafstemningen 13. august. Tusinder kvinder vil gjerne være med" Dagbladet, 31. juli 1905.

³⁰⁹ Dagbladet, 1. august 1905.

³¹⁰ "[...] efter vor Mening bør de nu til 13de August ikke engang skrive sine Navne paa Tilslutningsudtalelser til Syvendejunibeslutningen, da det lidet vil gavne at kun en Brøkdel af Norges Kvinder afgir sit Votum" Dagbladet, 1. august 1905.

³¹¹ Dagbladet, 1. august 1905.

³¹² Dagbladet, 1. august 1905.

³¹³ Polemikken stod 1. august og gikk over 3 dager i Aftenposten. Både representanter fra N.K.F., L.K.S.F. i tillegg til Gina Krog fra N.K.N svarte.

³¹⁴ Aftenposten, 1. august 1905.

³¹⁵ Aftenposten, 1. august 1905.

³¹⁶ Aftenposten, 1. august 1905.

³¹⁷ Gunnerson, Elise Welhaven Aftenposten, 1. august 1905.

³¹⁸ Gunnerson, Elise Welhaven Aftenposten, 1. august 1905.

Krog svarte i samme nummer at planen om en masseadresse var vurdert innenfor N.K.N.s styre, men at dette ble oppgitt på grunn av den korte tiden som var igjen. Og en adresse som bare ville bli et byfenomen på grunn av den knappe tiden, ville ikke være rettferdig. At N.K.N. skulle delta i en slik aksjon for å vise sin eksistensberettigelse avviste hun som unødvendig, da dette allerede var dokumentert. Gina Krog avsluttet med å takke for interessen som kom fra menn og mente det lovet godt for fremtiden.³¹⁹

Schønheyder svarte på innlegget og mente at det ikke var noen grunn til at tiden skulle stoppe denne adressen. Han mente at det var opp til kvinnene selv å gjøre noe med denne situasjonen og at det ikke var noen grunn til at adressen skulle være ferdig til 13. august.

Der er ikke Tiden for kvinderne nu til at sidde hjemme og furte, fordi de ikke har Stemmeret. Kan de gavne sit Land i dets Kamp for Æren og Selvstændigheden - kan de være med at give Stortingets 7de Juni - Beslutning saadan Vegt, at Udlandet - ja kanske Sverige maa gjøre Honnør for en saadan Folkevilje - da faar de gjøre det, selv om det ikke sker i de Former, som kvinderne selv helst kunde ønsket. Det er jo ikke for Kvindernes egen Skyld, dette skal ske- det er ikke for Kvindesagens Skyld, at hjerterne nu brænder i Mand som i Kvinde, det er for Landets Skyld.³²⁰

Gina Krog sa seg enig med Schønheyder i at det ikke var kvinnesaken i snever forstand som gjaldt i denne saken. Tvert imot mente hun at en masseadresse kunne være til fordel for kvinnesaken; "men den maa nok opgives for Landets Skyld."³²¹ Krog argumenterte for at en ufullstendig tilslutning som hun var overbevist om ville bli resultatet grunnet den korte tiden, kunne virke forvirrende både i Norge og i utlandet. Hun hadde ingen tro på at myndighetene ville ta seg av spredning av lister for denne saken, men var ikke motstander av at lokale ledd av N.K.N. kunne sette i gang.³²² N.K.F.s styre var enig i Gina Krogs formuleringer og ga uttrykk for dette gjennom Aftenposten.³²³

Til tross for usikkerhet omkring hvordan oppslutningen ville bli, satte L.K.S.F. i gang arbeidet med å få i gang en adresse. Hvem som tok initiativet er litt uklart, i *Norske Kvinder* står det at Elise Welhaven Gunnerson var "sterkt interessert for saken, og at man derfor besluttet at vove forsøket."³²⁴ Og med hennes svar til Schønheyder er dette sannsynlig. Fredrikke Qvam engasjerte seg også, og i løpet av få dager ble det bestemt å sette inn annonser i landets aviser og spre lister som støttet 7. juni beslutningen. Underskriftsaksjonene ble satt i gang 2. august, og navnelistene ble overlevert til stortingspresident Carl Berner 22. august. L.K.S.F. satte inn et opprop i aviser og henvendte seg til alle lokalledd av foreningen.³²⁵ Listene som ble levert til Stortinget inneholdt 244.765 navn, og med de listene som kom noe forsinket var tallet oppe i 279.878.³²⁶

Qvam beskrev aksjonen som et enormt arbeid for L.K.S.F.s hovedstyre og de tilsluttede ledd. Selve navneinnsamlingen kostet foreningen 228 kroner, et ikke ubetydelig beløp for foreningen som til sammen det året hadde 1.043 kroner i utgifter. Av regnskapet fremgår det imidlertid ikke om dette omfattet alle utgifter til trykking og porto, eller om dette kom i tillegg. Foreningens økonomi var en viktig faktor som styrte mange avgjørelser, også hva som ikke kunne gjøres. Det var derfor viktig å sette inn ressursene der hvor man fikk best uttelling. Underskriftsaksjonen var en fantastisk suksess for L.K.S.F. og for Fredrikke Qvam personlig. Det er usannsynlig at noen andre ville klart å gjennomføre aksjonen, fordi det var så praktisk vanskelig. Det var midt i ferietiden, og det krevde stor kjennskap til enkeltpersoner

³¹⁹ Krog, Gina. Aftenposten, 1. august 1905.

³²⁰ Schønheyder, K. Aftenposten, 2. august 1905.

³²¹ Krog, Gina. Aftenposten, 3. august 1905.

³²² Krog, Gina. Aftenposten, 3. august 1905.

³²³ Krog, Gina. Aftenposten, 3. august 1905.

³²⁴ Kjølseth, 1914: 101.

³²⁵ *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1905*. Qvams arkiv.

³²⁶ Kjølseth, 1914: 102.

rundt om i landet, ikke bare i L.K.S.F., men også i de andre kvinneorganisasjonene. Dette var en kunnskap som Qvam hadde på grunn av sin spesielle rolle i de tre store kvinnesaksforeningene. Agnes Moksnes skriver at L.K.S.F. "[...]så mulighetene som lå i den nasjonale stemningsrus til å få i stand noe som liknet en kjempepetisjon for kvinners stemmerett."³²⁷ Det er vanskelig å vite i hvilken grad tanken om kvinners stemmerett var utslagsgivende for L.K.S.F. til å sette i gang denne aksjonen, men som vi har sett var i hvertfall Elise Welhaven Gunnerson interessert i forslaget fra Schönheyder, og det er sannsynlig at det var hun som var pådriver for initiativet. I hvilken grad dette var et tiltak som ble satt i gang ut fra tanken om en petisjon i forhold til kvinnestemmerett, kan nok diskuteres. Kildene gir ikke noe klart svar på motivene bak initiativet, tvert i mot kan det virke som om hensynet til nasjonen var viktigere enn hensynet til stemmeretten for kvinner i denne sammenhengen. Som vi har sett var Gina Krog skeptisk til initiativet av flere grunner, for henne stod det mer på spill enn kvinnesak og det nasjonale spørsmål var viktigst. Hun angir, som vi så, også taktiske grunner til at en markering ut fra N.K.N. ville være feil ut fra hensynet til alle de kvinner som hun trodde ville ønsket å være med. Gina Krog løste dette problemet ved en foreningsadresse gjennom N.K.N.

Oppfordringen om at kvinner burde markere seg i forhold til unionsoppløsningen kom fra flere hold. Johan Scharffenberg oppfordret kvinner på et møte i Kristiania Arbeidersamfund i august 1905 til å forsøke å influere sine menn til fordel for unionsoppløsningen.³²⁸ Denne oppfordringen spilte på den tradisjonelle oppfatningen om kvinners uformelle påvirkningskanaler i forhold til menn, og det markerte også at menns deltagelse var det viktigste.

Som vi så ovenfor var grunnen til at kvinner ikke fikk lov til å være med i folkeavstemningen at det ville forsinke avstemningen. K.S.F. betegnet beslutningen om at kvinnene var utelukket fra å delta i folkeavstemningen:

Af grunde hvis berettigelse delvis kan anerkjendes blev der ingen adgang for kvinderne til officielt at gi sin tilslutning til unionens opløsning. For dog at imødekomme det sterke krav fra kvinderne om paa en eller anden maade at faa anledning til at gi udtryk for sin inderlige deltagelse og sin enighed i hvad der var sked 7. juni, fik N.K.N. istand en adresse til storting og regjering[...]³²⁹

K.S.F.s beretning viser at foreningen hadde et noe annet syn på berettigelsen av årsakene til at kvinner ikke fikk delta i underskriftsaksjonen enn hva formannen for L.K.S.F., Fredrikke Qvam hadde. Kildematerialet er for tynt til å si noe om i hvilken grad dette skyldes ulike holdninger til unionsspørsmålet og unionsoppløsningen. K.S.F. støttet opp under underskriftsaksjonen og var med som en organisasjon under N.K.N. Selv om K.S.F. ikke hadde mer enn 301 medlemmer i 1905 så var flere av medlemmene profilerte kvinnesaks- og stemmerettsforkjempere. L.K.S.F. hadde til sammenligning 2.258 medlemmer fordelt på 42 ledd.³³⁰

Fredrikke Marie Qvam omtalte underskriftsaksjonen ved en beretning til den internasjonale stemmerettsalliansen i 1906. Beslutningen om å ha en folkeavstemning uten å ta med halve folket var et slag for norske kvinner. Hun ga uttrykk for at: "Norges kvinder følte bittert denne ydmygende krænkelser."³³¹ I følge Qvam erklærte de nesten 300.000 norske kvinner som deltok ved underskriftsaksjonen: "Vi vil tage del i afgjørelsen af vort lands skjæbne! Vi kræver den samme borgerret, som er tildelt Norges mænd! Vi kræver at betragtes som borgere af et frit, selvstændigt Norge!"³³²

Underskriftsaksjonen ble i ettertid brukt for ytterligere å legitimere kravet om stemmerett for kvinner. Det var mulig å vise til at stemmerettskravet nå støttet seg på nesten 300.000 underskrifter fra kvinner. Argumentet fra

³²⁷ Moksnes, 1984: 245.

³²⁸ Blom, 1980: 14.

³²⁹ Kvindestemmeretsforeningen hadde en håndskrevet protokoll som inneholder svært sparsomme beretninger for hvert år. Opplysninger om medlemstall og en kort oversikt over arbeidet er alt. I 1905 hadde foreningen i følge beretningen 301 medlemmer. *Aarsberetning 1905*. K.S.F. N.B.

³³⁰ *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1905*. Qvams arkiv.

³³¹ Qvam, Fredrikke. 1906. Qvams arkiv.

³³² Qvam, Fredrikke 1906. Qvams arkiv.

stemmerettsmotstandere om at stemmerett for kvinner bare ble krevd av en liten krets av kvinner i Kristiania var gjendrevet. I januar 1906 sendte L.K.S.F.s styre ut sirkulære til leddene om å sette alle krefter inn for at statsborgerlig stemmerett for kvinner skulle komme på valgprogrammet til de politiske partiene. Leddene ble også oppfordret til å arbeide for at de kunne holde taler om stemmerett for kvinner på de ulike partienes møter hvor programsaker ble drøftet.³³³ Det fulgte også med et standard skjema som leddene skulle skrive av og sende ut til de ulike lokale organisasjonene. I dette skrivet ble det argumentert for at det ikke lenger representerte noen fare ved å gi kvinner stemmerett. Kvinner var like patriotiske og verdige borgere av landet som menn, og 300.000 stemmer ved unionsoppløsningen beviste dette.

Underskriftsaksjonen var uttrykk for ønsket om å stå sammen med menn og bli oppfattet som en del av folket. Fredrikke Marie Qvam understreket som vi har sett tidligere betydningen av å gripe de historiske øyeblikk. Og øyeblikket var etter hennes vurdering svært gunstig i tiden etter unionsoppløsningen.

En "fædrelandsvens" bidrag

Med utgivelsen av det lille skriftet *Norway - a few Facts from Norwegian History and Politics*, markerte Gina Krog og de andre ledende kvinnene innen stemmerettsorganisasjonene seg som deltagere blant flere aktører som søkte å påvirke utenlandsk presse og opinion i forhold til unionsoppløsningen. Fridtjof Nansen skrev boken *Norge og Foreningen med Sverige*, og overbibliotekar A.C. Drolsum hadde en artikkelserie i tidsskriftet *Farmand*, som senere ble utgitt på flere språk og hadde norske forfatningsdokumenter med som bilag.³³⁴ I tillegg ble en lang rekke avisartikler og småbøker spredd rundt om i ulike europeiske fora. Foranledningen til utgivelsen av det lille skriftet *Norway* til *Det internationale kvinderaad* eller *The International Council of Women* var ifølge Nylænde en misvisende beretning i utenlandsk presse omkring unionsforholdene.³³⁵ Krog skrev også at i mangel av organer til å ivareta norske interesser overfor utlandet var det "magtpaaliggende [...] for enhver fædrelandsven at give et bidrag til den rette forstaaelse af vort nationale krav"³³⁶

Krog var spesielt opprørt over beskyldninger i utenlandsk presse om at Norge skulle være et krigslystent folk. Hun argumenterte for at historien hadde vist at så ikke var tilfelle. Og det var med historiske argumenter at de misvisende beretningene skulle gjendrives. *Norway* var en oversikt over norsk historie fra 872 til 1905. Det ble sendt ut til 19 land, til hvert nasjonalråd som var medlem av det internasjonale råd.³³⁷ Skriftet var på 23 små sider hvorav 10 av dem var om tiden etter 1814. Det ble trykket 25. mai 1905, og det ble føyd til en etterskrift om begivenhetene 7. juni.³³⁸ Formålet med utgivelsen til det internationale kvinderaad var: "at faa de falske rygter gjendrevet og kundskab om de virkelige forhold lagt frem."³³⁹ Det ble også argumentert for at rådet var det beste stedet man kunne spre denne kunnskapen til, da dets første formål var å "bringe kjendskab og forstaaelse mellem individ og individ, mellom folk og folk".³⁴⁰ Skriftet ble også brukt på hjemmebane, men det var først etter at mange ønsket å få et eksemplar. Gina Krog skrev i Nylænde at det som stod i skriftet var så kjent i Norge at det var overflødig å trykke det på norsk.

Yngvar Nielsen skrev om skriftet at det "fandt Veien til mange Hold, hvor den kunde øve Virkning."³⁴¹ Virkningen innenfor svenske kvinners nasjonalråd var skarp, og førte til protester og en resolusjon fra formannen Hierta Retzius. Protesten gikk ut på at diskusjoner omkring nasjonale konflikter mellom land innenfor forbundet ikke skulle forelegges det

³³³ *Sirkulære* utsendt fra L.K.S.F. 20.1.1906. Qvams arkiv.

³³⁴ Nielsen, 1906: 274.

³³⁵ Nylænde, 1. juli 1905.

³³⁶ Nylænde, 15. juli 1905.

³³⁷ Nylænde, 15. juni 1905.

³³⁸ Nylænde, 15. juni 1905.

³³⁹ Nylænde, 15. juni 1905.

³⁴⁰ Nylænde, 15. juni 1905.

³⁴¹ Nielsen, 1906: 275.

internasjonale kvinnerådet.³⁴² Konklusjonen i denne protesten var at det norske nasjonalrådets handlinger burde sees som et misbruk av retten til å tilhøre det internasjonale rådet.³⁴³ Gina Krog forsvarte skriftet i Nylænde og sendte en motprotest til det internasjonale kvinnerådet. Krog mente at ånden i skriftet var blitt misforstått. Dette var et rent opplysningsskrift og et uttrykk for hva alle norske kvinner mente, kun med få unntagelser. Dette synet fikk ikke medhold i I.C.W. Som direkte følge av denne saken ble det besluttet at partipolitiske og religiøse spørsmål skulle utelukkes fra programmet og at propaganda knyttet til disse spørsmål skulle utelukkes.

Det er vanskelig å vite i hvilken grad unionsoppløsningen og agitasjonen om denne påvirket relasjonene mellom svenske og norske stemmerettsorganisasjoner. Det svenske tidsskriftet *Dagny*, som ble utgitt av Fredrika-Bremer-Forbundet, hadde i flere nummer omtale av saken. Det norske nasjonalråd ble kalt naivt som trodde at det svenske nasjonalråd ville spre skriftet. Og det ble også stilt spørsmål ved hva den norske reaksjonen ville vært hvis et tilsvarende skrift ble utarbeidet fra svensk side.³⁴⁴

Det pinsamma intrykk som brosjyren "Norway" fremkallat hos oss, trots det att dess författerinna säkert i god tro föreställt sig att den var kemisk ren från all aggressiv och polemisk tendens, har lärt oss, att en framställning af svenska "kjendsgerninger" icke hade att vänta sig något förstående i Norge, alltså att den såsom upplysnings- och bevismaterial, mäktigt at förhindra ett "Karlstad", som ni, fröken Krog, säger, varit fullkomligt värdelös.³⁴⁵

Gina Krog ga uttrykk for at hun følte seg personlig angrepet i noen av innleggene i *Dagny*, men at et skrift fra svensk side ville bli mottatt positivt og kunne være til nytte for det internasjonale råd.

Norway ble lagt merke til og kommentert i flere aviser i Sverige. Gina Krog gjenga en del av disse reaksjonene i Nylænde. Hun understreket at det var kommet mange positive reaksjoner og at disse var kommet fra svenske fredsselskaper, fra svenske arbeidere og fra svenske kvinner og menn enkeltvis.³⁴⁶ Til tross for positive reaksjoner fra enkelte svenske hold var det flere enn det svenske nasjonalrådet som reagerte på *Norway*. *Aftonbladet* og *Nya Dagligt Allehanda* hadde begge omtaler av skriftet.³⁴⁷ Men det var spesielt *Nya Dagligt Allehanda* som lot skriftet gjennomgå, avisen omtalte beskrivelsen av perioden 1814-1905 som et forsøk på å spre løgn.³⁴⁸ Gina Krog reagerte spesielt på at avisen omtalte skriftet som en bok om unionen, særlig siden omtalen av unionsforholdene var på 10 sider. *Aftonbladet* reagerte på at brosjyren omtalte unionen som en sammenslutning av to selvstendige og likestilte riker. Påstanden om at Norge: "[...] har maattet afværge angreb fra Sveriges side paa at utvide fællesskabet og erholde suprematiet" ble betegnet som "[...]grof osanning."³⁴⁹

Dansk kvindesamfund sendte en hilsen etter et møte i juli. Fra dette møtet ble det sendt et telegram til Norsk Kvindesagsforening i Kristiania og Fredrika-Bremer-Forbundet i Stockholm. Dette telegrammet lød:

Vi danske kvinder, som er samlet til et aarligt fællesmøde i dansk kvindesamfund, til hvilket 28 kredse over hele landet har sendt repræsentanter, sender norske og svenske kvinder vor søsterlige hilsen og udtaler som vor fulde

³⁴² Nylænde, 15. november 1905.

³⁴³ Nylænde, 15. september 1905.

³⁴⁴ Nylænde, 15. november 1905.

³⁴⁵ Dahlgren, Lotten 18. november 1905 i *Dagny*, gjengitt i Nylænde, 15. desember 1905.

³⁴⁶ Nylænde, 15. juli 1905.

³⁴⁷ De følgende eksemplene på svenske omtalelser av skriftet er basert på Gina Krogs gjengivelse i Nylænde. Utvalget fra svenske aviser er gjort av henne, og kan derfor være problematisk å bruke. De er imidlertid gjengitt på svensk og ikke oversatt. Hun ga mange eksempler i Nylænde på at etterrettelighet når det gjaldt gjengivelse av andres uttalelser var viktig for henne, og det er rimelig å tro at dette også gjelder her. Ikke desto mindre representerer utvalget selvfølgelig hennes fortolkning.

³⁴⁸ Nylænde, 1. august 1905.

³⁴⁹ Nylænde, 1. august 1905.

og faste overbevisning, at I er enige med os i, hvad der end kan komme folkene imellem, saa er krig mellem de tre nordiske riger en umulighed. Ingen føler det dybere end kvinderne. Vi er udelukkede fra umiddelbar politisk indflydelse, men desto stærkere kræver vi, at mødres, hustruers og søstres ord bliver hørt her, hvor det gjelder hele nordens fremtid og lykke.³⁵⁰

I november 1905 uttalte Gina Krog at hun trodde at "krigens virkninger", som hun omtalte Karlstadforhandlingene, og resultatet av dem, vanskelig kunne glemmes av den eldste generasjon. Brevet var stilet til *Dagnys* redaksjon, og hun avsluttet med et ønske om tillit for fremtiden og derav: "[...]varigt venskap mellem de to frie, uafhængige nabofolk."³⁵¹ Selv om det var saksuenighet og kanskje også noen personlige uoverenstemmelser her, så avsluttet innlegget fra Lotten Dahlgren med en oppfordring om at; "Jag hoppas på et sådant samförstånd, den politiska skilsmässan till trots, och at kvinnoarbetet skall blifva en af de förmedlare, tack vare hvilka med tiden vänskap och förtroende återställes mellan de båda nordiska folken."³⁵²

Svenske forbindelser

Ann Margret Holmgren tilbrakte sommeren 1905 i Norge. I sine erindringer fortalte hun om den forskrekkelsen hun følte da det så ut som om unionsoppløsningen ikke ville få en fredelig utvei.³⁵³ Hun kritiserte det hun oppfattet som svenske usannheter om unions-oppløsningen og fremhevet Ellen Key som den første som sa "[...] sanningen om vårt förhållande till unionsuppløsningen och om vårt uppträdande efter 7. juni."³⁵⁴

Holmgren var en av kvinnesaks pionerene i Sverige. Hun hadde stiftet svært mange stemmerettsledd personlig gjennom en utstrakt stemmerettsturné fra 1902, og hun var en viktig person i svensk kvinnebevegelse. I Norge var hun kjent som en god venn av ekteparet Bjørnson, ekteparet Blehr og en rekke andre offentlige politiske aktører. Holmgren hadde også skrevet en del redegjørelser i Nylænde om det svenske stemmerettsarbeidet.³⁵⁵

Som vi husker fra forrige kapittel gav hun mye av æren til Fredrikke Qvam for at hun i det hele tatt hadde satt i gang med stemmerettsarbeidet. Dette gjentok hun ved den internasjonale stemmerettsalliansens møte i 1906, hvor alle utsendinger fortalte om sitt lands arbeid siden forrige møte. På dette møtet deltok utsendinger fra de 10 land som var tilsluttet alliansen, og i tillegg innbudte utsendinger fra 12 ledd av det internasjonale kvinneråd, deriblant utsendinger fra det svenske leddet. Etter en innledning om svenske kvinners benyttelse av den kommunale stemmeretten, understreket Holmgren at Qvams stadige oppmuntring hadde hjulpet henne til å ta fatt på arbeidet for kvinners stemmerett. Carrie Chapman Catt, som var president i alliansen, uttalte sin glede over at det var harmoni mellom de to land på stemmerettsområdet.³⁵⁶ Det er jo mulig å tenke seg at det fortsatt kunne være en viss negativ holdning til norske uttalelser i unionsspørsmålet.

Som vi så i det ovenstående gav i hvertfall Ann Margret Holmgren uttrykk for en positiv holdning til Fredrikke Qvam, og det er nærliggende å tro at hennes uttalelser sammen med presidentens etterfølgende uttalelser var ment å skulle harmonisere forholdet og samarbeidet mellom de to lands kvinnesaksforeninger.

Unionsspørsmålet fikk selvfølgelig også på andre måter betydning for samarbeidet mellom norske og svenske kvinnesakskvinner. Et område som hadde betydning i 1905 var arbeidet i fredsforeningene. Dikka Møller ga gjennom Nylænde en kort oversikt over arbeidet for fred og voldgift. Hun fremhevet Stortingets adresse til kongen i 1890 om

³⁵⁰ Nylænde, 1. august 1905.

³⁵¹ Nylænde, 15. november 1905.

³⁵² Nylænde, 15. desember 1905.

³⁵³ Holmgren, 1926:177.

³⁵⁴ Holmgren, 1926:177.

³⁵⁵ Se blant annet Nylænde 1. juni 1903.

³⁵⁶ Qvam, Fredrikke 1906. Qvams arkiv.

voldgiftstraktat med fremmede land. "Denne adresse fik foreløpig ingen virkninger, og aarsagen hertil laa i eiendommelige forhold, som hang sammen med Norges union med Sverige."³⁵⁷ I sin oversikt fremhevet Møller også at mangelen på utvikling på dette området hadde hatt betydning for norsk selvhevdelse overfor Sverige.

"Fredsbestræbelserne i Norge er saaledes gjentagne gange blevet sinkede ved modstand fra de ledende mænd i Sverige. Denne modstand har bidraget til at udvikle selvstændighedstrangen i Norge, og arbeidet for Norges eneraadighed ogsaa over sine udenrigske sager indebærer i sig saaledes ogsaa et arbeide for fredspolitikken."³⁵⁸ Også i *Kvindernes Fredsforening* fra 1894, stiftet av Dikka Møller, ble unionsforholdet fremhevet som viktig. "Fredskravet og retskravet kom hos os til at gaa haand i haand - som naturlig var under vor nationale kamp."³⁵⁹ Det var også kontakt mellom norske og svenske kvinnelige fredsgrupper i 1905. Den norske fredsgruppen sendte hilsen til den svenske og ønsket "[...]svenske fredsvener i og utenfor foreningen en varm hilsen, i forvisning om at alle fredsvener altid og under alle omstændigheder vil arbeide for god forstaaelse og et fredelig forhold mellem de to folk."³⁶⁰ Foreningen fikk en hilsen tilbake med ønske om; "[...] at brödrafolken på den fria själfbestämningens väg måste naa fram till en lösning av den nuvarande konflikten som trygger dess endräkt og samförstånd."³⁶¹ Dette gode forholdet fortsatte i følge Randi Blehr gjennom hele 1905, og flere svenske fredsvener deltok i 17. mai-feiringen.

Det gode personlige forholdet mellom Randi Blehr og Ann Margret Holmgren ble av flere fremhevet som en årsak til at relasjonene mellom svensker og nordmenn bedret seg raskt etter unionsoppløsningen.

"[...] Det å vinne hjerter var noe som senere kom til nytte da oppgjørsbitterheten satte seg fast hos svenskene. Da kunne hun, som hadde vunnet dem i den gode tiden, sammen med sin svenske venninne, forfatteren og kvinnesakskvinnen Ann Margret Holmgren, kaste forsonlige ord i dagens strid, ord som kunne smelte kulden."³⁶²

Ulike unionsperspektiver?

Det nasjonale synet forente de to stemmerettsforeningene mer enn det splittet dem i 1905. Vi husker spesielt Ragna Nielsen som argumenterte mot stemmerett for alle kvinner og mange eksempler på at foreningene stod mot hverandre både når det gjaldt valg av taktikk og prinsipper i tidligere år. Likevel opptrådte foreningene sammen i mange sammenhenger i 1905. N.K.F., K.S.F., L.K.S.F. og N.K.N deltok under samme opprop i 17. mai toget i 1905: "Vi kvinder vil vise hvor vi er at finde i denne tid da fædrelandet trænger en tæt og enig fylking af mænd og kvinder til værn om dets selvstændighed og ret."³⁶³ Henvendelsen om å delta sammen i dette toget kom fra Anne Holsen i K.S.F. Også L.K.S.F. besluttet å delta på grunn av de ekstraordinære forhold.³⁶⁴ Enigheten mellom de to foreningene synes å ha vært størst før Karlstadforhandlingene. Som vi har sett var spesielt Gina Krogs syn på resultatet av disse negativt. Moksnes skriver at Gina Krog og flere andre i L.K.S.F. ikke deltok i hyldningstoget for Christian Michelsen, mens lederne i K.S.F. var med.³⁶⁵

Fredrikke Marie Qvam oppfattet Sveriges ledende menns handlinger angående unionsspørsmålet som en innenrikspolitisk lynavleder i forhold til stemmerett og andre reformer. Dette begrunnet hun i et brev til Ann Margret Holmgren. I dette brevet fremhevet Qvam at bare hennes mann Ole Anton Qvam hadde kunnet fortsette i Stockholm så ville:

³⁵⁷ Nylænde, 1. juli 1904.

³⁵⁸ Nylænde, 1. juli 1904.

³⁵⁹ Blehr, Randi 1914: 97.

³⁶⁰ Blehr, Randi 1914: 101.

³⁶¹ Blehr, Randi 1914: 101.

³⁶² Mjøen, 1975: 183.

³⁶³ Nylænde, 1. juni 1905.

³⁶⁴ *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1905*. Qvams arkiv.

³⁶⁵ Moksnes, 1984:246.

Tingene greiet sig paa en lempelig Maade, saa Norge lidt efter lidt om end under Knubord og Vanskeligheder, havde faaet den Ret, som tilkom det efter Rigsakten og ifølge vor Grundlov, inden Unionen. *Opretholdelse af denne paa lige Vilkaar for begge Riger* synes jeg *forstandsmæssig seet* var ønskeligere end hvad der nu er skeet.³⁶⁶

Dette utsagnet om en fortsatt opprettholdelse av unionen stod i skarp kontrast til Krogs artikler i Nylænde, som fremhevet selvstendighet utenfor rammene av unionen som det viktigste. Det er selvfølgelig problematisk å begrunne hele Fredrikke Qvams syn på unionen utfra et enkelt brev, men med kjennskap til hennes praktiske innstilling i andre sammenhenger er det ikke en helt overraskende begrunnelse som blir gitt. Hun fryktet at det å ha en kongefamilie permanent i Norge med et hoff ville ha negative følger, og ville: "[...]jopelske Hykleri, Kryberi, Snobberi og Umoralitet."³⁶⁷ De økonomiske konsekvensene av å ha et kongehus ville bli enda en byrde.³⁶⁸ Allikevel var ikke Qvam tilhenger av republikk, men dette var utifra hensynet til de andre skandinaviske landene, hvor hun fryktet at Norge ville bli et "sämre" land. Også i de forsvarsmessige sidene av unionen så Qvam en fordel ved en fortsatt opprettholdelse. Qvams argumentasjon i forhold til unionsspørsmålet var her mindre preget av den nasjonalfølelse som Krog gjennom Nylænde ga uttrykk for. Hun mente også at det hadde vært en stor fordel ved unionens forsvarsmessige sider.³⁶⁹ Dette lignet mye på konservative tanker, politisk fornuftsekteskap var en karakteristikk som oppsummerte de konservatives unionssyn i hvert fall på 1890-tallet.³⁷⁰

Nylænde hadde en spesiell rolle som organ for kvinnesak, men Gina Krog hadde ved flere anledninger gitt uttrykk for sine personlige meninger, og av den grunn er disse to synene interessante. Gina Krog markerte et klart mer idealistisk syn på norske rettsstandpunkter i forholdet til Sverige. Hennes artikler i Nylænde våren, sommeren og høsten 1905 ga uttrykk for en sterk fedrelandskjærlighet og støtte til de nasjonale krav. Krog snakket i mai 1905 om en "national vækkelse".³⁷¹ Denne "vækkelsen" gjaldt også kvinner. Hun mente også at kvinnene ville bli svært gode forbundsfeller i kampen.

"Lad skrankerne falde, hug baandene over, som stænger kvinder ude, og I vil faa de bedste forbundsfæller, ti I faar dem som forstaar tilbunds hvad det vil si at føre en aarelang kamp mod den ydre overmagt – for menneskehedens høieste goder: selvstændigheden, selvbestemmelsesretten og friheden."³⁷²

Også i synet på statsform er det sannsynlig at det ville vært uenighet, men her ikke bare mellom de to stemmerettsforeningene, men også utover i leddene til L.K.S.F. Styret i L.K.S.F. sendte en ny anmodning til Stortinget da det skulle stemmes over statsform i november: "Landskvindestemmeretsforeningen tillader sig herved at stille en indtrængende anmodning om, at Norges kvinder maa blive regnet med i de stemmeberettigedes tal, hvis folkeafstemning besluttes angaaende Norges fremtidige statsform."³⁷³

Det ble ingen gjentakelse av kvinnenes folkeavstemning i spørsmålet om statsform. Styret i L.K.S.F. fant at det ville være umulig å gjennomføre av flere grunner. Først og fremst fordi det her ikke var snakk om tilslutning til en beslutning, slik som i august, men et valg mellom to alternative statsformer. Styret fryktet splittelse mellom kvinnene,

³⁶⁶ Brev fra Qvam, Fredrikke til Holmgren, Ann Margret 25. juli, 1905. Koht, 1955: 77.

³⁶⁷ Brev fra Qvam, Fredrikke til Holmgren, Ann Margret 25. juli, 1905. Koht, 1955: 77.

³⁶⁸ Qvam fremhevet ofte hvor vanskelig den økonomiske stilling var i de forskjellige organisasjonene hun var aktiv i. Gjennom brevene hennes er det lett å få et inntrykk av at problemer med å få inn kontingenter fra ledd utover i landet, og den generelle utgiftssituasjonen tok enormt mye tid. Dette var hele tiden en avveining og flere ganger måtte foreningene avstå fra å sende delegerte til kongresser i utlandet pga. dårlig økonomi.

³⁶⁹ Brev fra Qvam, Fredrikke til Holmgren, Ann Margret 25. juli, 1905. Koht, 1955: 77. Forlag 1955.

³⁷⁰ Kaartvedt, 1984: 208.

³⁷¹ Nylænde, 15. mai 1905.

³⁷² Nylænde, 15. mai 1905.

³⁷³ *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1905*, Qvams arkiv.

"[...] det er jo at samle kvinderne om det, vi alle er enige i, som fremfor alt maa være det formaal L.K.S.F. tilstræber."³⁷⁴ I tillegg var økonomien svært dårlig, og en aksjon til var umulig også av denne grunn. Det er sannsynlig at den viktigste årsak var at styret fryktet splittelse mellom de stemmerettsøkende kvinnene. Det var viktig å mobilisere alle krefter mot det viktigste målet, nemlig stemmerett for kvinner. Med tilslutning fra det store antall kvinner som hadde underskrevet L.K.S.F.s lister i august var utsiktene til en løsning lysere.

Gina Krogs artikler høsten 1905 var preget av skuffelse over resultatet av Karlstadforhandlingene, hun gikk sterkt ut mot både norske politikere som gikk med på vilkårene og mot de svenske som satte dem. På grunn av dette kom det mange negative reaksjoner, og hun valgte å gå ut i Nylænde med en redegjørelse.³⁷⁵ Redegjørelsen ga uttrykk for hvordan hun definerte politikk og hvordan kvinnesak forholdt seg til politikk. Hun refererte til at enkelte mente at bladet ikke skulle ta standpunkt til politikk. "Det har været den stiltiende forusætning og aftale at Nylænde ikke skulde ta partipolitisk standpunkt, en aftale, som har været holdt gjennom alle aarene."³⁷⁶ Krog mente at kvinnesaken stod over partiene, hun hadde anerkjent det parti hun selv stod nærmest når det hadde utmerket seg til fordel for kvinnesak, og likeledes hvis andre partier gjorde noe som burde fremheves. I følge Krog var det hos individene innenfor de politiske partiene at man fant støtte til kvinnesaken, og ikke innenfor partiorganet som sådan. Ut fra dette mente hun at Nylænde "[...] derfor ikke følt nogen fristelse til at kaste sit lod enten i det ene eller det andet partis vegtskaal."³⁷⁷ På den måten mente hun at Nylænde ikke hadde drevet politikk.

Men der kommer tider i et folks historie, da ordet politik blir for snevert til at kunne benyttes om de begivenheder og handlinger som er afgjørende for dets skjæbne, eller om man heller vil ha det saa: der kommer tider da dette ord faar et indhold som bryder ned skrankerne og breder sig ud over alle enemerker. - Som nu er hændt. - Der kommer med andre ord tider da det gjælder et lands *nationale* sag, og intet andet.³⁷⁸

Det Gina Krog sterkt beklaget var å måtte gi etter for krigstruslene uten at folk fikk prøvd sin moralske styrke.³⁷⁹ I denne sammenheng plasserte hun seg på den ytterste radikale venstrefløy og fjernet seg fra de tanker om fred mellom det svenske og det norske folket som hun hadde hevdet tidligere på året. Krog plasserte seg med dette, ut fra en inndeling av Øystein Sørensen, sammen med de som hevdet et norsk heroismesyn i forhold til unionsoppløsningen. Dette gjaldt blant annet Fridtjof Nansen og Arne Garborg. Begge ga uttrykk for holdninger som at det var bedre å kjempe og tape, enn ikke å kjempe.³⁸⁰

"Hvad jeg og mange med mig føler som den største sorg og krænkelse er, at vi alle maatte bøie os under krigstruslerne uden engang at faa prøve, hvad de moralske værdier veied. At vi ikke fik lov at staa opreist med vor gode samvittighed og i følelsen af vor ret."³⁸¹ Krog fikk kritikk for sine uttalelser, og flere mente at de kunne skade kvinnesaken.

"Det norske folks anonymitet"

Unionsspørsmålet var på grunn av de spesielle begivenhetene viktig for kvinnesak og stemmerett i 1905, og som vi har sett påvirket det også forholdet mellom norske og svenske stemmerettsorganisasjoner. Nylænde hadde før 1905 forskjellige artikler knyttet opp mot nasjonalisme og norsk selvhevdelse, men mer som irritasjon over at folk i utlandet

³⁷⁴ Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1905, Qvams arkiv.

³⁷⁵ Nylænde, 15. oktober 1905.

³⁷⁶ Nylænde, 15. oktober 1905.

³⁷⁷ Nylænde, 15. oktober 1905.

³⁷⁸ Nylænde, 15. oktober 1905.

³⁷⁹ Nylænde, 15. oktober 1905.

³⁸⁰ Sørensen, 2001 i forelesning. Dette er gjengitt ut fra notater, og eventuelle feiloppfatninger må ikke tillegges Sørensen.

³⁸¹ Nylænde, 15. oktober 1905.

ikke visste hvor Norge lå geografisk og generelt hadde dårlig kunnskap om styre og stell. Dette var også utgangspunktet for en artikkel i 1903 hvor Gina Krog skrev om "Det norske folks anonymitet".³⁸² Hun nevnte en episode i Tromsø hvor kongen hadde besøkt byen, og noen utenlandske turister hadde benevnt han som *The King of Sweden*.³⁸³ Krog nevnte også andre eksempler på at *Norge var forsvundet i Sverige*. Selv om det var unntagelser så var stort sett utlendinger overbevist om at Norge, og det norske folk, var en del av Sverige.

"Det er den store misforstaaelse at sætte feiltagelserne m.h.t. vor nationalitet i klasse med anden uvidenhed. Den rækker nemlig fra den jævnt oplyste og gennem den dannede almenhed og helt op til udlandets høiest dannede mænd og kvinder - den uvidenheden."³⁸⁴ Gina Krog syntes det lå en fare i dette overfor utlandet, fordi "[...] hvad der blir igjen er bevistheden om at paa den vestlige side af Kjølén, der i Norge, bor de uroligste og mest opsætsige undersåtter."³⁸⁵ Hun mente at det ikke var noen annen nasjon enn Norge som så systematisk mistet navnet sitt, og at utlandet oppfattet Norge som svenskt. "Den afskyelige skraasikkerheden om at vi er svenske."³⁸⁶ Hun skyndet seg å modifisere denne uttalelsen med følgende: "Svensk! - et hædersnavn er det, og vakkert klinger det naar det har den rette adresse. Men hvor det skurrer i ørene, naar man vil fæste det på os. Som det vilde skurre i ørene paa hver ærlig svensk, om han om igjen og om igjen, i ny og næ blev kalt norsk."³⁸⁷ Denne artikkelen fikk en del reaksjoner både fra inn- og utland, og Gina Krog refererte noen av dem i Nylænde, blant annet svaret fra *Dagnys* redaktør, Lotten Dahlgren. Dahlgren mente at mye av det nordmenn var utsatt for av forvekslinger om navn og nasjonalitet, rammet svensker også. Hun gav flere eksempler på brev som var adressert til Stockholm, Norge,³⁸⁸ og mente at dette var noe som skandinaver måtte leve med. Hun mente at Sverige hadde grunn til å være misunnelig på Norge, fordi utlandet hadde så god kjennskap til norsk kultur.

Undantar man en liten procent amerikanske turister och deras gelikar af en mer "vulgar type", som äfen i Norge betraktar kung Oscar som "the King of Sweden", så är väl detta ett försvinnande fåtal mot den stora massan bildade människor i de stora kulturländarna, som känna och beundra *norska* skaldar, *norska* konstnär, *norska* tonsättare, utan att ha en aning om, at der existerar en *svensk* litteratur och en *svensk* konst.³⁸⁹

Dahlgren avsluttet med spørsmålet om ikke forvekslingen mellom de to land "[...] innebär ej detta att vi äro skapta att höra tillsammans, ett systerfolk, ett brödrafolk, med ett ord att vara ett? Jag och många med mig här i Sverige vilja gärna tyda det så."³⁹⁰ Gina Krog svarte på dette og andre innlegg om dette emnet ved å referere en del av de innlegg som var kommet til støtte for hennes syn, og et innlegg fra en dansk mann som protesterte på at Krog satte danske oppfatninger om dette i bås med andre nasjoner, da han mente danske borgere hadde en mye bedre oversikt grunnet de spesielle historiske relasjoner mellom de to nasjoner. Gina Krog erkjente at Dahlgren hadde helt rett i at forvekslinger av denne typen rammet mange land, men at Norge led overlast under dette.

[...] det er sikkerheden, den almindelige sikkerhed, midt i al usikkerheden, om at vi er svenske, at Norge i statsretslig henseende er en del af Sverige- at vi er den svenske stats undersaatte. Hvis nogen tror at Norge i

³⁸² Nylænde, 1. oktober 1903.

³⁸³ Nylænde, 1. oktober 1903.

³⁸⁴ Nylænde, 1. oktober 1903.

³⁸⁵ Nylænde, 1. oktober 1903.

³⁸⁶ Nylænde, 1. oktober 1903.

³⁸⁷ Nylænde, 1. oktober 1903.

³⁸⁸ Nylænde, 1. desember 1903.

³⁸⁹ Nylænde, 1. desember 1903.

³⁹⁰ Nylænde, 1. desember 1903.

den henseende ikke lider overlast, at det her ikke trækker det korte straa og Sverige det meget lange- maa det betegnes som en absolut vildfarelse.³⁹¹

Innlegget til Krog var skarpere i formen enn Dahlgrens, og mens Krog fremhevet forskjeller og snakket om det som talte mot unionsforholdet, fremhevet Dahlgren det som forente. Denne forskjellen i innleggene kan ha mange forklaringer, men i lys av den pågående unionskonflikten kan Krogs innlegg sees som uttrykk for hevdelsen av norsk nasjonalisme. Til Dahlgrens karakterisikk av de to lands folk som et brødre- og søsterfolk skrev Krog: "De mener at det svenske og det norske folk er skabt til at være sammen, et søsterfolk, et brødre folk, med et ord at være ét."³⁹² Gina Krog ønsket også at det skulle være et søskenforhold mellom de to landene, men fremhevet at det å være ett var en motsigelse mellom søsken, og at nordmenn fryktet bestrebelser som gikk i retning av enhet. Hun mente også at dette ikke var partipolitikk, men noe som alle norske partier gikk i retning av.³⁹³ Tonen i slutten av innlegget var forsonende overfor Dahlgren, og hun fremhevet det slektskap som de nordiske representanter på kvinnesaksmøter utenfor Skandinavia alltid hadde. Og hvis skandinavismen skulle ha positive virkninger måtte den sette respekten for de nasjonale personlighetene og symbolene først.³⁹⁴

Andre del av denne artikkelen stod først i Nylænde i 1905. Grunnen til at denne artikkelen ikke kom før var i følge Krog at hun ønsket å få mer erfaring fra kongressen i Berlin i 1904. Denne kongressen bekreftet hennes antagelser om at Norges navn i utlandet fortsatt var nært forbundet med Sverige. For Gina Krog var dette et spørsmål om at "[...] vor nationale existens erkjendes."³⁹⁵ Det var en rekke grunner til at Norge ikke ble anerkjent som nasjon, i følge Krog. Blant annet mente hun at ;"Vi har utallige vidnesbyrd om at den svenske konge skygger for det norske folk."³⁹⁶ Med dette mente hun at Sverige fikk anerkjennelse på bekostning av Norge. Det var mange grunner til dette, blant annet pekte hun på at lærebøker ofte fremstilte unionsforholdet og norske forhold på en feil måte. Men den dypeste grunnen var at "Vor nationalfølelse er ikke virksom nok i os selv, bevidstheden om vor egen existens er ikke sterk nok."³⁹⁷

Perspektiver på kvinnesak og unionsoppløsningen

Hvordan ble året 1905 vurdert ut fra et kvinnesaksperspektiv? Ida Blom har henvist til en anonym innsender i Nylænde som betegnet det som et "sorgens aar".³⁹⁸ Innsenderen mente at kvinnene hadde bøyd seg for det faktum at det fantes en stor sak, men at det var på tide å reise seg og arbeide for at kvinner ikke skulle behandles: "[...]som en lavere staaende kaste."³⁹⁹ I neste nummer av Nylænde kom det et svar til denne innsenderen som protesterte mot karakteristikken et "sorgens aar". Denne innsenderen mente at året hadde vært et gledelig år, også når det gjaldt kvinnesak: "Nei, vi har følt glæden fuldt ud for, hvad der er vundet, trods de ulykkelige "vilkaar", der bragte os sorg, - glæde over det store, regjering, og storting udrettet; men ogsaa glæde for kvindesagens fremme tror jeg, vi har grund til at føle."⁴⁰⁰ Også denne innsenderen beklaget at kvinner ikke fikk være med på folkeavstemningen, men hun så kvinners deltagelse i oppropet til støtte for unionsoppløsningen som svært positiv. Heretter kunne ikke kravet om stemmerett ignoreres fra regjering og storting. "1905 er et glædens aar ogsaa for den norske kvindesag; statsmagterne kan herefter

³⁹¹ Nylænde, 1. desember 1903.

³⁹² Nylænde, 1. desember 1903.

³⁹³ Nylænde, 1. desember 1903.

³⁹⁴ "Skal vore dages nordiske bevægelse eller skandinavisme, eller hvad man vil kalde det, føre til godt og ikke til ondt da maa den sætte i spidsen, følelsen for, ærbødigheden for, hævdelsen af hinandes nationale personlighed; og til den hører saa meget - ogsaa symbolerne og navnet" Nylænde, 1. desember 1903.

³⁹⁵ Nylænde, 15. januar 1905.

³⁹⁶ Nylænde, 15. januar 1905.

³⁹⁷ Nylænde, 15. januar 1905.

³⁹⁸ Blom, 1993.

³⁹⁹ Blom, 1993.

⁴⁰⁰ Sørvig, Josefine i Nylænde 15. desember 1905.

ikke saa meget længere negte kvinderne den politiske stemmeret; nu har de talt, ogsaa kvinden har vist, at hun hører med til det norske folk."⁴⁰¹

Fredrikke Qvam hadde også en positiv vurdering av underskriftsaksjonen selv om hun sterkt beklaget kvinnenes utelukkelse. Qvam fremhevet at det gavnet stemmerettsaken ;"[...] da flerheden af landets mænd med et blev seende og oprørtes over den behandling som var overgaaet kvinderne."⁴⁰² Hun mente også at dette var grunnen til, sammen med L.K.S.F.s arbeid, at Venstre og Arbeiderpartiet satte statsborgerlig stemmerett for kvinner opp på sitt program, og at representanter for andre partier var sympatisk innstilt til å gi kvinner statsborgerlig stemmerett.⁴⁰³

Oppsummering

Hva slags konsekvenser fikk begivenhetene i 1905 for det senere kvinnesaksarbeidet? L.K.S.F. brukte underskriftsaksjonen og resultatet av den på en rekke måter som vi senere skal komme tilbake til, her vil jeg bare gi noen eksempler. Det var slagord knyttet til antallet som stemte ved underskriftsaksjonen, og de legitimerte sine krav om stemmerett ved hjelp av det samme, både innad rettet mot kvinner og mot stortingsmenn ved valgene. At det også førte til at flere kvinner ble opptatt av kvinnesak er sannsynlig. En innsender i Nylænde fortalte hvordan begivenhetene fra 7. juni og 13. august hadde påvirket henne til å ta opp arbeidet for kvinnesak. Hun hadde vært motstander av å arbeide for kvinnesak, men hadde forandret syn. "Og det blev mig klart, at det ei var forstaaelse af kvindesagen alene, som mangled mig. Nei, det stak dypere, var noget meget mer. Det var fædrelandskjærlighed, fædrelandssind, bevisthed om den organiske sammenhæng mellem det enkelte individ og samfundet."⁴⁰⁴ Nesten alle norske kvinner over 25 år deltok i underskriftsaksjonen, og dette må ha ført til større interesse omkring kvinnesak. Hvordan dette ga seg utslag i oppslutning omkring foreningene blir tema for neste kapittel.

Kjønn hadde en vesentlig betydning for utelukkelse fra de to folkeavstemningene, men det var ikke bare kvinnene som ble utelukket. Det fantes også en gruppe menn som ikke hadde stemmerett og dermed var utelukket fra å gjøre bruk av borgerrettigheter. Dette var menn som var under fattigunderstøttelse, og menn som hadde bodd mindre enn 5 år i landet.

Ida Blom har i sin artikkel *En nasjon - to kjønn Norge fra 1880-årene til 1913*, hevdet at unionspolitikken ble brukt av kvinner for å nå målet om stemmerett for kvinner.⁴⁰⁵ Engasjementet til de tre store kvinnesaksforeningene N.K.N, N.K.S. og L.K.S.F. i underskriftsaksjonen var uomtvistelig årsaken til at den fikk en så stor utbredelse, og ingen andre ville ha mulighet til å få mobilisert så mange kvinner på så kort tid.

Utgivelsen av *Norway* var ment som en orientering om norske forhold til det internasjonale kvinneråd, og en fremhevelse av norske standpunkter i utenlandsk presse. Underskriftsaksjonen var en spontan aksjon som det ble oppfordret til fra flere hold, og den markerte en tilslutning til regjeringens beslutning og ønsket om å få høre til nasjonen. Styret i L.K.S.F. var skeptisk til å sette i gang underskriftsaksjonen fordi de på grunn av tidspunktet var usikre på oppslutningen fra medlemmene. Det er ingen tvil om at underskriftsaksjonen i ettertid ble brukt som et argument for at kvinner burde få stemmerett, både av kvinner og menn, men på det aktuelle tidspunktet kan den sees som uttrykk for ønsket om å delta som borgere av nasjonen. Derfor blir unionspolitikken som vikarierende motiv for stemmerett gjennom de mange initiativene i 1905 etter min mening litt vanskeligere å påvise. Flere av initiativene nevnt i denne fremstillingen kan sees som et uttrykk for en tilslutning til unionsoppløsningen mer enn en markering av målet om kvinnestemmerett. Kildene gir ikke her noe klart svar på motivene bak underskriftsaksjonen. De antyder at initiativene som Gina Krog stod i

⁴⁰¹ Sørvig, Josefine i Nylænde 15. desember 1905.

⁴⁰² Qvam, Fredrikke 1906, Qvams arkiv.

⁴⁰³ Qvam, Fredrikke 1906, Qvams arkiv.

⁴⁰⁴ "Mortensen, Karen, *Af et indledningsforedrag holdt ved stiftelsen af L. Elvardals kvindestemmerets-forening*. Nylænde, 15. desember 1905.

⁴⁰⁵ Blom, 1993: 432.

spissen for var uttrykk for et nasjonalsyn, heller enn et stemmerettssyn. Funksjonen til disse handlingene ble i ettertid et uttrykk for stemmerettsmarkering, men kildene antyder at de sommeren 1905 kom som et resultat av et nasjonalt fellesskapssyn som begge kjønn var en del av.

Kapittel 6

Mot allmenn statsborgerlig stemmerett. 1906-1913

Innledning

24. juni 1907 fikk cirka 300.000 kvinner statsborgerlig stemmerett. Stemmeretten ble gjennomført etter mange års kamp fra stemmerettstilhengeres side, og selv om den ikke gjaldt alle kvinner, ble den allikevel regnet som en seier.⁴⁰⁶ Kjønnbarrieren var brutt, kvinner kunne velges inn på stortinget og selv ta i bruk den viktigste av de medborgerlige rettighetene.⁴⁰⁷ Dette var et ledd i en større demokratiseringsprosess hvor en rekke medborgerlige rettigheter var gitt eller utvidet til stadig større grupper av menn og kvinner. Stemmeretten gav fra dette tidspunkt også kvinner mulighet til å delta formelt i politiske beslutninger og som folkevalgte representanter.

I dette kapitlet vil jeg forsøke å se utviklingen over tid angående kvinnestemmeretten, både de politiske begivenhetene som ledet opp til statsborgerlig stemmerett i 1907 og frem til alle kvinner fikk denne rettigheten i 1913. Jeg vil fortsatt konsentrere meg om de borgerlige stemmerettsforeningene og hovedaktørene innenfor L.K.S.F. og K.S.F.

For de borgerlige partiene var den store trusselen trykket fra Arbeiderpartiet og frykten for sosialistenes fremgang, og en rekke politiske fremstøt både fra Høyres og Venstres side ble satt i gang for å demme opp for denne trusselen. Utvidelsen av kvinnestemmeretten må sees i lys av denne konteksten.

I 1906 var valget i stor grad et regjeringsvalg.⁴⁰⁸ Flere steder stemte konservative på venstremenn. Samlingspartiet omfattet Høyre, Moderate og regjeringsvenstre. På stemmesedlene stod ikke partinavnet, bare kandidatene.⁴⁰⁹ Stemmerettsforkjemperne var en av mange pressgrupper som forsøkte å få gjennom sine krav i en politisk situasjon hvor partiene forsøkte å samle seg om saker.

Diskusjonen omkring hva slags rolle staten skulle ha innbefattet også kvinner. En ny bevissthet om sosial omsorg som en del av statens oppgaver førte til en gradvis større vekst i statens rolle, og dette kan også ha vært en grunn til at stemmerettsspørsmålet gikk så glatt gjennom i 1913. Kvinner trengtes på en rekke felt og sosialt arbeid appellerte til kvinners tradisjonelle rolle som omsorgsytere.

Politisk deltagelse

I Venstre ble partiorganisasjonen gradvis åpnet for kvinner. Elisabeth Jahn deltok på venstrelandsmøtet i 1906 og fremhevet viktigheten av alminnelig stemmerett uten begrensninger. Til tross for ulike typer agitasjon ble resultatet begrenset statsborgerlig stemmerett for kvinner på partiprogrammet i 1906.⁴¹⁰

Høyre hadde valgt å unngå dette på sitt opprop fordi statsborgerlig kvinnestemmerett fortsatt var kontroversielt innen partiet, og krefter innen partiet ønsket å unngå saker som kunne virke splittende.⁴¹¹

Etter gjennombruddet for stemmeretten i 1907 ble partiorganisasjonen i Høyre åpnet for kvinner. Det var en forventning i partiet om at kvinner ville støtte det som ble kalt "den samfunnsbevarende liberale fremskridtspolitikk".⁴¹²

⁴⁰⁶ De som var utelukket fra statsborgerlig stemmerett var ca. 250.000.

⁴⁰⁷ Definisjonen av stemmerett som den viktigste av de statsborgerlige rettighetene, kan muligens diskuteres. De sentrale aktørene, og en stor del av de kvinnene som ytret seg gjennom Nylænde betegnet den som den viktigste. Selvfølgelig må også yringsfrihet, eiendomsrett, rett til ulike stønader og de til enhver tid tilhørende rettigheter mellom borgeren og staten regnes med.

⁴⁰⁸ Kaartvedt, 1984: 233.

⁴⁰⁹ Kjeldstadli, 1994: 29.

⁴¹⁰ Nylænde, 15. mai 1906.

⁴¹¹ Kaartvedt, 1984: 229.

Francis Hagerups oppfatning om at kvinner ville bli en konservativ velgerressurs fikk etter hvert støtte. Kvinner fikk innflytelse i partiet gjennom deltagelse på landsmøtet, og to kvinner ble i 1909 valgt inn i sentralstyret.⁴¹³ Den ene av disse, Elise Heyerdahl, var valgt inn i kommunestyret i Kristiania. I et intervju i Nylænde ble hun spurt om de kvinnelige representantene stod sammen i saker som angikk kvinner. Heyerdahl svarte at de var gode venner, men at de gikk hver sin vei. Gjennom intervjuet skinte det tydelig igjennom at hun syntes at det var viktig at de kvinnelige representantene skulle heve seg over kjønnsbarrieren og søke å bli oppfattet som kjønnsnøytrale. "Hvis vi nu bidrager til at udrydde uviljen mod kvinders deltagelse i samfundsarbeidet, saa har vi derved ogsaa udrettet noget for det fremtidige arbeidet for vor fælles sag."⁴¹⁴

Vi har sett at ulike kvinnelige aktører brukte kjønn som argument på flere måter, kvinner skulle ha de samme rettigheter som menn, og kvinner kunne inneha de samme yrker som menn, samtidig som verden ville bli annerledes når kvinner fikk rettigheter. "Det går smaat fremover for os. En af de vigtigste grunde til dette langsomme fremskridtet er, mener jeg, den at mændene ikke formaar at sætte sig ind i vor stilling. Hvis de kunde tænke sig i vort sted, om bare for et par minutter, vilde meget klares for dem."⁴¹⁵ Argumentasjonen kvinnene brukte gikk både på likhet med menn og forskjellighet.

Diskusjonen om stemmerett for både kvinner og menn dreide seg i stor grad om hvem som skulle regnes med som borgere. De som mente at stemmerett var en menneskerettighet var i et lite mindretall, men argumentet om at det var et rettferdighetskrav var gjennomgående.

Utgangspunktet for den statsborgerlige stemmeretten var § 50 i grunnloven, mens formannsskapslovene regulerte den kommunale stemmeretten. Borgerrettsloven av 1888 definerte hvem som skulle regnes med som borgere. Borgerrettsloven ble revidert i 1888 og i 1924.⁴¹⁶ "Egenskapen av å være norsk statsborger var i utgangspunktet kun en av flere betingelser for å kunne avgi stemme og for å kunne velges til Stortinget, men den var en nødvendig forutsetning."⁴¹⁷

Gina Krog hevdet at stemmerett var en sak som stod over partigrensene og over kjønnskillene. Det var en sak som angikk menneskeheten og derved en demokratisk idé. Gjennom dette var Gina Krog på linje med venstremenn på ytterste venstre fløy. Viggo Ullmann var en av de som brukte dette argumentet om at stemmerett var en menneskerettighet.

I 1903 ble grunnlovsforslagene om statsborgerlig stemmerett forkastet av konstitusjonskomiteen, på grunnlag av at komiteen ønsket større erfaring med den kommunale stemmerettens virkninger.⁴¹⁸ I 1904 skrev Gina Krog i Nylænde at det ikke så lyst ut når det gjaldt stemmeretten. Hun mente at det var en utbredt oppfatning at Norge var kommet så langt i denne saken, og at man derfor kunne hvile.⁴¹⁹

Samme begrunnelse som i 1903 ble gitt i 1904 da konstitusjonskomiteen behandlet et forslag om alminnelig kommunal stemmerett fra K.S.F. Forslaget led samme skjebne i Odelstinget, hvor 57 stemte i mot og 30 for.⁴²⁰ Gina Krog beklaget dette, "Naar alle vi kvinder som er over den fastsatte skattegrænse, og saa alle mænd, baade over og længst muligt under, har stemmeret- saa ser det virkelig ud som man vil lave en pariaklasse af de fattigste kvinder i

⁴¹² Kaartvedt, 1984: 242.

⁴¹³ Heyerdahl var en av de få høyrekvinner som var medlem av L.K.S.F. Dette var Marianne Nærup og Elise Heyerdahl. Kaartvedt, 1984: 242.

⁴¹⁴ Nylænde, 15. november 1903.

⁴¹⁵ Fawcett, Millicent Garret *Foredrag holdt i den internationale kvindestemmerets alliance, Kjøbenhavn den 7de august 1906*, Nylænde, 15. august 1906.

⁴¹⁶ Nordhaug, 2000: 118.

⁴¹⁷ Nordhaug, 2000: 118.

⁴¹⁸ Nylænde, 1. desember 1903.

⁴¹⁹ Det er rimelig å tro at Gina Krog her snakker om stortingsrepresentanter og ikke kvinnebevegelsen. Lenger ned i denne artikkelen sier hun at mange kvinner også har vært for lite aktive på dette området. "Men ogsaa mange kvinder herhjemme har været i en altfor hvilende stemning efter de fik den brøkdelt rettigheder." Nylænde, 1. april 1904.

landet."⁴²¹ Hun beklaget også at det var stille i L.K.S.F., Fredrikke Qvam var ikke i byen, men Krog mente at noen fra hovedstyret kunne ha protestert.⁴²² Utover sommeren ble situasjonen noe forandret, Krog syntes det skjedde forandringer og at kvinnene var mer aktive.⁴²³ Vi husker hvordan kvinnesaksbevægelsens navneinnsamling i 1905 virket positivt opinionsdannende blant kvinner og skapte stor interesse for stemmeretten blant menn.

Mot gjennombrudd

Fredrikke Qvam oppfordret alle kvinner til å arbeide for stemmeretten i februar 1907. Det var ventet at saken skulle behandles i Stortinget om ikke lenge. Hun understreket at arbeidet kunne gjøres på mange måter som ikke kostet mye verken i tid eller penger. Gjennom å bære det internasjonale stemmerettmerket Jus suffragii, kunne dette bli gjenstand for både diskusjon og opplysning mot omgivelsene.

"Derved faar man anledning til at tale om vore stemmeretskrav og forklare baade kvinder og mænd, at nu maa det beleilige tidspunkt nyttes, da det ikke er givet, at en saa gunstig politisk stilling oftere frembyder sig til at faa kvinders statsborgerlige stemmeret gennemført [...]"⁴²⁴

Utover våren 1907 hadde Nylænde ved Gina Krog og Fredrikke Qvam flere oppfordringer til alle kvinner om å intensivere arbeidet for stemmerett og å konsentrere seg om offentlige saker.⁴²⁵

I forbindelse med påstanden om at Christian Michelsen skulle være misfornøyd med enkelte kvinners opptreden under Karlstaddagene hadde Gina Krog en artikkel i Nylænde.⁴²⁶ Michelsen hadde kommet med uttalelser om "meget skrivende og meget talende overklassekvinder", og dette brukte Krog i 1907 til å argumentere med at hvis man var motstander av "meget skrivende og meget talende overklassekvinder" så var det mulig å ordne dette ved å begunstige de arbeidende kvinner ved å gi dem alminnelig stemmerett.⁴²⁷

Dette var en av flere påvirkningsmetoder foran behandlingen i Stortinget.

Som vi husker fra kapittel 4 så bestemte Fredrikke Qvam av taktiske grunner at L.K.S.F. ikke skulle holde noe masse møte for å påvirke stortingsrepresentantene. Hun foretrakk mer personlige påvirkningsmetoder som brev til den enkelte representant. N.K.F. og K.S.F. valgte en annen taktikk og holdt sammen et demonstrasjonsmøte i begynnelsen av juni.⁴²⁸

Bestemmelsen om at forandringer i grunnloven krevde et flertall på minst 2/3 gjorde at minst 82 representanter måtte stemme for hvis reformen skulle gjennomføres. Forventningen om en gjennomføring av alminnelig stemmerett for kvinner var lav, men optimismen i forhold til begrenset stemmerett ble større utover våren 1907.

⁴²⁰ Nylænde, 15. april 1904.

⁴²¹ Nylænde 1. mai 1904. Fredrikke Qvam var sannsynligvis hjemme fordi hennes mann var syk. Ole Anton Qvam døde sommeren 1904. Allikevel holdt Fredrikke Qvam i løpet av året en rekke foredrag rundt om i landet. Av L.K.S.F.s 52 foredrag i løpet av året holdt Fredrikke Qvam 34, det ble også stiftet 15 nye ledd i løpet av året. *.Aarsberetning for Landskvindestemmeretsforeningen 1904*. Qvams arkiv.

⁴²² Nylænde, 1. mai 1904.

⁴²³ Nylænde, 1. august 1904.

⁴²⁴ Nylænde, 1. februar 1907.

⁴²⁵ For eksempel "For norske kvinder er tiden nu kommet til at samle sine interesser sterkt og fyldig om offentlige anliggender paa det sociale, kommunale og politiske omraade. Enten de opnaar statsborgerlig stemmeret nu eller først om nogle aar, [...] De maa ta fat for at søge oplysning om sine rettigheder og dygtiggjøre sig til at fylde de krav og udøve de pligter som ved lovgivningen er paalagt dem eller vil paalægges dem. For hjemmenes og landets skyld maa de ryste ligegyldigheden af sig." 15. februar 1907.

⁴²⁶ Artikkelen het *Samlingspartiet, ministerchefen og kvindestemmeretten*, og refererte en tale hvor Michelsen avviste at det som ble kalt "enkelte kvinders optræden under Karlstaddagene" hadde betydning for hans syn på kvinnestemmeretten. Nylænde 1. mars 1907. Ellers husker vi fra kapittel 5 at en rekke av de sentrale kvinnesakskvinnene ikke deltok i hyldningstoget til Michelsen og regjeringen i 1905. Se også Moksnes, 1984: 251.

⁴²⁷ Nylænde, 1. mars 1907.

⁴²⁸ Talere på dette møtet var Anne Holsen, advokat Stang - Lund, Gina Krog, og Randi Blehr. Nylænde, 1. juni 1907.

Det ble stadig fremhevet at det var mulig for venstrerepresentantene sammen med Arbeiderpartiet å få igjennom alminnelig stemmerett.

Det forelå 6 forskjellige forslag til behandling. L.K.S.F. hadde stilt sitt vanlige forslag med stemmerett på samme betingelser som for menn. K.S.F. hadde to forslag med, et med alminnelig stemmerett og et med sensusbegrenset. Konstitusjonskomiteen hadde innstilt på sensusbegrenset statsborgerlig stemmerett for kvinner foran behandlingen i Stortinget 14. juni 1907. Dette fordi flere representanter mente at valgprogrammet ikke ga grunnlag for en større utvidelse, og dels fordi det ble argumentert for at det var rimelig at kvinnene også skulle gå den skrittvis vei. Denne argumentasjonen kjenner vi igjen helt fra begynnelsen av stemmerettskampen.

Debatten i stortinget

Da statsborgerlig stemmerett ble debattert i Stortinget 14. juni 1907 kom igjen spørsmålet om grunnlaget for stemmeretten opp. Kilden til dette var veterinærdirektør Ole Malm som representerte Samlingspartiet.⁴²⁹ Et forslag om at saken burde utsettes fordi den ikke fikk noen praktisk betydning før i 1909 ble nedstemt med den begrunnelse at saken var moden, spesielt fordi den stod på flere partiers valgprogram. På dette grunnlag ble saken tatt under behandling.⁴³⁰

Det første Malm angrep var kvinnesaksbevegelsens påberopelse av rettferdighetskravet. Malm ønsket ikke å være urettferdig mot kvinner, og han hadde derfor undersøkt hos statsrettslærde vitenskapsmenn for å finne ut om kvinnes såkalte rettferdighetskrav var støttet av disse. Hans standpunkt var at i statens interesse måtte individer som kunne tenkes å utøve stemmeretten på en slik måte at de var til skade, nektes denne retten, selv om de teoretisk sett burde ha retten.⁴³¹

Denne betragtning berettiger ikke alene til at negte stemmerett til oprørske eller statsfiendlige borgersammenslutninger (som f.eks i sin tid negrene i Sydamerika), men ogsaa til at unnlade at give stemmerett til individer (som f.eks kvinderne), hvis livsopgave det er at opretholde et for statens bestaaen og vedbliven uundværligt organ, nemlig *familien*.⁴³²

Malm så det offentlige livet som familielivets motsetning. Staten var i egen interesse nødt til å verne familien mot den ødeleggende og oppløsende virkningen som kvinnestemmeretten ville medføre.

Christian Holtermann Knudsen fra Arbeiderpartiet deltok også i denne debatten. Han mente at statsborgerlig stemmerett var et gammelt krav, og det skulle gjøre alle borgere medansvarlige i samfunnsarbeidet. Dette var en logisk utvikling og den kunne ikke stanses, mente Knudsen. Kvinner hadde alltid hatt uformell innflytelse gjennom sin påvirkning av menn, men det var uverdige at de måtte gå gjennom mannen for å utøve denne, og også skadelig for samfunnet..

"Kvinderne har havt sin indflydelse ogsaa naar det har gjældt statssager, overfor manden; men de har øvet den og vil komme til at øve den paa en maade, som er uheldig, idet de ikke har ansvaret for den indflydelse, som de øver paa statshandlingerne gjennem manden."⁴³³

Knudsen så ikke noe behov for å imøtegå alle Malms påstander i hans motstand mot kvinnestemmeretten. Knudsens begrunnelse var at dette var en naturlig utvikling siden kvinner hadde fått innflytelse på så mange områder, og det var naturlig og nødvendig at de også ble deltagere i samfunnet ved hjelp av stemmeretten. Han pekte på en del

⁴²⁹ Agerholt, 1937: 250.

⁴³⁰ Gr. Lovsforslag om statsborgerlig stemmerett for kvinder 14 juni 1907.

⁴³¹ Indst. S. XXXXVIII i Kolstad 1963: 99

⁴³² Indst. S. XXXXVIII i Kolstad 1963: 99

⁴³³ Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907.

motsetninger i Malms argumentasjon, dette at kvinner var sterke nok til å tale lenger enn menn og med mindre anstrengelse, men at de ville bli overanstrengt av å ha samfunnsplikter.

Bryggesaa avviste Malms synspunkter og teorier som foreldet. Han var heller ikke enig i Malms fremstilling av flertallets mening om kvinnestemmeretten som en menneskerettighet.⁴³⁴ Bryggesaa gikk nærmere inn på Malms argumentasjon og avviste mange av punktene han trakk frem. Han uttalte at han ikke kjente til noen som så stemmeretten som en menneskerettighet ut fra Malms fremstilling.

Bryggesaa var enig med Chr. Knudsen i at det var uheldig at kvinner måtte gå omveier for å få innflytelse. Han syntes heller ikke at Malm var overbevisende når han argumenterte for at kvinner burde skånes for alt som hadde med styre og stell, og overlate slike vanskeligheter til mannen. "Jeg kunde være fristet til at tro, at hr. Malm svermer for et dukkehjem, hvor manden alene er den, som skal styre og stelle og som skal skaffe tilveie alt, hvad der skal til for hele familiens underhold."⁴³⁵

Bryggesaa gikk også inn på det som Malm oppfattet som en trussel fra kvinnebevegelsen. Han var ikke enig i at det var en trussel, men at "Sagen vil ved forholdenes egen magt seire."⁴³⁶ En utsettelse eller nedstemmelse av kvinnestemmeretten kunne skade det gode samarbeidet som var mellom kvinnebevegelsen og stortingsmenn. Bryggesaa avsluttet sitt innlegg med å fremheve at utviklingen hadde gått så langt at tiden nå var inne for å innføre stemmerett for kvinner.⁴³⁷

Johan Castberg grep fatt i mindretallets innstilling fra konstitusjonskomiteen og avviste det såkalte vitenskapelige grunnlag dette var bygget på.⁴³⁸ Castberg angrep Malms statsbegrep og stilte spørsmålet om hvem staten var, om ikke borgerne. "Har jeg den ene borger, lov til at udelukke den anden borger, har jeg lov til at si , jeg og nogle med mig har indsigt og forudsætninger, men de andre har det ikke?"⁴³⁹ Denne oppfatningen av staten sammenlignet Castberg med eneveldets. Castberg mente også at statens interesser ikke stod mot hjemmets, og jo mer familien ble støttet og utviklet desto mer ville dette gavne staten.

Malms tanke om at ekteskapet skulle sørge for kvinners forsørgelse tilbakeviste Castberg ved å trekke frem statistikk som viste at 45 % av kvinner over 25 år var ugifte, og til sammen 311.500 kvinner var i 1900 selvstendige. "Er det hr. Malms mening, at det skulde gaa an ved magtbud eller sociale reformer i en nær fremtid at bringe alle disse erhvervende kvinder, hvoraf kun en liden brøkdel er gifte, i den lykkelige stilling, som hr. Malm mente var stemmerettens modsætning, nemlig egteskab?"⁴⁴⁰ Castbergs innlegg var holdt i en ironisk tone, og han oppfordret Malm til å fortelle hvordan han hadde tenkt å skaffe alle disse ugifte kvinnene mann og barn. At menn skulle ha så overlegne egenskaper i et hvert henseende som Malm påstod var noe Castberg betvilte. Han la vekt på dette fordi i mindretallets innstilling ble det fremhevet at mange gutter døde i ung alder på grunn av lavere motstandsdyktighet enn jenter, og dette faktum måtte stå i motsetning til menns såkalte overlegne fysiske egenskaper.⁴⁴¹

Castberg anførte også at han hadde sittet i mange styrer sammen med kvinner, han hadde aldri hørt at det hadde gått ut over familien, og mennene til disse kvinnene hadde heller ikke klaget, snarere tvert i mot.

Malm hadde vist til stemmerettens uheldige virkninger der hvor kvinner allerede hadde stemmerett, som i Australia og Finland. Castberg henviste til en artikkel fra en australsk kvinne i et amerikanske tidsskrift. I følge denne

⁴³⁴ Bryggesaa var formann i konstitusjonskomiteen.

⁴³⁵ *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907*

⁴³⁶ *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907*

⁴³⁷ *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907*

⁴³⁸ Johan Castberg var sorenskriver og leder for Arbeiderdemokratene. Dette var et parti med tilhold på indre Østlandet for småkårsfolk som ikke tilhørte arbeiderklassen, Castberg ønsket å samle venstrefløyen i Venstre og sosialdemokratene. Dette valg samarbeidet fant ikke sted, men Castberg stod i front for en gruppe som ville bli kvitt høyrefløyen i Venstre. Kjeldstadli, 1994: 24.

⁴³⁹ *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907*

⁴⁴⁰ *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907.*

⁴⁴¹ *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907.*

artikkelen hadde kvinners stemmerett og deltagelse i det offentlige liv ført til samling ved middagsbordet hvor politiske spørsmål ble diskutert mellom begge kjønn.⁴⁴²

Castberg oppsummerte sitt syn ved å peke på at det var hensynet til borgernes samfunnsnytte som skulle være grunnlaget i stemmeretten. Han mente at lovgivningen hadde fastslått at kvinner også var borgere og at stemmerett til kvinner var en nødvendig følge derav.

Fredrik Stang startet sitt innlegg med en historisk oversikt over stemmerettskampen i generelle vendinger.⁴⁴³ Stemmeretten forbeholdt en begrenset mengde mennesker var et forlatt system, og det seirende prinsipp var at alles mening skulle ha betydning. På dette grunnlaget var det umulig å forsvare og holde halvparten av menneskeheten ute.

Stangs argumentasjon om kvinners positive egenskaper bar preg av en viss opphøyelse av den andre halvpart av menneskeheten.

Kan man være til den grad mandfolk, at man ikke opdager, at naar man taler med en kvinde, hvad enten det er om de største spørmaal, eller om de mindste spørmaal, saa møder man hos hende en raskere opfatning og en dristigere intuition, en klarere forudfølelse af de ting, man ikke kan reflektere sig til? (...) at vi gaar tungt, langsomt og sendrægtig frem gennem en logisk og ofte høist feilagtig tænkning der, hvor kvindens instinkt leder hende rask og let frem ofte til et rigtigt resultat.⁴⁴⁴

Stang kunne ikke forstå at kvinners deltagelse i det offentlige liv skulle få noen konsekvenser for familielivet, unntaket var der hvor kvinner kom på Stortinget, men dette kunne ikke bli mange.⁴⁴⁵

Fredrik Stang ønsket at Høyre skulle ha en "[...]liberal og sosialreformativ profil som harmonerte med de endrede vilkår for politisk aktivitet og innflytelse etter stemmerettsutvidelsene, og arbeiderbevegelsens parlamentariske fremmarsj[...]"⁴⁴⁶ Kvinnestemmeretten som en konservativ ressurs og bremsekloss var derfor en tanke han støttet.

Malm svarte på innleggene til sine motstandere, men konsentrerte seg først og fremst om Castbergs argumentasjon. "Hvis der var saa, [...] at i vor tids samfundsordning er kvindestemmeretten en selvsagt ting, maa de være forferdelig dumme og forvildede derude i den store verden, naar ikke en eneste stat hidtil har oppdaget, at den er nødvendig eller rigtig."⁴⁴⁷ Malm anførte det tradisjonelle argumentet om at hvis kvinner fikk stemmerett i tillegg til den uformelle innflytelse de allerede hadde over mannen, så ville det bli uutholdelig.⁴⁴⁸

Hva ville bli virkningen av at kvinner fikk stemmerett? Fredrik Stang så for seg at dette kunne få følger for familien til de kvinnene som kom på Stortinget, men at det ville være så forsvinnende få det dreide seg om at dette ikke ville være noe problem.

Familieproblematikken så ikke Castberg som noe problem, i de tilfelle hvor menn og kvinner var uenige politisk mente han at de ville stemme motsatt av hverandre og på den måten ville stemmegivningen fra denne familie ikke få noen betydning.

Malms argumentasjon og kvinnesyn ble oppfattet som gammeldags av de fleste debattantene på Stortinget. En oppfatning om at kvinner var natur og styrt av biologiske prosesser, var en forestilling som ble populær fra midten av 1800-tallet. På denne tiden fikk teorier om at kvinner var styrt av sine reproduktive organer støtte av medisinere. De reproduktive organene hadde forbindelser til resten av kroppen, og både de intellektuelle og de psykiske egenskapene

⁴⁴² *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907.*

⁴⁴³ Fredrik Stang var formann i Høyre i 1908 – 1911, sønn av Emil Stang og sønnesønn av Fredrik Stang. Han var professor i jus, og stod nærmest partiets venstrefløy. Kaartvedt, 1984:255-256.

⁴⁴⁴ *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907.*

⁴⁴⁵ *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907.*

⁴⁴⁶ Kaartvedt, 1984: 256.

⁴⁴⁷ *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907.*

⁴⁴⁸ *Forhandlinger i Stortinget (nr. 442) 14 juni 1907.*

hos kvinner ble styrt av dette.⁴⁴⁹ Denne argumentasjonen fikk også betydning når det gjaldt utdannelse for kvinner, fordi kroppen var et lukket system og kvinner brukte mye mer energi enn menn på å utvikle reproduktive organer, ville dette være et problem hvis kvinner skulle ta utdannelse- fordi hjernen ikke kunne utvikles samtidig med de reproduktive organer.⁴⁵⁰

I Sverige hardnet stemmerettsmotstanden til i årene 1912-13.⁴⁵¹ Menn og kvinner som arbeidet med kvinnesak ble ofte latterliggjort, og mennene ble fremstilt som små og feminine, mens kvinnene ble fremstilt som store, mannhaftige mannekvinner ofte med hårvekst på gale steder. Og det dukket opp en roman som underbygget oppfatningen om kvinnesakskvinner som det tredje kjønn. I følge denne romanen gjaldt dette også kvinner som arbeidet utenfor hjemmet.⁴⁵²

Samfunnsendringer?

Både menn og kvinner hadde forventinger til de nye rettighetene, men hvordan stemmerett for kvinner ville forandre samfunnet var det selvfølgelig ikke enighet om.

En innsender i Nylænde var glad over det som var oppnådd, hun fremhevet at det var ikke den nye makten som var så viktig, men retten til å ha en stemme med i laget. Dette ville føre til samfunnsendringer, og kvinnes inntog ville foredle.⁴⁵³ I et opprop foran kommunevalget i 1907 var et av slagordene for å få kvinner til å stemme: " Husk, det gjælder alles Velfærd, Hjemmenes, Børnenes, Kommunens." ⁴⁵⁴

Samfunnsendringene som ville komme i kjølvannet av kvinners statsborgerlige stemmerett var heller ikke applaudert av alle.

Aftenposten hadde dagen før avgjørelsen i Stortinget om den statsborgerlige stemmeretten en artikkel om hva som var menns og kvinners oppgaver.⁴⁵⁵ Kravet på kvinnelig stemmerett bunnet i en oppfatning om at kvinner og menn hadde en felles likeartethet.⁴⁵⁶ Artikkelen fremhevet menns og kvinners ulikhet når det gjaldt fysisk styrke og regnet opp en del yrker som kvinner på grunn av sin fysiske utrustning var avskåret fra å ha, gruvearbeid, skogsarbeid og verneplikt var noen av de oppgaver som ville være forbeholdt menn. Hjemmene ville bli forsømt hvis kvinner også skulle delta mer på den offentlige arena.

Saasandt hjemmene er Samfundets Velsignelse, saasandt bør enhver Tendens modarbeides, som drager Kvinden bort fra hjemmet mer, end uomgjængelig fornødent er. Manden vilde ikke kunde magte en saadan dobbelt Opgave, som det er at tilfredstille alle hjemmets og Familielivets krav, Opdragelsens krav ved siden av Offentlighedens krav – kvinden kan det heller ikke.⁴⁵⁷

⁴⁴⁹ Rosenbeck, 1992: 412.

⁴⁵⁰ Rosenbeck, 1992: 413.

⁴⁵¹ Björkenlid, 1982:15.

⁴⁵² Dette var den tyske forfatteren Ernst von Wolzogens roman *Det tredje könet*, romanen var utkommet i 1899, og trykket opp igjen i 1911 og i 1913. Björkenlid, 1982: 15.

⁴⁵³ Rovelstad, Marthea *En Kvindesagskvinde*. Nylænde, 1. juli 1907.

⁴⁵⁴ *Opprop* fra L.K.S.F.s styre i september 1907. Qvams arkiv.

⁴⁵⁵ *Kvindernes Stemmeretskrav. De ulige oppgaver*. Aftenposten, 13. juni 1907. Det følgende baserer seg på materiale fra denne artikkelen hvis ikke annet er nevnt.

⁴⁵⁶ "Kravet paa kvindeligt Stemmeret hvorom Forslag er opført paa Stortingets Dagsorden i morgen bundet i Forestillingen om Kvindens Ligestillethed – vi burde kanske hellere sige Ligeartethed , med Manden." Aftenposten, 13. juni 1907.

⁴⁵⁷ Aftenposten 13. juni 1907.

Når kvinner ble direkte deltagere i det offentlige liv, så ville dette gå ut over den ledende stilling de hadde innenfor hjemmet, deres offentlige oppgaver måtte derfor tilpasses og begrenses etter hva hjemmet påla av plikter.⁴⁵⁸ Dette ville være et problem med mødre, hvis de ble valgt til Stortinget.⁴⁵⁹ Å ta barna vekk fra hjemmet ville ødelegge selve kjernen. Det var derfor sannsynlig at hoveddelen av de kvinnene som ble valgt ville være ugifte lærerinner og mødre som bodde i Kristiania.

Naar kvinden i Prestegjeld efter Prestegjeld har avholdt sig fra at udøve sin kommunale Stemmeret, beror det kanske paa et noksaa naturligt Insinkt og naar de kvinder, som har faaet Sæde i Kommunestyernerne, som Regel gjør sig saa lidet gjeldende, saa har det kanske sin naturlige Grund heri, at de hverken har Tid eller Leilighed til at tilegne sig de nødvendige Forudsætninger. Det vilde gjelde enda mer i større Forhold.⁴⁶⁰

Videre gikk artikkelen inn på forskjellen mellom den kommunale og den statsborgerlige stemmeretten, jo mer stemmeretten ble utvidet jo større var faren for at kvinner ville forsømme sin viktigste oppgave. "Vi tilader os at kalde det altfor tarveligt, naar Frøken Holsen i sit for nogen Tid siden holdte Foredrag spurgte, om det skulde være saa farlig, om Kvinden hvert 3die Aar afgav sin Stemmeseddel, om dette kunde volde saadan Uro[...]"⁴⁶¹ Det tarvelige ved denne uttalelsen lå i at stemmeretten dreide seg om så mye mer enn å stemme ved hvert valg. Aftenposten fremhevet pliktene som fulgte stemmeretten, valgbarheten, og det å motta valg. Artikkelforfatteren var heller ikke enig i argumentasjonen om at når man hadde gitt kvinner kommunal stemmerett, så fulgte den statsborgerlige stemmerett som en naturlig konsekvens.⁴⁶²

I takknemlighet

Aftenposten refererte Fredrikke Qvams reaksjoner etter at forslaget gikk igjennom med 96 mot 25 stemmer. Hun uttrykte glede over det som var skjedd, men erklærte at arbeidet måtte fortsette. Gina Krog var takknemlig for avgjørelsen og stolt av norske menn, spesielt fordi så mange som 96 representanter hadde stemt for forslaget. Hun fremhevet også at det gjaldt å få sendt bud til inn og utland, og hun mente at denne avgjørelsen ville bringe glede i alle land som arbeidet for fremskritt. Randi Blehr uttalte seg også: "Jeg glæder mig over, at Mændene nu har indset, at også kvinden er skabt i Guds Billede."⁴⁶³

Nylænde omtalte beslutningen 14. juni som "[...]et av lyspunktene i vor historie."⁴⁶⁴ Bladet var fylt av lykkekønskninger fra inn og utland, blant annet sendte mange svenske stemmerettskvinner sine gratulasjoner. Bladet navnga også alle de 96 representantene som stemte for forslaget som gikk i gjennom, og de 48 som stemte for L.K.S.F.s forslag.⁴⁶⁵

⁴⁵⁸ Aftenposten 13. juni 1907.

⁴⁵⁹ Vi husker at Fredrik Stang ikke så dette som et stort problem, men for artikkelforfatteren ville det at barna skulle følge med mødrene ødelegge hjemmet, og den betydning det hadde som familiens midtpunkt.

⁴⁶⁰ Aftenposten, 13. juni 1907.

⁴⁶¹ Aftenposten, 13. juni 1907.

⁴⁶² " Er her begaaet nogen Feil ved udvidelsen af den kommunale Stemmeret- hvad vi ikke vil paastaa- saa skulde det dog vel være en Grund mere til ikke at begaa en større Feil ved at lade kvinden faa statsborgerlig Stemmeret." Aftenposten, 13. juni 1907.

⁴⁶³ I overskriften til denne artikkelen stod at det var skrevet av en kvinnelige medarbeider. Dette kan ha vært Anna Hvoslef, som skrev i Aftenposten gjennom flere år. De som er intervjuet i artikkelen er formenn i hver sin kvinneforening, L.K.S.F., N.K.N. og N.K.F. Det kan være tilfeldig at ingen fra K.S.F. er intervjuet, men det er interessant at de tre foreningene på denne måten er representert, og ingen uttalelser er å spore fra den siste stemmerettsforeningen.

Aftenposten, 14. juni 1907.

⁴⁶⁴ Nylænde, 1. juli 1907.

⁴⁶⁵ Nylænde, 1. juli 1907.

Flere stortingsrepresentanter hadde helt fra første stund støttet kvinnesakskvinnenes krav om rettigheter på samme betingelse som menn og gått i bresjen for dette. Vi har nevnt Ole Anton Qvam og Viggo Ullmann som de mest kjente. Men flere andre representanter uttalte seg til fordel for stemmerett for kvinner. Kvinnebevegelsen var selvfølgelig avhengig av at representantene fremmet forslag og av de ulike representantenes støtte når forslagene skulle opp til behandling.⁴⁶⁶

Gjennom å fremheve menns innsats så var det også mulig å fremheve at dette var en sak som stod utenfor partigrensene, menn kunne uavhengig av partiene fremme denne saken, fordi den var et rettferdighetskrav.

Som vi har sett hadde stemmerett for kvinner hele tiden vært en venstresak. Men det var nødvendig å appellere til andre partier for å få denne saken gjennom. Vi husker Fredrikke Qvam og Gina Krogs diskusjon omkring Krogs angrep på Venstre fra århundreskiftet. Selv om det fortsatt var nødvendig å henvende seg til Venstre var det også nødvendig å agitere mot andre partier. Venstre hadde ikke samlet seg om denne saken, og forventningene om at partiet skulle gjøre det hadde vel heller ikke blitt oppfylt. "En ting er nemlig, at man nu ikke vil stille sig som principiell modstander af sagen – en anden ting, at man vil opta den med interesse og ikke skyve den tilside som uvedkommende og ubeleilig."⁴⁶⁷ Likegyldigheten til saken var det farlige, fordi prinsippmotstanden var brutt var det en fare for at spørsmålet bare ville bli utsatt.

Mange representanter ga uttrykk for at kvinnene måtte vente, og at man måtte se an resultatene før det ble ytterligere utvidelser. Til tross for dette uttrykte Gina Krog takknemlighet. "[...] det skridt som allerede er gjort fører ihvertfald et godt stykke henimod maalet, og vi føler hjertelig taknemlighed mod alle de mænd som har baaret og vil bære vor sag frem."⁴⁶⁸ Takksigelser til menn for den innsats de gjorde for kvinners stemmerett var stor. Dette kom til uttrykk en rekke ganger både i Nylænde og andre steder og gjerne i sammenhenger med enkelte stortingsrepresentanters begravelse eller uttreden av Stortinget.⁴⁶⁹

Det forekom selvfølgelig også andre uttalelser som ikke var like positive til menn og som antydte at motstanden fortsatt var sterk. "

Om de forskjellige partier har havt støtte av kvinderne har ogsaa interesseret udlandet. I Holland brugte arbeiderne som vaaben mod de stemmeretssøgende hollandske kvinder rygtet om at de norske kvinders deltagelse i valgene var aarsagen til de liberale partiers svækkelse. Men nu da resultaterne af de politiske valg i Norge foreligger, hvor jo kvinderne ikke har været med, blir man nødt til at søge andre aarsager til de omtalte fænomener – og ikke som gamle Adam evig og altid skyldte paa kvinden.⁴⁷⁰

Mot alminnelig kommunal stemmerett

Kommunevalget høsten 1907 var ventet å bli en prøvesten for den kommunale kvinnestemmeretten og derved også viktig for ytterligere utvidelser i den retning, og på denne måten knyttet det seg spenning til resultatet.⁴⁷¹ L.K.S.F. sendte

⁴⁶⁶ En annen tilhenger av stemmerett for kvinner var Annæus Schjødt som vi så hadde en debatt gående med Gina Krog om stemmerett. Se kapittel 3. Schjødt hadde samme adresse som Fredrik Krog, Gina Krogs bror, om de delte kontor er uvisst.

⁴⁶⁷ Nylænde, 15. februar 1906.

⁴⁶⁸ Nylænde, 15. februar 1906.

⁴⁶⁹ Se for eksempel artikkelen i Nylænde om Georg Stang i 1907, og Viggo Ullmann i 1901, et annet eksempel er Ole Anton Qvam i 1904.

⁴⁷⁰ Nylænde, 15. september 1903.

⁴⁷¹ Nylænde, 15. oktober 1907. Grunnen til denne spenningen var at det ikke fantes offisiell statistikk fra kommunevalget i 1904, og derfor var det bare resultatet fra 1901 som forelå. En stor økning i antall kvinner som benyttet seg av stemmeretten ville gi støtte til kravet om ytterligere utvidelser.

ut et opprop om at kvinner måtte bruke sine rettigheter, oppropet oppfordret også til at kvinner som var dyktige måtte oppstilles på valglistene og at disse fikk støtte.⁴⁷²

Alminnelig kommunal stemmerett for kvinner ble gjennomført i 1910 som en del av revisjonen av formannskapslovgivningen.⁴⁷³ Det høyremindretallet som stemte mot denne reformen anga flere grunner. Den taktiske grunnen var at en utvidelse av kommunal stemmerett til de arbeidende kvinner ville kunne øke skattetrykket og de kommunale utgifter på grunn av sosialistenes inntog. Deres argumentasjon var at reglene fra 1901 hadde styrket de konservative og at denne fordelingen ville forsvinne hvis stemmeretten ble utvidet.⁴⁷⁴

Skatteargumentet må sies å kunne være både en taktisk og en ideologisk argumentasjon fra konservativt hold. Noen fryktet denne utviklingen, mens andre syntes selve tanken om at noen skulle pålegges skattebyrder av andre som ikke delte disse var gal. "[...] at ogsaa de, som ingen skat betaler, de som ikke er med og bærer samfundets utgifter, skal være med at bestemme over samfundets utgifter, som alene bæres av andre. Jeg mener nei."⁴⁷⁵

Skattespørsmålet ble løst ved at det ble satt et tak på kommunens inntektsskattetre til 10% i 1911, med mulighet til noen oppjusteringer. Det gamle konservative standpunktet ble denne gang støttet av en stor del av Venstres representanter.⁴⁷⁶

Innføringen av alminnelig kommunal stemmerett foregikk fredeligere enn de tidligere debatter, men for en statsråd var dette en prinsipp sak og han valgte å gå av.⁴⁷⁷

Internasjonalt stemmerettsarbeid

En tale holdt av Fredrikke Marie Qvam på stemmerettskongressen i London i 1909 kan illustrere forandringene som hadde foregått innenfor stemmerettsarbeidet. "I am here on this great occasion as a representative of the Norwegian Government. These are great times for us women! A generation ago ours opinion and interest did not concern the public."⁴⁷⁸ Talen tok utgangspunkt i det tidligere arbeidet for kvinnestemmerett og var optimistisk i forhold til videre utvikling av stemmerettsarbeidet.

Public Opinion has changed to that extent, that very few have now the courage publicly to express an adverse opinion. In the Norwegian Parliament, when the bill for political suffrage for woman was passed, there was only one of the representatives, who venture to speak against it, and his arguments were drowned by the laughs of the House. Nothing can better show the position which women now occupy in Norway, than the fact, that the Government sends an official Representative over to this International Conference for Women Rights.⁴⁷⁹

Stemmerettsforeningene etter 1907

I takt med kvinneorganisasjonenes vekst og offentlige karakter ble disse organisasjonene også en potensiell maktfaktor, og det ble viktigere å ha et godt forhold til dem, noe som vi husker ble fremhevet under debatten i Stortinget i 1907.

⁴⁷² Opprop fra L.K.S.F.s styre i september 1907.

⁴⁷³ Kaartvedt, 1984: 316.

⁴⁷⁴ Kaartvedt, 1984: 316.

⁴⁷⁵ Representanten Wright i forhandlingene i Lagtinget 27 mai 1910. Kolstad, 1963: 109.

⁴⁷⁶ Kaartvedt, 1984: 317.

⁴⁷⁷ Dette var Arctander. Agerholt, 1937: 256.

⁴⁷⁸ Londonkongressen 1909, Qvams arkiv.

⁴⁷⁹ Londonkongressen 1909, Qvams arkiv

Gina Krog deltok på I.W.S.A.s kongress i Amsterdam i 1908 som regjeringens offisielle representant. Det var presidenten Carrie Chapman Catt som hadde ønsket at Knudsen-regjeringen skulle utnevne en representant. Fredrikke Qvam møtte som representant for den norske regjeringen ved I.W.S.A.s kongress i London i 1909.⁴⁸⁰

I L.K.S.F. hadde protestene mot måten foreningen var organisert på vokst seg så sterke at det ble vedtatt en revidering av lovene. Flere av de utenbys leddene hadde i mange år kommet med forslag til endring av lovene. Kritikken hadde vært at organisasjonen var udemokratisk, fordi en rekke beslutninger ble tatt sentralt av styret, og ofte av formannen personlig.⁴⁸¹

Samarbeidet mellom de to stemmerettsforeningene var også blitt bedre i årenes løp. Etter noen kontroverser av både prinsipiell og taktisk art, og med de personlige uenighetene som hadde forekommet, kom samarbeidet gjennom N.K.F.

Arbeiderpartiets kvinneforbund kom med et forslag foran valget i 1909 om å sette i gang agitasjon for at kun de kandidater som støttet kravet om like politiske rettigheter for kvinner skulle bli valgt inn.⁴⁸² Til dette ble det vedtatt en uttalelse. "Ved kommende stortingsvalg vil K.S.F. arbeide for at der blir valgt kandidater til Stortinget som vil støtte kravet om kommunal og politisk stemmerett for kvinner paa samme betingelser som for mænd."⁴⁸³

I 1910 var det ikke mye aktivitet i K.S.F., men gjennom samarbeidet med blant annet L.K.S.F. ble det oppstilt en liste med 56 kvinnenavn som skulle sendes til de forskjellige partiorganisasjonene.⁴⁸⁴ På denne listen stod både Marie Kjølseth, Gina Krog, Fredrikke Mørck, Ragna Nielsen, Randi Blehr, Marie Høgh, Cecilie Krog, Anna Rogstad og en rekke andre.⁴⁸⁵ Partiorganisasjonene ble oppfordret til å: "ta hensyn til disse navne ved oppstilling av kvinder paa sine respektive lister. Likeledes henstiller man til partierne at mindst 1/4 av de til kommunevalget opstillede kandidater maatte være kvinder."⁴⁸⁶ Dette initiativet kom på N.K.N.s landsmøte i Stavanger. K.S.F. deltok også på 2 møter sammen med Kristiania ledd av L.K.S.F., med agitasjon og opplysningsvirksomhet.

Årsberetningene for K.S.F. for de siste år før nedleggelsen viser at det var lite aktivitet i foreningen, og den hadde bare rundt 200 medlemmer.

En av de store forskjellene mellom de to foreningene var at L.K.S.F. hadde langsiktige planer. K.S.F.s årsberetninger viser at de holdt møter hvor det ble diskutert hva som burde gjøres foran begivenheter og aktuelle situasjoner, mens referatene fra L.K.S.F. viser en formann og et styre hvor det allerede foreligger forslag og planer for hva som bør gjøres, og en gjennomtenkt politisk avveining for hvorfor. Dette hadde selvfølgelig flere årsaker. Størrelsesforskjellen mellom de to foreningene spilte en avgjørende rolle, og også det at styret i L.K.S.F. gjennom sine gode kontakter og interesser hadde flere foreninger å spille på. Flere av medlemmene i K.S.F. hadde også gode kontakter i kvinnesakssammenheng og var i offentlig og i politisk sammenheng profilerte. Allikevel hadde foreningen mer preg av ad-hoc avgjørelser. "Aaret 1911 har ikke frembrakt noget av interesse for foreningens arbeide. Ingen valg har været avholdt."⁴⁸⁷ Dette var virkemidlene K.S.F. som organisasjon hadde tatt i bruk etter 1901, agitasjon rundt valgene og innsendelse av forslag til Stortinget. L.K.S.F. på sin side tok som vi har sett i bruk flere virkemidler både innad i organisasjonen og mot politikere. Bruk av valgstatistikk var et av de nye virkemidlene.

⁴⁸⁰ *Cirkulære* fra L.K.S.F. sendt ut 1909 til leddene. Qvams arkiv.

⁴⁸¹ Fredrikke Qvam hadde hver gang truet med å gå av hvis lovene ble forandret. I tråd med hennes syn om at det var viktig å gripe de historiske øyeblikk, var en rekke telegram og forslag overfor politikere kommet i gang fra den ene dagen til den neste. Det å hankses med et sentralstyre, stod for henne som overmåte tungvint.

⁴⁸² Kvindestemmeretsforeningens forhandlingsprotokoll. : 31 MS Fol. 1659. NB.

⁴⁸³ Kvindestemmeretsforeningens forhandlingsprotokoll. : 31 MS Fol. 1659. NB.

⁴⁸⁴ Kvindestemmeretsforeningens forhandlingsprotokoll. : 37 MS Fol. 1659. NB.

⁴⁸⁵ Kvindestemmeretsforeningens forhandlingsprotokoll. : 37 MS Fol. 1659. NB.

⁴⁸⁶ Kvindestemmeretsforeningens forhandlingsprotokoll. : 38 MS Fol. 1659. NB.

⁴⁸⁷ Kvindestemmeretsforeningens forhandlingsprotokoll. : 39 MS Fol. 1659. NB.

På generalforsamlingen 29. oktober 1914 ble K.S.F. besluttet nedlagt. "Nu har alle kvinder i Norge som har fylt 25 aar, stemmeret, baade kommual og politisk. Foreningens arbeide har nådd sitt maal, arbeidet er dermed lykkelig avsluttet."⁴⁸⁸

Alminnelig statsborgerlig stemmerett for begge kjønn

Fra 1907, etter at barrieren for statsborgerlige stemmerett var brutt, var ikke dette en prinsippavgjørelse som tidligere. Det var heller ikke lenger kontroversielt på samme måte som før og hadde bredere støtte i befolkningen og blant stortingsmenn. Den kommunale stemmeretten ble som vi så løst gjennom en revidering av formannskapslovene.

Noe som bekrefter spesielt L.K.S.F.s offentlige rolle var besøket fra presidenten i I.W.S.A. På L.K.S.F.s landsmøte i 1911 kom Carrie Chapman Catt, dette førte til stor interesse for kvinnestemmeretten også i opinionen og mange aviser brakte intervjuer med henne.⁴⁸⁹ Catt holdt et foredrag hvor kjernen var at L.K.S.F. ikke måtte gi opp arbeidet før alle kvinner hadde fått stemmerett. I denne sammenhengen ble det også holdt en fest for Catt hvor statsminister Konow og utenriksminister Irgens deltok. Det ble fremholdt fra Catts side hvor viktig det var at spesielt norske kvinner fortsatte arbeidet.⁴⁹⁰ "Efter bordet holdt statsministeren en smuk tale, nævnte, at de norske kvinder hadde faaet stemmeret, fordi de var værdige til den, og uttalte de bedste ønsker for de amerikanske kvinder i deres kamp for retfærdighed."⁴⁹¹ Dette var ikke forpliktende tale, men det er lett å forestille seg at gjennom deltagelse på slike arrangementer ble regjeringsrepresentantene påvirket i forhold til stemmerettsspørsmålet. Hvor mye som kan legges i dette er vanskelig å si noe om, men innstillingen fra konstitusjonskomiteen ble det internasjonale aspektet ved stemmerettsspørsmålet nevnt.⁴⁹² "Den internationale kvindestemmeretsallianse grundlagt i 1902 omfatter nu 23 land, den har holdt en række vellykkede kongresser, som har utvidet kjendskapet til bevægelsen, og mæktig øket tilhængernes tal."⁴⁹³

L.K.S.F. fortsatte å sende inn forslag om statsborgerlig stemmerett for kvinner til Stortinget, og formannen forventet at alminnelig stemmerett ville gå igjennom i 1913.⁴⁹⁴ Dette fordi alle partier foran stortingsvalgene i 1912 hadde satt alminnelig statsborgerlig stemmerett for begge kjønn opp på valgprogrammet.⁴⁹⁵

Våren 1913 henvendte Fredrikke Qvam seg på vegne av L.K.S.F. til stortingspresident Løvland for at statsborgerlig stemmerett skulle bli behandlet før I.W.S.A.s kongress i Budapest. Dette slik at : "[...]de delegerte ved møtet kunde optræde som repræsentanter for en nation, hvor mænd og kvinder var fuldt likestillede i politiske rettigheder."⁴⁹⁶ Det sier litt om den forandrede situasjon både når det gjelder spørsmålet om stemmerett og den betydningen L.K.S.F. hadde når dette gikk igjennom. 11. juni 1913 gikk beslutningen om alminnelig stemmerett gjennom med 111 stemmer på Stortinget. Beslutningen var enstemmig.⁴⁹⁷

⁴⁸⁸ Kvindestemmeretsforeningens forhandlingsprotokoll. : 41 MS Fol. 1659. NB.

⁴⁸⁹ *Aarsberetning for aarene 1911 - 1913 Landskvinnestemmeretsforeningen*. Qvams arkiv.

⁴⁹⁰ "Norske kvinder, som hadde opnaadd saa meget, maatte staa solidariske med de andre, som endnu ikke hadde faaet stemmeret, og ved at danne søsterkjæde over hele jorden skulde de længst komme, hjælpe de uheldigere stillede kvinder til ogsaa at naa sin ret." *Aarsberetning for aarene 1911 - 1913 Landskvinnestemmeretsforeningen*. Qvams arkiv.

⁴⁹¹ *Aarsberetning for aarene 1911 - 1913 Landskvinnestemmeretsforeningen* Qvams arkiv.

⁴⁹² "Som bekjendt drøftes spørsmålet om stemmeret for kvinder nu saagodtsom over hele den civiliserte verden. Kvinderne organiserer sig sterkere og sterkere til fremme av saken. De danner landsforbund som igjen slutter sig sammen i verdensforbund." *Indst. S. XXXXIII 1913 i Kolstad 1963: 117.*

⁴⁹³ *Indst. S. XXXXIII 1913 i Kolstad, 1963: 117*

⁴⁹⁴ *Meddelelse fra L.K.S.F.* 19. november 1912. Qvams arkiv.

⁴⁹⁵ *Aarsberetning for aarene 1911 - 1913 Landskvinnestemmeretsforeningen* Qvams arkiv.

⁴⁹⁶ *Aarsberetning for aarene 1911 - 1913 Landskvinnestemmeretsforeningen* Qvams arkiv.

⁴⁹⁷ *Kolstad, 1963: 119.*

Og Fredrikke Qvam kunne ved åpningen av møtet i Budapest kunngjøre at alle norske kvinner og menn hadde fått alminnelig stemmerett, som den første suverene nasjon.⁴⁹⁸

I begrunnelsen fra konstitusjonskomiteen ble det fremhevet at dette ikke lenger var noen prinsippavgjørelse, det ble avgjort i 1901 og i 1907. Et annet poeng var at sensusbegrensingen som ble satt i 1907 var så lav, at med lønnsutviklingen og den nye skatteloven så ville en stor del av de som var utestengt få anledning til å stemme ved neste valg. Den nye velgergruppen var antatt til ca. 225.000.⁴⁹⁹ Grunnlovens § 50 lød etter dette; "Stemmeberettigede ere norske Borgere, Mænd og Kvinder, der have fyldt 25 Aar, og som have været bosatte i Landet i 5 aar og opholde sig der."⁵⁰⁰ Lovteksten var identisk med forslaget fra Landskvinnestemmeretsforeningen, og som foreningen hadde hevdet siden 1898.

Det internasjonale arbeidet fortsatte, og de norske aktørene var med. Det var stadig oppmerksomhet omkring stemmerettsspørsmålet. Et av spørsmålene som opptok mange var de engelske suffragettens metoder, og fra mange hold ble dette et argument mot å gi kvinner stemmerett. På stemmerettskongressen i Ungarn i 1913 ble det vedtatt en resolusjon om dette spørsmålet. Resolusjonen fastslo at I.W.S.A. var forpliktet til å opprettholde en streng nøytralitet i forhold til alle spørsmål som angikk nasjonal politikk og taktikk. Ut fra dette var det prinsipielle grunner til at forbundet ikke kunne ta avstand fra eller godkjenne de engelske kvinnenenes taktikk.⁵⁰¹ Allikevel ble det vedtatt en uttalelse som delvis var en støtte til de engelske kvinnene.

Eftersom politiske uroligheter, oprør eller revolutioner, aldrig er blit brukt som argument mot mandsstemmeretten, saa protesterer vi mot, at kvindestemmerettens motstandere, som vanlig sker, bruker den kampmaate som anvendes av et mindretal i et enkelt land som et paaskudd til at negte kvinderne hele verden over stemmeret.⁵⁰²

Hvordan man skulle forholde seg til de engelske suffragettene var et spørsmål som opptok mange stemmerettsaktivister også i Norge. Det var flere innlegg i Nylænde som var kritiske til metodene, og en engelsk stemmerettsaktivist ga uttrykk for forståelse for at det ble tatt i bruk det hun kalte krigerske metoder.⁵⁰³ Dette begrunnet hun i at disse virkemidlene var velkjente fra menns kamp for stemmerett og at det fra ministerhold var uttrykt støtte til at det ikke ville skje forandringer før: "[...]fabrikker stod i brann."⁵⁰⁴ Ramsden ga flere eksempler på hva hun mente var sentrale statsmenns oppfordringer til vold, og hun ga uttrykk for at hun var stolt av sine landsmanninder som hadde vært så tålmodige, og at bare 2 av 46 foreninger for kvinnestemmerett hadde " [...]bukket under for fristelsen til at følge det raad som er git os av vore magthavere."⁵⁰⁵

En større kvinneandel

Etter at beslutningen om å legge ned K.S.F. var tatt bestemte man 14. Juni 1915 å opprette *Kvindernes velgerforening*. K.S.F. hadde en konto med 350 kroner og bruken av disse var utgangspunktet for møtet.⁵⁰⁶ L.K.S.F. hadde en annen oppfatning av dette.

⁴⁹⁸ "Alle" betyr i denne sammenhengen alle menn og kvinner over 25 år som ikke var underlagt suspensjon fra stemmerettsreglene.

⁴⁹⁹ I følge denne innstillingen var det 607 709 kvinner over 25 år, cirka halvparten var stemmeberettiget etter reglene fra 1907. Indst. S. XXXXIII 1913 Kolstad, 1963: 119

⁵⁰⁰ Indst. S. XXXXIII 1913 Kolstad, 1963: 119

⁵⁰¹ Nylænde, 1.juli 1913.

⁵⁰² Nylænde, 1.juli 1913.

⁵⁰³ Dette var Hermione Ramsden. Nylænde, 15.juli 1913.

⁵⁰⁴ I følge Ramsden var dette uttalt av tidligere minister Sir William Harcourt.

⁵⁰⁵ Nylænde, 15. juli 1913.

⁵⁰⁶ Kvindestemmeretsforeningens forhandlingsprotokoll.: 42. MS fol. 1659. NB.

Nye metoder overfor kandidatene til Stortinget ble tatt i bruk etter innføringen av statsborgerlig stemmerett. L.K.S.F.s medlemmer og ledd ble oppfordret til å skrive til hver enkelt kandidat og varamedlemmet for å finne ut hvordan de stilte seg til saker på foreningens program.⁵⁰⁷ Spørsmålene sammen med de skriftlige svarene fra kandidatene skulle offentliggjøres i lokale aviser og blader. I tillegg til at det var en æressak å benytte de nyvundne rettighetene ved årets valg understreket formannen hvor viktig det var at retten ble brukt riktig. "Vi maa vise, at vi forstaar at bruge vor Ret, at vi i Retten eier (eier) [sic] et middel til at hjælpe i Arbeidet for en samfunnsordning i den Retning, som Kvinden vil ha den."⁵⁰⁸

Antall kvinner som kom inn i kommunestyrene økte i årene etter 1913. "De to største partiene som var Arbeiderpartiet og Høyre, har rekruttert flest kvinner til Kristiania/Oslo kommunestyre."⁵⁰⁹ Kvinneandelen nådde en topp i 1938 hvor tallet var oppe i 20 %.⁵¹⁰ "En sammenlikning av partiene Høyre og Arbeiderpartiet viser at gjennomsnittlig gjennom perioden har Høyre hatt en høyere prosentandel kvinner enn Arbeiderpartiet (H: 19,5 %) og (A:17%)."⁵¹¹

Kvinner deltok i de komitéene som hadde med kommunenes sosialpolitiske, kulturelle og miljømessige saker. Dette var ikke nødvendigvis et uttrykk for at disse komitéene hadde lavere status og makt enn andre fordi mye av arbeidet i en kommune hadde sammenheng med sosiale oppgaver og miljøspørsmål.⁵¹² "Men komitéer som behandlet saker av vidtrekkende økonomisk betydning, og saker som hadde kompliserte tekniske og juridiske sider, fikk ingen kvinnerepresentanter. I 1914 var det bare menn i komitéene som hadde med byens finanser, eiendom, regulerings- og bygningssaker, og slik ble det i fortsettelsen."⁵¹³

K.S.F. ble lagt ned, men L.K.S.F. fortsatte arbeidet. Flere ledd hadde i 1907 antydnet at de ville oppløses, men en foredragsreise fra formannen overbeviste de fleste.⁵¹⁴ L.K.S.F. fortsatte stemmerettsarbeidet og kampen for å få kvinner til å benytte seg av sine rettigheter med Fredrikke Qvam som formann.

⁵⁰⁷ Denne metoden ble brukt av andre organisasjoner som *Avholdsfolket* og *Landmandsforbundet*, opplyste Fredrikke Qvam. Det leddene ble bedt om å undersøke var; "1.L.K.S.F.'s Grundlovsforslag, der ophæver Enmandskredsene og Bostædsbaandet." Og "2. Særlove med Særforbud for kvindelige Arbeidere. *Til L.K.S.F.'s Led og Medlemmer og til alle interesserte Kvinder!*, 1915. Qvams arkiv.

⁵⁰⁸ *Til L.K.S.F.'s Led og Medlemmer og til alle interesserte Kvinder!*, 1915. Qvams arkiv.

⁵⁰⁹ Schrumpf og Seip, 1982: 16.

⁵¹⁰ Schrumpf og Seip, 1982: 14.

⁵¹¹ Schrumpf og Seip, 1982: 16.

⁵¹² Schrumpf og Seip: 1982: 18.

⁵¹³ Schrumpf og Seip, 1982: 18.

⁵¹⁴ *Aarsberetning fra Landskvindestemmeretsforeningen 1907*: 9 Qvams arkiv.

Avslutning

Utviklingstendenser

Det er mulig å se flere utviklingstendenser både i arbeidet og forhandlingen omkring stemmeretten i løpet av perioden. Det ene er utviklingen i synet på stemmerett for kvinner. Fra første gang kvinnestemmeretten ble debattert på Stortinget i 1890 til kvinner fikk fulle medborgerlige rettigheter på dette området i 1913, viser utviklingen at selv om det fra enkelte hold var sterk motstand i begynnelsen, brukte stortingsrepresentantene i liten grad ideologiske argumenter mot kvinnestemmeretten.

Synet på stemmerett for kvinner forandret seg i takt med at stadig flere kvinner tok arbeid utenfor hjemmet. En gruppe motstandere av kvinnesaken hadde sett for seg at samfunnet ville falle sammen og familien gå i oppløsningen, hvis kvinner fikk stemmerett. Dette stod i motsetning til synet på kvinner som en konservativ garanti som i større grad ble gjeldende fra 1901 med Francis Hagerup som leder i Høyre.

Innføringen av alminnelig stemmerett for menn forandret stemmerettskampen for kvinner, både ved at dette forårsaket splittelse blant kvinnene, men også ved at betingelsene i K.S.F. ble endret og en ideologisk forskjell ble tydelig.

Vi har sett at kvinnesakskvinnene var oppfinnsomme når det gjaldt opinionsarbeid og påvirkningsmetoder for å få frem sitt budskap. Allikevel var det de tradisjonelle metodene fra mennenes stemmerettskamp som også kvinnene tok i bruk, og de ble brukt innenfor det politiske system. Det fantes selvfølgelig eksempler på det motsatte, og dette gjaldt særlig den sosialpolitiske delen av foreningsarbeidet som ble utført av kvinner innen foreninger som N.K.F. og N.K.S. At disse foreningene skapte et grunnlag for å rekruttere kvinner til stemmerettsarbeid er påvist av flere, men flere av stemmerettsaktørene hadde også faktisk interesse av å delta i kampen mot tuberkulose, og å bedre situasjonen for husholdningsfag i skolen.

Det spesielle ved stemmerettsarbeidet for kvinner i Norge var den fredelige måten det foregikk på sammenlignet med flere andre europeiske land. Stemmerettsarbeidet hadde etter min mening mer karakter av forhandling enn av kamp mellom kjønnene, og de sentrale kvinnelige stemmerettsaktørene understreket betydningen av at det var menn som hadde mulighet til å gi stemmerett, og at samarbeid var en vesentlig del av taktikken. Dette ble også fremhevet av de menn som arbeidet for stemmerett for kvinner. En av forklaringene på dette kan ha vært det nære forholdet mellom sentrale stemmerettsaktivister og venstrepolitikere. Både fordi flere av kvinnesakskvinnene var godt kjent med politisk taktikk, og fordi de var i stand til å argumentere og ta i bruk virkemidler innenfor det som var akseptert.

En annen utviklingstendens har å gjøre med hvor stor betydning det internasjonale arbeidet fikk. Inspirasjonen særlig fra amerikansk kvinnebevegelse var viktig i stemmerettsarbeidets første dager. Så kom en mellomperiode hvor det kan virke som om de sentrale stemmerettsaktørene konsentrerte seg mest om arbeidet innenfor landets grenser. Etter hvert som stemmerettsforeningene vokste ble også deltagelse på internasjonale kongresser viktig, og dette påvirket stemmerettskampen også i Norge.

I takt med kvinners innflytelse og stemmerettsspørsmålets mindre kontroversielle karakter på Stortinget, fikk L.K.S.F. anerkjennelse og en mer offentlig rolle enn tidligere. Samarbeidet mellom K.S.F. og L.K.S.F. var sannsynligvis bedre, selv om kildematerialet ikke gir et utfyllende svar på dette.

Det var et stykke fra statsborgerlig stemmerett for en gruppe av kvinner, til deler av kvinnebevegelsens krav om anerkjennelse for at kvinner kunne ha de samme stillinger og rettigheter som menn også på andre områder. Dette var krav som i økende grad ble tatt hensyn til og som lå i tiden. Kvinnesaksforeningene brakte en rekke temaer av sosialpolitisk betydning inn i politikken og satte dem på dagsordenen. Etter hvert som kvinner ble en stor velgergruppe som det måtte tas hensyn til, påvirket dette innholdet i politikken i en mer sosialpolitisk retning. L.K.S.F. utviklet seg i

perioden 1898-1913 fra en liten Kristianiabasert forening til en større landsomfattende organisasjon, mens K.S.F. forble en liten forening situert i Kristiania, som nådde opp i noe over 300 medlemmer på det meste. Organisasjonsdannelsen i perioden hadde resultert i ulike typer av kvinnesaksforeninger som de sentrale stemmerettsaktørene var en del av. De søkte på denne måten å samle en kvinneopinion som var sterk nok til at stemmeretten ble utvidet til å gjelde dem. Arbeidet foregikk som vi har sett på flere plan, men etter hvert ble det lagt større og større vekt på å få de kvinner som hadde mulighet til å stemme til å delta ved valgene.

Argumentasjonen omkring stemmerett dreide seg i stor grad om hvilke hensyn som var viktigst, samfunnshensyn eller hensynet til individet. Den individorienterte argumentasjonen basert på et menneskerettighetssyn var lite fremtredende. Vi har sett at samfunnshensyn var det viktigste argumentet for både konservative og venstremenn, men at innholdet i dette begrepet var forskjellig mellom de to partiene. Også representanter fra Arbeiderpartiet fremhevet hensynet til samfunnet, eller flertallet. Vi husker Christian Holterman Knudsens uttalelse om at kvinner gjennom sin uformelle innflytelse over menn unngikk pliktene som fulgte med å være ansvarlige borgere. Hans argumentasjon var at det ville være til nytte for samfunnet at kvinner ble ansvarliggjort gjennom stemmeretten. Dette kan selvfølgelig også ha vært et frieri til de konservative. Hva som var rent pragmatiske hensyn og tilpasninger til de aktuelle politiske situasjoner er ikke alltid lett å si noe om. Akkurat denne argumentasjon fra Holterman Knudsen virker mer som et forsøk på tilnærming til de borgerlige partiene. Den overordnede politiske situasjonen var at de to dominerende politiske partiene Venstre og Høyre så Arbeiderpartiets vekst som en potensiell trussel. I dette ble kvinnestemmeretten en brikke, og Høyre fikk øynene opp for kvinner som en konservativ garanti, fordi det ble antatt at kvinner ville stemme konservativt.

Argumentasjonen på Stortinget etter 1901 gir i mindre grad enn man kanskje skulle tro uttrykk for en ren prinsipiell motstand mot kvinnestemmeretten. Om det å avstå fra og å gå prinsipielt imot stemmerett for kvinner er en taktisk posisjon er vanskelig å vite, men vi har sett at partitaktiske vurderinger lå til grunn for mye av avgjørelsene rundt stemmerettsspørsmålene. Det var imidlertid en utvikling i retning av økte medborgerlige rettigheter også for kvinner, og etter prinsippavgjørelsene i 1901 og i 1907 var det et spørsmål om tid, noe flere stortingsrepresentanter fremhevet. Vi har også sett at argumentene mot stemmerett for kvinner i mindre grad var preget av at kvinner var forskjellige fra menn, men heller at kvinner måtte vente å gå gjennom de samme utvidelsene som menn hadde vært i gjennom.

"Mandstemmer har vi saa evigt nok af fra før"

Stemmerettskampen for kvinner hadde et preg av både samarbeid og forhandling med menn. De kvinnelige innflytelsesrike aktørene fremhevet hvor viktig det var å vise seg verdige til å oppnå medborgerlige rettigheter. Et vesentlig poeng som stadig ble fremhevet av stortingsrepresentantene var at kvinnene måtte vise at de ønsket stemmerettsutviklingen. Før kravet var bredt nok anlagt ville kvinnene heller ikke få stemmerett. Dette var de sentrale kvinnestemmerettsforkjemperne svært klar over, og de oppfordret gjennom hele perioden kvinner til å delta, særlig utover i landet. Foran innstillinger og debatter i Stortinget kom det adresser fra kvinner langt fra hovedstaden og de største byene som ledd i denne strategien om å vise bredden i stemmerettskravet. Enkeltaktører som Gina Krog og Fredrikke Qvam hadde satt seg som mål fra stemmerettsspørsmålet ble reist å samle en stor kvinneopinion som kunne legitimere kravet om stemmerett. I hvilken grad dette målet ble nådd kan diskuteres. Stemmerettsspørsmålet fikk betydelig oppslutning blant kvinner, men i den organiserte virksomheten var det foreninger som N.K.S. som fikk flest medlemmer. Og gjennombruddet for den statsborgerlige stemmeretten kom etter en periode hvor opinionen hadde mistet litt av interessen. Fra starten var målet å vekke kvinnene og holde den organiserte delen av kvinneopinionen samlet, samtidig som kvinnene skulle utdannes til å bli politisk bevisste. Det store problemet da gjennombruddet i kvinnestemmeretten kom var å få kvinner til å bruke stemmeretten og å få dem valgt inn i det politiske system. Dette målet tok det lang tid å få oppfylt.

Den internasjonale påvirkningen

Utenlandske organisasjoners arbeid hadde som vi har sett stor betydning for stemmerettsarbeidet i Norge. Dette gjaldt spesielt den amerikanske kvinnebevegelsen som ble nevnt som inspirator både ideologisk og på det praktiske plan. Den engelske kvinnebevegelsen fikk aldri den samme rolle blant stemmerettsaktivistene i Norge. Dette kan ha flere forklaringer. Både Gina Krog og Aasta Hansteen hadde vært i USA, knyttet kontakter og blitt inspirert av de amerikanske kvinnene. Gjennom Nylænde kom det mange beretninger fra utvandrede norske kvinner om forholdene der. Gina Krog fremhevet også den amerikanske grunnloven som et mønster for den norske. Det er jo mulig å tenke seg at det var lettere for innbyggere av et annet ungt, demokratisk land å identifisere seg med den unge demokratiske nasjonen USA, enn klassesamfunnet Storbritannia som var preget av streik og uroligheter i denne perioden.

Det engelske stemmerettsarbeidet var også viktig, men de store klasseforskjellene var mye tydeligere der, og dette gjorde frontene mellom tilhengere og motstandere mye hardere. Det var uttenkelig for de norske aktørene innenfor stemmerettsbevegelsen å ta i bruk de militante virkemidlene som deler av den engelske kvinnebevegelsen gjorde.

Allerede fra 1899 var Gina Krog såkalt Honorary Vicepresident tilknyttet I.C.W., og dermed skulle hun arbeide for opprettelsen av et nasjonalråd i Norge. Som redaktør prioriterte Gina Krog stadig internasjonalt stemmerettsstoff som redaktør. Og foran debatter og behandling av stemmerettsforslag kom det mye internasjonalt stoff i Nylænde, ofte med vinklinger som handlet om gjennombrudd i arbeidet. Disse stadige orienteringer om stemmerettsarbeid i andre land fungerte som en inspirasjonskilde for arbeidet innad i de norske foreningene. Gjennom utveksling av tidsskrifter, månedlige bullentiner og orientering om ulike kongresser ble medlemmene og de sentrale aktørene holdt oppdatert om utviklingen.

Også på andre måter var den internasjonale stemmerettsutviklingen svært viktig for utviklingen i Norge. Den internasjonale organisasjonen I.W.S.A.s påtrykk foran avgjørelsen i Stortinget om alminnelig statsborgerlig stemmerett hadde sannsynligvis betydning for utfallet. Som vi har sett deltok denne foreningens president på en stor offisiell middag sammen med flere sentrale regjeringsmedlemmer, og det ble henvist til organisasjonen i saksdokumentet om stemmeretten i 1913. Det er også sannsynlig at L.K.S.F. har vurdert situasjonen som gunstig omkring en avgjørelse om stemmeretten siden Carrie Chapman Catt deltok. Som vi husker fra kapittel 4 var det vanlig at internasjonale sammenkomster ble holdt i land hvor det var mulig å påvirke utfallet av stemmerettsavgjørelser, for på denne måten å skape oppmerksomhet omkring saken.

Medborgerskapets forandrede innhold

I Norge skjedde det en rask utvikling i synet på kvinners inntreden i det offentlige liv i perioden fra 1890-årene og frem til kvinner fikk stemmerett i 1913. Denne utviklingen gikk raskere i Norge enn den gjorde i andre europeiske land. I løpet av den undersøkte perioden forandret medborgerskapets innhold seg. Kvinner fikk formelle rettigheter til å stemme ved valg, de kunne velges inn på Stortinget og få adgang til statens embeter. Gjennom kvinners inntreden i det politiske liv, var det mange som så for seg forandring. Vi har sett eksempler på ulike typer meninger omkring dette. En reaksjon kom fra krefter innen Samlingspartiet med Ole Malm i spissen. Hans hentydninger om at kvinner var biologiske vesener som hadde lite i det offentlige livet å gjøre, hadde sammenheng med en internasjonal motreaksjon som hevdet at kvinner var styrt av sine biologiske prosesser. I Norge kom det lite av den type argumentasjon som blant annet svenske emansiperte kvinner ble møtt med. Forestillinger om kvinnesakskvinner som neutra, eller som lesbiske kvinner, var ikke uvanlig i andre land. Selv i de tilfellene hvor kvinnesakskvinnene var gift med menn som var aktive innenfor bevegelsen ble dette brukt, og både menn og kvinner som var aktive for kvinnesak ble latterliggjort. Denne motreaksjonen fikk lite innpass i Norge, og dette kan være noe av forklaringen på at stemmeretten ble innført på et så tidlig tidspunkt. Den politiske delen

av medborgerskapet hadde tidligere vært forbeholdt menn, men i løpet av perioden fikk også kvinner del i denne maktposisjonen.

Den viktigste forandringen når det gjaldt de medborgerlige rettighetene var at stadig flere kvinner fikk anledning til å bruke stemmeretten og bli hørt. På denne måten ble kvinner deltagere innenfor det politiske system på en helt annen måte enn før, og de hadde formelt sett samme mulighet til å påvirke politiske avgjørelser som menn.

Nasjonsbygging og medborgerskapet

Utvildelsen av stemmerett for kvinner fulgte mange av de samme utviklingslinjer i europeiske land. Menn fikk stemmerett først, og deretter var det gradvise utvidelser for kvinner. Det er hevdet at grunnen til at norske kvinner fikk stemmerett på et relativt tidlig tidspunkt i Norge var nært forbundet med vekselvirkningen demokratisk utvikling og kampen for nasjonal selvstendighet. Det er også blitt foreslått at unionsoppløsningen utløste demokratiseringsprosessen sine siste del - stemmerett for kvinner.⁵¹⁵ Som Ida Blom har vist fikk kvinner stemmerett i europeiske land gjennomgående etter 1. verdenskrig hvor kvinners moderskap ble vektlagt som argument. Unntaket for dette var Finland, hvor begge kjønn fikk stemmerett samtidig i 1906.⁵¹⁶ Selv om stemmeretten ikke kom samtidig for begge kjønn i Norge, var det allikevel noen fellestrekk med den finske stemmerettsutviklingen ved at i begge land var nasjonalismen en pådriver. Blom har fremhevet at i begrunnelsen for at norske kvinner ble gitt stemmerett var deres innsats under unionsoppløsningen, gjennom underskriftsaksjonen til støtte for denne. Underskriftsaksjonen engasjerte et stort antall kvinner, omtrent like mange kvinner underskrev som menn stemte ved avstemningen. I ettertid ble dette brukt til å underbygge kravet om stemmerett for kvinner, men kildene antyder at å gi sin støtte til underskriftsaksjonen var motivert ut fra ønsket om å støtte opp om det nasjonale. Gina Krogs vektlegging av nasjonale spørsmål i 1905 understreker etter min mening dette. I tillegg oppnådde aldri noen av de andre petisjonene for kvinnestemmeretten noe i nærheten av den samme oppslutningen som det nasjonale spørsmålet fikk.

De norske stemmerettsutvidelsene kom på et tidlig tidspunkt, hvor ingen andre suverene stater hadde gitt stemmerett til kvinner. Dette var et argument som stemmerettsmotstanderne grep fatt i og som tilhengerene hyllet. Land som var tidlig ute med stemmerett for kvinner fikk stor anerkjennelse innenfor de internasjonale stemmerettsorganisasjonene. Dette kan også ha hatt betydning for innføringen av stemmerett for kvinner i Norge. Prestisjen forbundet med dette for en ung nasjon, hadde sannsynligvis en positiv betydning. Norge ble fremhevet, i hvert fall av tilhengerne av stemmerett, som en demokratisk nasjon. Beslutningen om stemmerett for alle kvinner kan derfor sees som et ledd i nasjonsbyggingsprosessen. Når man sammenligner stemmerettkampen i Norge med både USA og Storbritannia er det særlig den korte tiden fra stemmerettsspørsmålet for kvinner ble reist i Norge til det fikk et gjennombrudd som er påfallende. Dette har sin årsak i den generelle radikaliseringsprosessen av det politiske klimaet i Norge. Kildene antyder også at det internasjonale arbeidet spilte en rolle her, de sentrale aktørene innenfor stemmerettsbevegelsen fremhevet betydningen av at Norge som nasjon hadde sendt offisielle delegater til kongresser i utlandet.

Det er blitt hevdet at de mindre europeiske statenes nasjonsbygging gjennomgikk en del felles utviklingsstadier. Mobilisering av massene var et av stadiene i denne prosessen.⁵¹⁷ I Norge var det en klar sammenheng mellom nasjonsbygging og demokratisering, og massemobilisering var en sentral tanke. Vi har sett at denne tankegangen var vesentlig også hos kvinnesaksforkjemperne, og svært mange av de sentrale aktørene brukte dette som argument for å legitimere sitt krav om stemmerett overfor stortingsrepresentantene. Likestilling mellom kjønnene var en forutsetning for det nasjonale fellesskapssynet. Samtidig ble det brukt som argument i de ulike kvinnesaksforeningene og i mobiliseringen

⁵¹⁵ Melby, 1999: 122

⁵¹⁶ Blom, 1980.

⁵¹⁷ Berg, 2000: 141.

rundt underskriftsaksjonen til fordel for unionsoppløsningen. Det nasjonale fellesskapet ville ikke være ferdig utviklet før kvinnene også hadde medborgerlige rettigheter. I 1913 fikk norske kvinner mulighet til benytte den viktigste delen av medborgerskapet, nemlig stemmerett.

Kilder og litteratur

Kilder

Aftenposten 1898, 1899, 1901, 1905, 1907.

Bergens Tidende, 1898.

Bergen Kvindesagsforening 1910. *Beretning om Bergen Kvindesagsforenings 25 - aarige virksomhet* Bergen: John Griegs Bogtrykkeri.

Berner, H.E. 1898 "Kvinde-stemmeretten" i *Ringeren* no. 42.

Berner, H.E. 1898 "Kvinde-stemmeretten" i *Ringeren* no. 44.

Berner, H.E. 1898 "Folket i valg" i *Ringeren*, no.1.

Berner, H.E. 1898 "Folket i valg" i *Ringeren*, no.2.

Berner, H.E. 1898 "Folket i valg" i *Ringeren*, no.3.

Dagbladet: 1898, 1901, 1905, 1907, 1910.

Hansteen, Aasta *Brev til Krog, Gina*. Ms.fol. 3975 B Håndskriftsamlingen

Korrespondanse til Nylænde Ms. fol. 3865 Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket.

Krog, Gina 1894. *Norske kvinders retslige og sociale stilling* Utgitt av Norsk Kvindesagsforening. Kristiania: Aschehoug.

Krog, Gina 1905 *Norway – a few facts about Norwegian history and politics*. Addressed to the International Council of Women. By the Norwegian National Council of Women. Kristiania.

Kvindestemmeretsforeningens forhandlingsprotokoll 1885-1914 Ms. fol. 1659 Håndskrift-samlingen, Nasjonalbiblioteket

Landskvindestemmeretsforeningen, *Korrespondanse, Copibog, Brevjournal 1904-1906, Brevprotokol for L.K.S.F for Utlandet*. Pr. ark. 3 DKNVSB Qvams arkiv

Landskvindestemmeretsforeningen, *Aarsberetning for Landskvindestemmeretsforeningen 1900- 1915*. Pr. ark. 3 DKNVSB Qvams arkiv

Morgenbladet: 1898, 1901, 1905, 1907.

Nylænde 1895 – 1913.

Stortingsforhandlinger. forhandlinger 1898, 1891, 1906/1907.

Qvam, Fredrikke Marie *Beretning fra Stemmeretsalliansens møde i København 7 - 13 august 1906*. Qvam, Ole Anton og Fredrikke Marie Privatarkiv nr. 3. DKNVSB Qvams arkiv

Qvam, Fredrikke Marie *Korrespondanse 1898-1905* Pr. ark. 3 DKNVSB Qvams arkiv.

Qvam, Fredrikke Marie *Foredrag Landskvindestemmeretsforeningen 1900- 1914*. Pr. ark. 3 DKNVSB Qvams arkiv

Qvam, Fredrikke Marie *Foredrag Landskvindestemmeretsforeningen udatert*. Pr. ark. 3 DKNVSB Qvams arkiv

Verdens Gang: 1898, 1901, 1905, 1907.

DKNVSB Pr. ark. 3 :Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Privat arkiv 3.

Litteratur

- Agerholt, Anna Caspari 1937. *Den norske kvinnebevegelses historie*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Andersen, Per Thomas 1993. "Dikterne og deres avis", i Hans Fredrik Dahl, Gudleiv Forr, Leiv Mjeldheim og Arve Solstad, (red.), *Utskjelt og utsolgt. Dagbladet gjennom 125 år*, Oslo: Aschehoug.
- Beiner, Ronald 1995: *Why citizenship constitutes a theoretical problem in the last decade of the twentieth century* Ronald Beiner, (ed.): *Theorizing Citizenship* Albany: State University of New York Press.
- Berg, Roald 2000. "Norsk nasjonsbygging og 1905" Sven Eliæson og Ragnar Björk, (red.), *Union og secession. Perspektiv på statsbildningsprosesser och riksupplösningar*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Blehr, Randi 1914 "Kvinderne og fredsbevægelsen." *Norske kvinder, en oversigt over deres stilling og livsvilkår i hundreaaret 1814 – 1914*. Marie Høgh og Fredrikke Mørck, (red.) Kristiania: Berg og Høghs forlag.
- Björk, Gunnela 1999. *Att förhandla sitt medborgarskap, Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900 – 1950*. Lund: Arkiv avhandlingsserie 52.
- Björkenlid, Bertil 1982. *Kvinnokrav i manssamhälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902 – 21*. Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi.
- Blom, Ida 1980. "The struggle for Womens Suffrage in Norway, 1885 - 1913." *Scandinavian journal of History*, 5 (1).
- Blom, Ida 1984. "En liten ondskap", i Ottar Grepstad og Jostein Nerbøvik, (red.), *Venstres hundre år*. Oslo: Gyldendal.
- Blom, Ida 1987: "Womens Politics and Women in Politics in Norway since the end of the Nineteenth century." *Scandinavian journal of History* 12. (1).
- Blom, Ida 1992: "Renessanse, reformasjon, revolusjon fra ca. 1500 til i dag, i Ida Blom (red.) *Cappelens kvinnehistorie*, bd.2 Oslo: Cappelen.
- Blom, Ida 1993. "En nasjon- to kjønn. Norge fra 1880- årene til 1913", *Historisk tidsskrift* 4./1993
- Blom, Ida 1994 " Politikk og kjønn – nasjonalisme, forsvars- politikk og demokrati omkring 1900." i Kåre Tønnesson, *Rapport III Fra kvinnehistorie til kjønnshistorie?*Oslo:IKS, Avdeling for historie, Universitetet i Oslo, og Den norske historiske forening
- Blom, Ida 1998. "Refleksjoner over kjønn og stat",i Anne-Hilde Nagel, (red.): *Kjønn og velferdsstat*. Bergen:Alma Mater,
- Blom, Ida og Tranberg, Anna 1985. *Nordisk lovoversikt. Viktige lover for kvinner ca. 1810 – 1980*. Nordisk ministerråd.
- Ertresvaag, Vera Espeland 1977:"Arbeiderkvinnenes faglige og politiske organisering 1889 – 1901." Ida Blom og Gro Hagemann *Kvinner selv... sju bidrag til norsk kvinnehistorie*, Oslo:Aschehoug.
- Flatøy, Kirsten 1977:"Utviklingslinjer innen Arbeiderpartiets Kvindeforbund fra 1901 til 1914." Ida Blom og Gro Hagemann *Kvinner selv... sju bidrag til norsk kvinnehistorie*, Oslo:Aschehoug
- Fuglum, Per 1978: *Norge i støpeskjeen 1884 - 1920*, Knut Mykland (red.) vol 12 i *Cappelens norges historie*. Cappelen.
- Hagemann, Gro 1994: "Kvinnesak og norskdom"i May -Brith Ohman Nielsen(red.): *Nasjonal identitet og nasjonalisme*. Oslo:Den norske historiske forening,
- Hagemann, Gro 1997: "Det moderne gjennombrudd",i Knut Helle m.fl.(red.) *Aschehougs norges historie*, bd. 9. Oslo: Aschehoug
- Hagemann, Gro 1999:"De stummes leir? 1800 – 1900." i Ida Blom, og Sølvi Sogner (red.) *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. Fra vikingtid til 2000 – årsskiftet*. Oslo: Cappelen akademisk forlag .
- Holmgren, Ann – Margret 1926: *Minnen och tidsbilder*.Stockholm: Wahlström och Widstrand
- Hovland, Edgar 1987: "Grotid og glanstid" i Hans Eivind Næss, m.fl. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Høgh, Marie: *Norske kvinder, en oversigt over deres stilling og livsvilkår i hundreaaret 1814 – 1914*. Mørck, Fredrikke (red.) Berg og Høghs forlag. Kristiania 1914.

Iversen, Irene 1993: "Bespottede og fryktede skrivende damer." i Hans Fredrik Dahl, Gudleiv Forr, Leiv Mjeldheim og Arve Solstad, (red.), *Utskjelt og utsolgt. Dagbladet gjennom 125 år*, Oslo: Aschehoug.

Jonassen, Mari 1996. *Tanke og taktikk. H.E.Berners politiske utvikling i lys av målsak og kvinnesak*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

Kjeldstadli, Knut 1994: *Et splittet samfunn 1905-35*. Knut Helle, m.fl. (red.), *Aschehougs norgeshistorie*, bd. 10 Oslo: Aschehoug.

Kjølseth, Marie 1914: "Kvindestemmeretten" *Norske kvinder, en oversigt over deres stilling og livsvilkaar i hundreaaret 1814 – 1914*. Marie Høgh og Fredrikke Mørck, (red.) Kristiania: Berg og Høghs forlag.

Koht, Halvdan 1955: *Norske brev - særlig fra 1905 - til Ann Margret Holmgren*. Oslo: Gyldendal.

Kolstad, Eva 1963: *Utsnitt av lovforslag, komiteinnstillinger og debatter i Stortinget om stemmerett for kvinner, 1814 - 1913*. Eva Kolstad (red.) Oslo: O.Fred. Arnesen.

Krog, Gina 1914: "Organisation" *Norske kvinder, en oversigt over deres stilling og livsvilkaar i hundreaaret 1814 – 1914*. Marie Høgh og Fredrikke Mørck, (red.) Kristiania: Berg og Høghs forlag.

Kaartvedt, Alf 1984. *Drømmen om borgerlig samling. 1884- 1918*. Oslo:Cappelen.

Kaartvedt. Alf 1986: *Høyres Sentralstyreprotokoller 1884 - 1920*. Bergen:Universitetsforlaget.

Lindsøe, Anne Berit 1981: *Nylænde 1887- 1927*. Hovedoppgave ved Institutt for Nordisk språk og litteratur. Universitetet i Oslo.

Lønnå, Elisabeth 1996: *Stolthet og kvinnekamp, Norsk Kvinnesaksforenings historie fra 1913*. Oslo: Gyldendal.

Melby, Kari 1996: *Norsk kvinnehistorie 1975- 1995; Kjønnets endrede vitenskapelige status*. Historisk tidsskrift 1/ 1996.

Melby, Kari 1999: *Politisk myndighet uten rettighet: Fredrikke Qvam*. Kari Melby, (red.): *Kjønnenes møte med det moderne*. Senter for kvinneforskning, NTNU.

Mill, John Stuart: *The Subjection of Women*. Okin, Susan Moller.(ed) Hackett Publishing Company, Indianapolis/ Cambridge, 1988.

Mjeldheim, Leiv 1984. *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880åra til 1905*. Bergen:Universitetsforlaget.

Moksnes, Aslaug: *Likestilling eller særstilling? Norsk Kvinnesaksforening 1884- 1913*. Gyldendal norske forlag, Oslo 1984

Mørck, Fredrikke 1929 "Norske kvinners nasjonalråds formenn. Gina Krog." i Karen Grude Koht *Norske kvinners nasjonalråd 25 år* Oslo: Steenske.

Nordhaug, Steinar: *Tilknytning og privilegier. – en studie i fremveksten av norsk statsborgerrett*. Hovedoppgave i historie, NTNU 2000.

Norske Kvinners Nasjonalråd 1957: *Norske kvinners nasjonalråd 1904- 1954*. Oslo.

Reistad, Gunhild Ramm 1994: *Betzy Kjelsberg og Drammen*, Drammen: Brakar.

Rosenbeck, Bente 1992: "Kvinnelighet og seksualitet" i Ida Blom, (red.) *Cappelens kvinnehistorie*, bd. 2. Oslo: Cappelen.

Rover, Constance 1967: *Women's Suffrage and party politics in Britain 1866- 1914*. London: Routledge and Kegan Paul.

Schrumpf, Ellen og Seip, Anne Lise 1982: *Kvinner "plikt"?: omsorgsrolle og kvinne-deltakelse i historisk lys* Universitetet Oslo.

Stromberg, Roland N 1990: *European intellectual history since 1789*. University of Wisconsin – Milwaukee.

Syversen, Sigrid og Thorleifsen, Thina 1960: *Kvinner i strid, historien om Arbeiderpartiets kvinnebevegelse*, Oslo: Arbeidernes opplysningsforbund.

Tokheim, Marit 1977: "Norske kvinners Nasjonalråd, 1904 – 16" i Ida Blom og Gro Hagemann *Kvinner selv... sju bidrag til norsk kvinnehistorie*, Oslo:Aschehoug.

Windstad, Wenche Malo 1998. *Norske kvinners sanitetsforening 1905-1940*. Hovedfags-oppgave i historie. Norges teknisk – naturvitenskapelige universitet.

Oppslagsverk

Norsk Biografisk leksikon Bind.1, 2, 5,8, 9, 11. 1923 - 1952. Oslo: Aschehoug.